

ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
GEOGRAPHICAL SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГЛАСНИК HERALD

UDK 911

ISSN 2232-8610 (Printed)

ISSN 2232-8629 (Online)

Свеска 29
Volume XXIX

Бања Лука 2025.
Banja Luka 2025

ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
GEOGRAPHICAL SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГЛАСНИК

HERALD

UDK 911
ISSN 2232-8610 (Printed)
ISSN 2232-8629 (Online)

Свеска 29
Volume XXIX

Бања Лука 2025.
Banja Luka 2025

Издавач

ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО
РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
Младена Стојановића 2, 78000 Бања Лука,
Република Српска, БиХ

Суиздавач

ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У БАЊОЈ ЛУЦИ
Младена Стојановића 2, 78000 Бања Лука,
Република Српска, БиХ

Уредник

Др Александар Мајић

Уређивачки одбор

Др Рајко Њато, Универзитет у Бањој Луци, Природно-математички факултет, Бања Лука, Република Српска, БиХ
Др Горан Трбић, Универзитет у Бањој Луци, Природно-математички факултет, Бања Лука, Република Српска, БиХ
Др Драшко Маринковић, Универзитет у Бањој Луци, Природно-математички факултет, Бања Лука, Република Српска, БиХ
Др Марко Кревс, Универзитет у Љубљани, Филозофски факултет, Љубљана, Словенија
Др Нина Николова, Софијски универзитет Свети Климент Охридски, Факултет за геологију и географију, Софија, Бугарска
Др Александар Георгиевич Дружинин, Јужни савезни универзитет, Ростов на Дону, Руска Федерација
Др Николај Александрович Слука, Московски државни универзитет М. В. Ломоносов, Москва, Руска Федерација
Др Мирко Грчић, Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд, Србија
Др Дејан Филиповић, Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд, Србија
Др Велимир Шећеров, Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд, Србија
Др Богдан Лукић, Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд, Србија
Др Горан Анђелковић, Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд, Србија
Др Владимир Ђурђевић, Универзитет у Београду, Физички факултет, Београд, Србија
Др Стеван Савић, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Нови Сад, Србија
Др Даниела Арсеновић, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Нови Сад, Србија
Др Драган Бурић, Универзитет Црне Горе, Филозофски факултет, Никшић, Црна Гора

Технички уредник

Др Драшко Маринковић

Лектор

Др Драгомир Козомара

Штампа

Сканди Бања Лука

Тираж

100 примјерака

Уредништво часописа

Географско друштво Републике Српске
Младена Стојановића 2, 78000 Бања Лука,
Република Српска, БиХ
Телефон: + 387 51 311-178
Мејл: info@gdrsbl.org
Службена интернет страница: <https://www.gdrsbl.org/>

Контакт

Службени мејл часописа:
info@gdrsbl.org
Интернет страница:
<https://www.gdrsbl.org/3-lat-izdanja-herald-hm/>
Упутство за ауторе:
<https://www.gdrsbl.org/uputstvo-za-autore/>

Ово дјело је под лиценцом Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

Овај број часописа објављен је уз финансијску помоћ Министарства за научнотехнолошки развој и високо образовање Републике Српске

Publisher

GEOGRAPHICAL SOCIETY
OF THE REPUBLIC OF SRPSKA
Mladena Stojanovića 2, 78000 Banja Luka,
Republic of Srpska, B&H

Co-publisher

FACULTY OF NATURAL SCIENCES AND
MATHEMATICS AT UNIVERSITY OF BANJA LUKA
Mladena Stojanovića 2, 78000 Banja Luka,
Republic of Srpska, B&H

Editor

Aleksandar Majić, PhD

Editorial board

Rajko Gnjata, PhD, University of Banja Luka, Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Banja Luka, Republic of Srpska, B&H
Goran Trbić, PhD, University of Banja Luka, Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Banja Luka, Republic of Srpska, B&H
Draško Marinković, PhD, University of Banja Luka, Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Banja Luka, Republic of Srpska, B&H
Marko Krevs, PhD, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Ljubljana, Slovenia
Nina Nikolova, PhD, Sofia University St. Kliment Ohridski, Faculty of Geology and Geography, Sofia, Bulgaria
Alexander Georgievich Druzhinin, PhD, Southern Federal University, Rostov-on-Don, Russian Federation
Nikolai Alexandrovich Sluka, PhD, Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russian Federation
Mirko Grčić, PhD, University of Belgrade, Faculty of Geography, Belgrade, Serbia
Dejan Filipović, PhD, University of Belgrade, Faculty of Geography, Belgrade, Serbia
Velimir Šećerov, PhD, University of Belgrade, Faculty of Geography, Belgrade, Serbia
Bogdan Lukić, PhD, University of Belgrade, Faculty of Geography, Belgrade, Serbia
Goran Anđelković, PhD, University of Belgrade, Faculty of Geography, Belgrade, Serbia
Vladimir Đurđević, PhD, University of Belgrade, Faculty of Physics, Belgrade, Serbia
Stevan Savić, PhD, University of Novi Sad, Faculty of Sciences, Novi Sad, Serbia
Daniela Arsenović, PhD, University of Novi Sad, Faculty of Sciences, Novi Sad, Serbia
Dragan Burić, PhD, University of Montenegro, Faculty of Philosophy, Nikšić, Montenegro

Technical editor

Draško Marinković, PhD

Proofreading

Dragomir Kozomara, PhD

Printed by

Skandi Banja Luka

Circulation

100 copies

Editorial office

Geographical Society of the Republic of Srpska
Mladena Stojanovića 2, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska, B&H
Telephone: + 387 51 311-178
Email: info@gdrsbl.org
Official website: <https://www.gdrsbl.org/>

Contact

Official email of the journal: info@gdrsbl.org
Internet portal:
<https://www.gdrsbl.org/3-lat-izdanja-herald-htm/>
Instructions for authors:
<https://www.gdrsbl.org/uputstvo-za-autore/>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License

This issue of the journal was published with financial aid from the Ministry of Scientific and Technological
Development and Higher Education of the Republic of Srpska

САДРЖАЈ TABLE OF CONTENTS

ГЛАСНИК – HERALD • СВЕСКА 29 / VOLUME XXIX • БАЊА ЛУКА 2025. / BANJA LUKA 2025

Игор Зекановић, Вања Мирјана Вујић

КЛИМАТСКЕ ПРОМЈЕНЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ КАО ГЕОПОЛИТИЧКА
ПАРАДИГМА

Igor Zekanović, Vanja Mirjana Vujić

CLIMATE CHANGE IN REPUBLIC OF SRPSKA AS A GEOPOLITICAL PARADIGM..... 7

Хусеин Тансу Јурур

ВУЛКАНСКИ ГЕОПАРК КУЛА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ТУРИЗМА (ТУРСКА)

Hüseyin Tansu Yürür

VOLCANIC GEOPARK KULA IN THE FUNCTION OF TOURISM

DEVELOPMENT (TURKEY)..... 27

Јури Л. Мазуров

РУСКО НАСЉЕЂЕ У ИНОСТРАНСТВУ – ПРОСТОРНА ТИПОЛОГИЈА И
ИЗАЗОВИ ЗАШТИТЕ

Yury L. Mazurov

RUSSIAN HERITAGE ABROAD – SPATIAL TYPOLOGY AND

CONSERVATION CHALLENGES..... 47

Мирко Грчић

АУСТРОУГАРСКА УТВРЂЕЊА У ИСТОЧНОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ КАО ПОТЕНЦИЈАЛНИ
РЕСУРС ЗА РАЗВОЈ КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА

Mirko Grčić

AUSTRO-HUNGARIAN FORTIFICATIONS IN EASTERN HERZEGOVINA AS A

POTENTIAL RESOURCE FOR THE DEVELOPMENT OF CULTURAL TOURISM..... 79

Драшко Маринковић, Александар Мајић, Александра Пеџрашевић ФЕРТИЛНЕ НАМЈЕРЕ И ПОРОДИЧНЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ МЛАДИХ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ <i>Dražko Marinković, Aleksandar Majić, Aleksandra Petrašević</i> FERTILITY INTENTIONS AND FAMILY ORIENTATIONS AMONG YOUNG PEOPLE IN THE REPUBLIC OF SRPSKA	95
Мира Мандић, Сања Товарлажа РАЗВОЈ АГРОСОЦИЈАЛНИХ СИСТЕМА И КУЛТУРНОГ ПЕЈСАЖА ЛИЈЕВЧЕ ПОЉА <i>Mira Mandić, Sanja Tovarlaža</i> DEVELOPMENT OF AGROSOCIAL SYSTEMS AND THE CULTURAL LANDSCAPE OF THE LIJEVČE PLAIN	127

КЛИМАТСКЕ ПРОМЈЕНЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ КАО ГЕОПОЛИТИЧКА ПАРАДИГМА

Игор Зекановић^{1*} и Вања Мирјана Вујић¹

¹ Универзитет у Бањој Луци, Природно-математички
факултет, Бања Лука, Република Српска, БиХ

CLIMATE CHANGE IN REPUBLIC OF SRPSKA AS A GEOPOLITICAL PARADIGM

Igor Zekanović,^{1*} and Vanja Mirjana Vujić¹

¹ University of Banja Luka, Faculty of Natural Sciences and
Mathematics, Banja Luka, Republic of Srpska, B&H

Сажетак: Основна хипотеза рада полази од премисе да је Република Српска политичко-географски систем са специфичним природним и друштвеним потенцијалима, који представљају неизоставан фактор одрживог развоја, са посебним акцентом на могућности адаптације на климатске промјене, с обзиром на то да утицај климатских промјена и могућности адаптације све више постају у фокусу међународне политике. Акценат истраживања у раду односи се на геополитичку димензију климатских специфичности Републике Српске као ресурса, као и на интеракцију између „геополитике ресурса“ и адаптације на глобалне климатске промјене, јер у геополитичкој валоризацији простора Републике Српске природни ресурси имају посебну вриједност. Проучавање „геополитике ресурса“ као развојне компоненте Републике Српске у контексту могућности адаптације на климатске промјене подразумејева систематизацију релевантних научних сазнања о геополитичким промишљањима, што се постиже примјеном различитих научних метода. У истраживању ће се користити географске, компаративне, аналитичко-синтетичке, историјске и дескриптивне методе, као и метод генерализације у географији. Рад ће се реализовати примјеном општих метода (анализа и синтеза), као и посебних метода иманентних географским

Abstract: The main hypothesis of this paper is based on the premise that the Republic of Srpska represents a political-geographical system with specific natural and social potentials, which constitute an essential factor of sustainable development, with particular emphasis on the possibilities of adaptation to climate change, given that the impacts of climate change and adaptation options are increasingly becoming a focus of international politics. Accordingly, the research focus of this paper is directed towards the geopolitical dimension of the climatic specificities of the Republic of Srpska as a resource, as well as the interaction between the “geopolitics of resources” and adaptation to global climate change. This approach is justified by the fact that natural resources hold a specific value in the geopolitical valorisation of the territory of the Republic of Srpska. The analysis of the “geopolitics of resources” as a developmental component of the Republic of Srpska, within the context of climate change adaptation, involves the systematisation of relevant scientific insights into geopolitical thought, achieved through the application of various scientific methods. The study employs geographical, comparative, analytical-synthetic, historical, and descriptive research methods, as well as the method of generalisation in geography. Furthermore, the research is conducted using both general methods (analysis

* Аутор за кореспонденцију: Игор Зекановић, Универзитет у Бањој Луци, Природно-математички факултет, Младена Стојановића 2, 78000 Бања Лука, Е-mail: igor.zekanovic@pmf.unibl.org

* Corresponding author: Igor Zekanović, University of Banja Luka, Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Mladena Stojanovića 2, 78000 Banja Luka, Bosnia and Herzegovina. E-mail: igor.zekanovic@pmf.unibl.org

истраживањима и техникама обраде података, у складу са историјско-географским, структурно-функционалним и дијалектичким методолошким приступом.

Кључне ријечи: Република Српска, климатске промјене, геополитички положај, политичко-географски процеси.

УВОД

Географска компонента геополитичког положаја, у корелацији са природним потенцијалима схваћеним као „свеукупност елемената природне средине повезаних у цјеловит природни комплекс“ (Лекић, 1997), представља кључне елементе „геополитике ресурса“ и геополитичке валоризације простора.

Данас је „геополитика ресурса“ представљена као неизоставан сегмент међународних односа, јер приступ и сигурно располагање природним ресурсима и сировинским основама у значајној мјери одређују међународни статус и односе између политичко-територијалних заједница на локалном, регионалном и глобалном нивоу.

Као неизоставна компонента „геополитике ресурса“ и геополитичке валоризације простора истичу се глобалне климатске промјене, прецизније њихов утицај и могућности адаптације, с обзиром на то да су „глобалне климатске промјене и њихов утицај на животну средину, људе и природне ресурсе предмет интересовања различитих међународних институција, стручњака и јавних медија“ (Zekanović, 2019).

Могућности заштите од ефеката ових утицаја су ограничене, али постоје бројне могућности адаптације, које подразумевају дефинисање нових и сврсисходних модела заштите животне средине, израду стратегија одрживог развоја, као и сарадњу политичко-географских заједница у окружењу, али и држава на регионалном и глобалном нивоу. Ови процеси неизоставно имају изражену геополитичку димензију и геополитичке конотације (Trbić et al., 2018).

О актуелности проблематике и значају проучавања геополитичке димензије утицаја климатских промјена на међународне односе свједочи велики број радова и интересовање бројних научника из региона и свијета.

Аутор рукописа *Увод у геополитику*, Симон Далби (Simon Dalby), професор географије, екологије и по-

and synthesis) and specific methods inherent to geographical research and data-processing techniques, in accordance with historical-geographical, structural-functional, and dialectical methodological approaches.

Keywords: Republic of Srpska; climate change; geopolitical position; political-geographical processes.

INTRODUCTION

The geographical component of geopolitical position, when correlated with natural potentials understood as the entirety of elements of the natural environment interconnected within a cohesive natural complex (Lekić, 1997), constitutes a core element of both the geopolitics of resources and the geopolitical valorisation of space. Natural resources therefore represent not only an environmental or economic category but also a strategic factor shaping geopolitical relations and spatial power dynamics.

In contemporary international relations, the geopolitics of resources has emerged as an indispensable analytical framework, as access to and secure control over natural resources and raw material bases increasingly determine the international status, stability, and interaction patterns of political-territorial entities at local, regional, and global scales.

Within this context, global climate change represents a critical dimension of the geopolitics of resources and spatial geopolitical valorisation. More specifically, its impacts and the capacity for adaptation have become central issues, given that global climate change and its effects on the environment, human populations, and natural resources are subjects of interest to a wide range of international institutions, experts, public media, and other stakeholders (Zekanović, 2019). Climate change thus functions simultaneously as an environmental challenge and a geopolitical variable.

Although possibilities for full protection against climate change impacts remain limited, a wide range of adaptation options is available. These include the development of effective environmental protection models, the formulation of sustainable development strategies, and the strengthening of cooperation among political-geographical communities and states at regional and global levels. Such adaptive processes inherently carry geopolitical significance and generate broader geopolitical implications (Trbić et al., 2018).

литичке економије на Универзитету у Отави (Канада), бавио се анализом посљедица климатских промјена са геополитичког аспекта. Он истиче да климатске промјене, узроковане људским активностима и промјенама у глобалној атмосфери, могу довести до временских екстрема који би угрозили глобалну пољопривредну производњу и изазвали политичке подјеле, наглашавајући да климатске промјене морају бити озбиљно схваћене у геополитичком контексту.

Интеракцијом између промјена у животној средини и геополитичких конфликта бавио се и канадски политиколог Томас Хомер-Диксон (Thomas Homer-Dixon), који је још током деведесетих година XX вијека указао на то да недостатак воде може довести до сукоба и значајних геополитичких промјена у међународној заједници.

Сличном проблематиком бавио се и амерички политиколог Роберт Д. Каплан (Robert D. Kaplan) у дјелу *Надолазећа анархија* (1994), у којем указује да промјене у животној средини могу довести чак и до нестанка појединих политичко-територијалних заједница.

Проблемима и противрјечностима изазваним посљедицама климатских промјена бавио се и британски социолог Ентони Гиденс (Anthony Giddens), који у раду *Politics of Climate Change* наводи да све израженије посљедице климатских промјена, попут несташице енергетских ресурса, могу довести до оружаних конфликта и тиме угрозити међународну безбједност и сарадњу (Giddens, 2009).

Питањима међудржавне сарадње у процесу рјешавања проблема и посљедица климатских промјена бавио се и амерички историчар и политиколог Роберт Каган (Robert Kagan) у књизи *The Return of History and the End of Dreams*, у којој истиче да је концепција „новог свјетског поретка“ након Хладног рата била замишљена као идеализован систем без подјела и идеолошких сукоба, у којем међународна сарадња, између осталог, обухвата и заједничко рјешавање проблема климатских промјена.

Утицај климатских промјена на друштвено-политичке заједнице и међународне односе проучавали су и амерички аутори Kevin E. Trenberth, Kathleen Miller, Linda Mearns и Steven Rhodes у дјелу *Effects of Changing Climate on Weather and Human Activities*. Они указују на то да је клима резултат интеракције атмосфере са океанима и морским ледом, као и да се она може мијењати под утицајем унутрашњих и спољашњих фактора, при чему

The growing relevance of climate change as a geopolitical issue is reflected in the expanding body of scholarly research addressing its influence on international relations. Among the prominent contributors, Simon Dalby, Professor of Geography, Ecology, and Political Economy at the University of Ottawa and author of *Introduction to Geopolitics*, has examined climate change consequences from a geopolitical perspective. Dalby emphasises that climate change driven by human-induced alterations of the global atmosphere may disrupt global agricultural production and intensify political instability, underscoring the necessity of treating climate change as a serious geopolitical concern.

Similarly, Canadian political scientist Thomas Homer-Dixon has analysed the interaction between environmental degradation and geopolitical conflict and warned as early as the 1990s that resource scarcity, particularly water shortages, could act as a catalyst for conflict and trigger profound geopolitical transformations within the international system.

A comparable analytical approach was adopted by American political scientist Robert D. Kaplan in his work *The Coming Anarchy* published in 1994. In this work, he highlighted environmental degradation as a potential driver of political fragmentation and the erosion, or even disappearance, of political-territorial entities.

The geopolitical ramifications of climate change have also been addressed by British sociologist Anthony Giddens. In *The Politics of Climate Change* published in 2009, Giddens argues that increasingly pronounced climate change impacts, such as energy resource scarcity, may escalate into armed conflicts and thereby undermine international security, stability, and cooperation (Giddens, 2009).

The issue of cooperation among states in addressing the problems and consequences caused by climate change has been examined by American historian and political scientist Robert Kagan in his book *The Return of History and the End of Dreams*. Kagan argues that the concept of a “New World Order” following the end of the Cold War was envisioned as an idealised system in which divisions and ideological conflicts would disappear, giving way to enhanced international cooperation, including cooperation in addressing global challenges such as climate change.

The impact of climate change on socio-political communities and international relations has also been analysed by American scholars Kevin E. Trenberth, Kathleen Miller,

најзначајнију улогу има људска активност која доприноси повећању емисије гасова са ефектом стаклене баште (Trenberth et al., 2000).

Глобалне климатске промјене представљају један од најактуелнијих еколошких, економских и политичких проблема савремене међународне заједнице. Оне се, између осталог, манифестују кроз повећање просјечне температуре ваздуха, промјене pluviометријског режима, смањење количине падавина, као и повећање интензитета и учесталости суша, поплава и пожара (Zekanović, 2019; Leal et al., 2019; Radusin et al., 2023).

„Према IPCC-у (Међувладин панел за климатске промјене) и њиховим климатским моделима (нпр. SRES), до краја 2100. године глобална температура приземног слоја атмосфере могла би да порасте од 1,4 до 5,8 °C, што ће условити бројне промјене у животној средини, њеним екосистемима и могућностима одрживог развоја“ (Трбић & Бајић, 2011).

Ако глобалне климатске промјене и њихов утицај на природну средину, свакодневни живот човјека и могуће правце адаптације посматрамо кроз призму савремених међународних односа, може се констатовати да оне представљају неизоставан и кључан предмет интересовања различитих међународних институција, форума, стручњака, научне јавности, медија и других актера. Климатске промјене постају централна тема у бројним сферама научних истраживања и међународних односа.

Климатске промјене се сматрају једним од највећих и најозбиљнијих изазова за међународне односе, свјетску економију и међународну заједницу у цјелини, а њихово рјешавање манифестује се кроз два основна приступа: први се односи на смањење емисије гасова са ефектом стаклене баште, који се сматрају главним узроком глобалног загријавања, док се други односи на адаптацију на климатске промјене.

Међународни одговори на пријетње глобалних емисија гасова са ефектом стаклене баште и климатских промјена започели су 1992. године конституисањем Оквирне конвенције Уједињених нација о климатским промјенама (United Nations Framework Convention on Climate Change – UNFCCC). Овом конвенцијом успостављен је правни оквир за стабилизацију концентрација гасова са ефектом стаклене баште у атмосфери, са циљем смањења антропогеног утицаја на климатски систем.

Linda Mearns, and Steven Rhodes in *Effects of Changing Climate on Weather and Human Activities*. They emphasise that climate is shaped by the interaction between the atmosphere, oceans, and sea ice, and point out that climate variability results from both internal and external influences. Among these, human activity represents the most significant driver of contemporary climate change, primarily through increased emissions of greenhouse gases (Trenberth et al., 2002).

In this context, global climate change represents one of the most pressing ecological, economic, and political challenges facing the contemporary international community. It manifests through a range of observable processes, including rising average air temperatures, increased variability in the pluviometric regime, declining precipitation in certain regions, and a growing frequency and intensity of extreme events such as droughts, floods, and wildfires (Zekanović, 2019; Leal et al., 2019; Radusin et al., 2023).

According to the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) and its climate models, such as the Special Report on Emissions Scenarios (SRES), global mean surface temperatures could increase by between 1.4 and 5.8 °C by the end of the twenty-first century. Such changes are expected to generate profound impacts on natural systems, ecosystems, and the prospects for sustainable development (Tirbić & Bajić, 2011).

When global climate change and its impacts on the environment and everyday human life are analysed through the lens of contemporary international relations, it becomes evident that this issue constitutes a central area of concern for international institutions, policy forums, scientific experts, the media, and the broader public. Climate change has thus emerged as a focal point of scientific inquiry and political discourse at multiple levels.

Consequently, climate change is widely regarded as one of the most serious challenges confronting international relations, the global economy, and the international community as a whole. Its governance operates along two primary dimensions: the mitigation of greenhouse gas emissions, which are recognised as the principal cause of global warming, and the development of effective adaptation strategies aimed at reducing vulnerability to the adverse impacts of climate change.

International responses to the threat posed by global greenhouse gas emissions and climate change began in 1992 with the establishment of the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). This frame-

На Конференцији Уједињених нација о климатским промјенама у Паризу 2015. године (COP21) усвојен је споразум који пружа кредибилан оквир за постизање декарбонизације, са дугорочним циљевима адаптације и могућностима ублажавања посљедица климатских промјена. Један од кључних циљева јесте ограничавање пораста глобалне температуре на 1,5 °C до 2050. године. Посебан акценат стављен је на развој одрживих, односно обновљивих извора енергије, прије свега соларне, енергије вјетра, геотермалне енергије, биоенергије и хидроенергије, односно на постепени прелазак са енергетских извора заснованих на фосилним горивима на обновљиве изворе енергије (Ковачина, 2022).

Утицај климатских промјена и могућности адаптације на њих постали су центар пажње међународних политика, као фактори који су у непосредној вези са савременим политичко-географским, економским, демографским, еколошким и другим процесима. Иако су могућности потпуне заштите од ових утицаја ограничене, постоје бројне могућности адаптације које подразумевају дефинисање нових модела одрживог развоја, формулисање стратегија, циљева, планова и програма усмјерених ка прилагођавању климатским промјенама, као и сарадњу политичко-географских заједница у рјешавању овог проблема (Zekanović, 2021; Trbić et al., 2023).

Значајну улогу у истраживању климатских промјена има IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) (Haldén, 2007). Основна мисија Међувладиног панела за климатске промјене јесте синтеза савремених научно-технолошких достигнућа која се односе на климатске промјене и анализу њихових потенцијалних утицаја на животну средину, становништво и одрживи развој у цјелини. Први извјештај IPCC-а објављен је 1990. године и већ тада је указивао на опасности од глобалног загријавања и могуће посљедице климатских промјена (Haldén, 2007).

На састанку групе G8 2008. године постигнут је консензус око циљева у вези са климатским промјенама, при чему је као кључна одлука истакнуто да се до 2050. године емисија гасова са ефектом стаклене баште смањи за 50% (Giddens, 2009). Истовремено, већину глобалних емисија производи ограничен број држава, док само мали број њих располаже капацитетима за развој технолошких и иновативних рјешења за ублажавање посљедица климатских промјена.

work convention created the legal basis for stabilising atmospheric concentrations of greenhouse gases in order to reduce anthropogenic impacts on the climate system.

At the United Nations Climate Change Conference held in Paris in 2015 (COP 21), international representatives adopted an agreement that provides a credible framework for achieving decarbonisation, incorporating long-term adaptation objectives as well as mechanisms for mitigating the adverse effects of climate change. One of the key goals of the Paris Agreement is to limit global warming to 1.5 °C by 2050. Particular priority has been given to the development of sustainable and renewable energy sources, especially solar, wind, geothermal, bioenergy, and hydropower, thereby promoting a transition from fossil fuel-based energy systems to renewable energy sources (Kovačina, 2022).

The impacts of climate change and the possibilities for adaptation have consequently become central concerns of international policy, as they are closely linked to contemporary political-geographical, economic, demographic, ecological, and other socio-spatial processes. Although opportunities for complete protection from these impacts remain limited, numerous adaptation options exist. These include the formulation of new sustainable development models, the definition of strategies, goals, plans, and programmes aimed at climate change adaptation, and the strengthening of cooperation among political-geographical communities in addressing these challenges (Zekanović, 2021; Trbić et al., 2023).

The Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) plays a central role in global climate change research (Haldén, 2007). Its primary mission is to synthesise contemporary scientific and technological knowledge on climate change and to assess the potential impacts of climate change on the environment, human populations, and sustainable development as a whole. The first IPCC assessment report, published in 1990, already warned of the dangers of global warming and the far-reaching consequences of climate change (Haldén, 2007).

At the G8 summit in 2008, a consensus was reached on key climate policy objectives, most notably the decision to reduce global greenhouse gas emissions by 50% by 2050 (Giddens, 2009, pp. 220–221). It is also important to note that the majority of global greenhouse gas emissions originate from a limited number of countries, while only a small group of states possesses the technological and innovative capacity required to develop effective solutions for mitigating their consequences.

Утицај глобалног загријавања на међународне односе и стабилност међународне заједнице може се илустровати примјером поплава у Пакистану 2014. године, када је око 25 милиона људи било приморано да напусти своја пребивалишта. Ова ситуација снажно је утицала на геополитичке процесе, омогућивши, између осталог, талибанима да консолидују власт у појединим дијеловима земље.

Други значајан примјер односи се на „Арапско прољеће“ (револуције у Сјеверној Африци и на Блиском истоку) из 2011. године, које су, између осталог, биле условљене пожарима, уништавањем усјева у Русији и недостатком залиха хране (Popović, 2014).

КЛИМАТСКЕ СПЕЦИФИЧНОСТИ И ОКВИР ЗА ОЦЈЕНУ РАЊИВОСТИ И ФАЗЕ АДАПТАЦИЈЕ НА КЛИМАТСКЕ ПРОМЈЕНЕ У ГЕОПРОСТОРУ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ (БИХ)

Климатске карактеристике Републике Српске представљају резултат дјеловања различитих климатских фактора и законитости опште циркулације ваздушних маса на ширем простору.

Најзначајнији климатски фактори су географска ширина, рељеф — који има претежно планински карактер, близина Јадранског акваторијума, као и утицај континенталне масе, прије свега евроазијског копна. Због тога су на простору Републике Српске заступљени сљедећи климатски типови: умјерено-континентални, континентални (степски), планински, планинско-котлински и измијењени јадрански тип.

Сјеверни, перипанонски дио Републике Српске има обиљежја умјерено-континенталне климе и обухвата подручја Крајине и Посавине (долине доњих и средњих токова притока ријеке Саве). Идући према истоку, израженији је панонско-континентални утицај са сјевера, нарочито на простору Семберије.

Највећи дио геопростора Републике Српске карактерише планинска, односно планинско-котлинска варијанта климе. Планинске предјеле одликује планинска клима са свјежим и кратким љетима, те дугим, хладним и неријетко сњегним зимама.

Планинско-котлинска варијанта климатског утицаја преовладава у брежуљкастим и котлинско-долинским

From a geopolitical perspective, the impacts of global warming on international relations and the stability of the international system are already evident. One illustrative example is the catastrophic flooding in Pakistan in 2014, which displaced approximately 25 million people. This humanitarian crisis significantly influenced regional geopolitical dynamics by facilitating the consolidation of power by the Taliban in the northern parts of the country.

Another prominent example is the “Arab Spring” of 2011, which encompassed a series of uprisings across North Africa and the Middle East. These events were influenced, among other factors, by environmental stressors such as widespread fires, crop destruction in Russia, and resulting food shortages, which contributed to broader socio-political instability (Popović, 2014).

CLIMATE SPECIFICITIES AND FRAMEWORK FOR ASSESSING VULNERABILITY AND ADAPTATION PHASES TO CLIMATE CHANGE IN THE GEOSPATIAL AREA OF THE REPUBLIC OF SRPSKA (BIH)

The climate characteristics of the Republic of Srpska are the result of various climatic factors and the general circulation of air masses over a broader geographical area. The most significant factors include geographical latitude, predominantly mountainous terrain, proximity to the Adriatic Sea, and the influence of the continental landmass, primarily the Eurasian continent. As a result, several climate types are present within this territory, including temperate continental, continental (steppe), mountainous, mountain–basin, and a modified Adriatic climate.

The northern, peri-Pannonian part of the Republic of Srpska exhibits the characteristics of a temperate continental climate and encompasses the regions of Krajina and Posavina, including the valleys of the lower and middle courses of the tributaries of the Sava River. Moving eastwards, the influence of the Pannonian continental climate becomes more pronounced, particularly in the Semberija region.

The largest portion of the territory of the Republic of Srpska is characterised by mountainous and mountain–basin climate variants. Mountainous areas display the typical features of a mountain climate, with cool and relatively short summers and long, cold, and frequently snowy winters.

просторима. Зиме у овим подручјима у просјеку трају дуже него код умјерено-континенталног климатског типа, док су љета умјерено топла (око 180–200 дана). Термичке прилике условљене су географском ширином, испресијецаношћу рељефа, шумским покривачем и надморском висином (390–750 m н.в.). Просјечна годишња температура у овим подручјима нижа је од 10 °C (Zekanović, 2019, стр. 354).

Јужни дио Републике Српске карактерише измијењена варијанта јадранске климе (клима Хумина), док простор херцеговачких Рудина има прелазну варијанту између климе Хумина и планинске климе. Климату Хумина одликују врло топла љета и благе зиме, док климу Рудина карактеришу ниже љетне температуре и неријетко сњежне зиме. Најтоплији дио Републике Српске обухвата простор ниске Херцеговине и јужног дијела херцеговачких Рудина, гдје се просјечне годишње температуре крећу од 11 до 14 °C, док на простору града Требиња и Поповог поља прелазе 14 °C (Трбић & Бајић, 2011).

The mountain–basin climate variant predominates in hilly and basin–valley areas. In these regions, winters generally last longer than in areas with a temperate continental climate, while summers are moderately warm, with average temperatures ranging between 18 °C and 20 °C. Thermal conditions are influenced by altitude, complex relief, forest cover, and other local geographical factors. Altitudes in these areas range from approximately 390 to 750 metres above sea level, and the average annual air temperature is generally below 10 °C (Zekanović, 2019).

The southern part of the Republic of Srpska is characterised by a modified Adriatic climate, commonly referred to as the Humina climate, while the Herzegovinian Rudine region represents a transitional zone between the Humina and mountain climate types. The Humina climate is marked by very hot summers and mild winters, whereas the Rudine climate is characterised by lower summer temperatures and winters that are frequently snowy.

The warmest areas of the Republic of Srpska are located in the lowland parts of Herzegovina and the southern sections of the Herzegovinian Rudine. In these regions, average annual air temperatures range from 11 °C to 14 °C, while the wider area of the town of Trebinje and the Popovo Polje records average annual temperatures exceeding 14 °C (Trbić & Bajić, 2011).

Таб. 1. Средња годишња температура ваздуха и годишња вриједност важнијих метеоролошких параметара за 2023. годину
Tab. 1. Average annual air temperature and annual values of major meteorological parameters for 2023.

Мјесто / <i>Location</i>		Средња годишња температура ваздуха (°C) / <i>Mean Annual Air Temperature (°C)</i>	Облачност (десетине) / <i>Cloud Cover (tenths)</i>	Влажност (%) / <i>Humidity (%)</i>	Инсолација (h) / <i>Insolation (h)</i>
Српски	<i>English</i>				
Бања Лука	<i>Banja Luka</i>	13.7	5.8	74	2286.1
Бијељина	<i>Bijeljina</i>	14.0	5.9	76	2058.0
Билећа	<i>Bileća</i>	13.5	4.6	73	2461.0
Вишеград	<i>Višegrad</i>	12.5	7.1	68	-
Градишка	<i>Gradiška</i>	13.5	5.6	80	-
Добој	<i>Doboj</i>	13.6	6.3	75	1772.8
Калиновик	<i>Kalinovik</i>	9.1	5.8	75	-
Мркоњић Град	<i>Mrkonjić Grad</i>	11.4	5.6	77	1676.7
Нови Град	<i>Novi Grad</i>	13.2	6.4	70	-

Приједор	<i>Prijedor</i>	13.3	5.9	76	1911.0
Рибник	<i>Ribnik</i>	12.1	5,7	75	-
Рудо	<i>Rudo</i>	12.1	6.6	69	-
Соколац	<i>Sokolac</i>	8.9	5.8	72	2017.2
Србац	<i>Srbac</i>	12.9	6.0	66	-
Сребреница	<i>Srebrenica</i>	11.3	6.1	83	1525.3
Требиње	<i>Trebinje</i>	15.5	4.2	68	-
Фоча	<i>Foča</i>	11.8	6.3	79	-
Хан Пијесак	<i>Han Pijesak</i>	8.2	6.1	88	1839.3
Чемерно	<i>Čemerno</i>	7.8	5.8	77	1876.5
Шипово	<i>Šipovo</i>	11.3	5.6	80	-

Извор / Source: Ово је Република Српска, 2024. Републички завод за статистику Републике Српске, Бања Лука, https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/ovo_je_rs/2024/Ovo_je_Republika_Srpska_2024_WEB.pdf

Падавине су релативно равномјерно распоређене и крећу се од око 1.500 mm на западу до приближно 700 mm према истоку. На основу годишње количине падавина може се закључити да простор Републике Српске има обиљежја континенталног pluвиометријског режима, уз изражен модификовани маритимни утицај, условљен близином мора.

Као резултат климатских промјена повећан је интензитет падавина, као и њихова варијабилност у укупној количини, што је довело до повећања ризика од поплава и формирања бујичних токова, посебно у сјеверном дијелу Републике Српске, гдје су током 2014. године забиљежене катастрофалне поплаве.

Precipitation is relatively evenly distributed across the territory of the Republic of Srpska, ranging from approximately 1,500 mm in the western parts to about 700 mm towards the eastern regions. Based on annual precipitation totals, it can be concluded that the territory of the Republic of Srpska exhibits the characteristics of a continental pluviometric regime, with a modified maritime influence resulting from its proximity to the Adriatic Sea.

As a consequence of climate change, both the intensity of precipitation and its variability in total annual amounts have increased. This has led to a heightened risk of flooding and the formation of torrential flows, particularly in the northern part of the Republic of Srpska, where catastrophic floods were recorded in 2014.

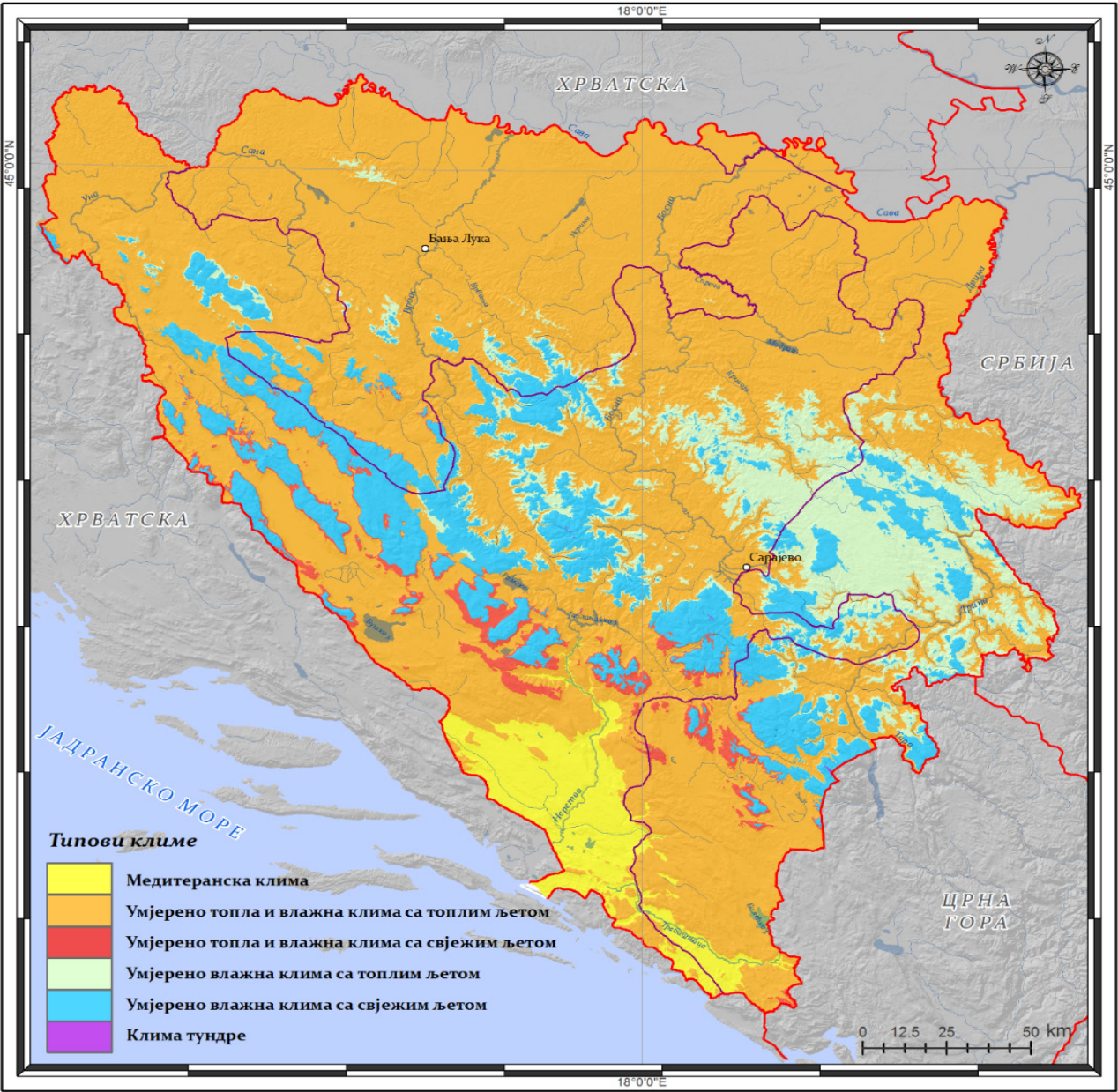
Таб. 2. Мјесечна и годишња количина падавина (mm) за 2023. годину
Tab. 2. Monthly and annual precipitation amounts (mm) for 2023.

Мјесто / <i>Location</i>	Јан. / <i>Jan.</i>	Феб. / <i>Feb.</i>	Мар. / <i>Mar.</i>	Апр. / <i>Apr.</i>	Мај / <i>May</i>	Јун. / <i>Jun.</i>	Јул. / <i>Jul.</i>	Авг. / <i>Aug.</i>	Сеп. / <i>Sep.</i>	Окт. / <i>Oct.</i>	Нов. / <i>Nov.</i>	Дец. / <i>Dec.</i>	Год. / <i>Year</i>
Banja Luka	140.0	74.6	45.7	89.3	198.1	110.0	113.3	39.6	115.3	55.0	149.1	74.0	1204.0
Bijeljina	77.7	71.2	49.6	56.2	177.7	89.2	26.2	31.6	49.8	12.3	108.8	38.8	789.1

Bileća	152.3	123.9	68.9	157.3	170.3	192.2	48.9	59.6	90.7	26.8	254.0	89.9	1434.8
Višegrad	164.4	81.8	55.3	108.3	86.1	121.6	65.9	31.0	98.9	47.1	241.7	43.5	1145.6
Gradiška	294.3	103.0	121.3	176.2	181.9	49.4	72.4	205.0	99.1	53.6	400.0	68.2	1824.4
Doboj	120.3	79.5	64.3	115.2	126.4	217.6	52.3	33.7	46.7	19.9	190.1	66.6	1132.6
Kalinovik	130.8	57.7	49.9	78.4	146.5	49.2	76.2	60.4	91.1	45.4	145.5	74.0	1005.1
Mrkonjić G.	127.9	86.5	59.0	79.1	100.0	152.4	51.4	135.7	94.2	28.5	218.3	49.7	1182.7
Novi Grad	119.5	71.5	50.0	82.8	74.6	183.5	73.2	56.5	71.6	28.9	189.9	57.4	1059.4
Prijedor	154.2	50.5	63.1	122.7	215.0	140.0	43.9	99.6	96.2	62.1	218.4	64.9	1330.6
Ribnik	166.7	79.7	60.9	124.9	244.7	80.9	89.7	47.4	83.4	61.8	149.9	91.3	1281.3
Rudo	169.9	57.1	60.4	101.4	252.8	121.1	80.1	56.1	121.9	71.3	150.8	96.8	1339.7
Sokolac	153.0	44.8	60.8	104.7	162.2	103.8	33.8	66.8	92.8	63.3	223.0	79.6	1188.6
Srbac	211.5	81.8	63.5	126.1	148.3	128.5	59.8	88.0	79.9	58.3	248.9	45.5	1340.1
Srebrenica	113.1	73.4	52.4	77.6	135.6	99.4	86.6	79.2	40.9	40.3	113.6	47.1	959.2
Trebinje	148.1	53.1	63.5	106.2	237.1	20.6	54.0	56.2	120.9	86.6	132.1	104.5	1182.9
Foča	121.3	65.6	48.1	78.4	70.3	147.2	91.9	40.7	65.1	28.5	149.0	51.7	957.8
Han Pijesak	376.4	74.6	114.3	118.0	213.2	98.2	86.5	314.2	66.0	70.0	488.8	74.1	2094.3

Ћемерно	368.2	92.1	95.9	118.9	223.4	209.5	49.1	73.9	87.4	92.2	443.5	138.3	1992.4
Šipovo	118.8	33.2	66.7	94.0	142.3	84.3	32.4	63.0	102.5	57.5	183.1	46.9	1024.7

Извор / Source: Статистички годишњак, 2024. Републички завод за статистику Републике Српске, Бања Лука, https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/godisnjak/2024/StatistickiGodisnjak_2024_WEB.pdf

Сл. 1. Типови климе на простору Републике Српске

Fig. 1. Climate types in the Republic of Srpska.

Извор / Source: Енциклопедија Републике Српске 1 (А-Б), Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 2017. год, стр. 563.

Може се констатовати да су климатске промјене један од кључних изазова савременог свијета и међународне заједнице у цјелини (Dunn et al., 2020).

Општеприхваћена је чињеница да климатске промјене утичу на учесталост и интензитет екстремних временских догађаја. Ови утицаји и промјене климатских параметара посебно су изражени у XXI вијеку и огледају се у порасту температуре ваздуха, учесталијим и дуготрајнијим топлотним таласима који, уз недостатак падавина, као резултанту изазивају појаву суше, повећању броја дана са градоносним облацима и појавом града, смањењу количине падавина током љетњег периода, као и смањењу броја дана са задржавањем снијега и сњежног покривача (Dejanović et al., 2019).

„На основу досадашњих истраживања уочена је све израженија климатска варијабилност у Босни и Херцеговини (Trbić et al., 2017; Popov et al., 2017; Trbić et al., 2018; Popov et al., 2018a, 2018b; Popov et al., 2019a, 2019b; Trbić et al., 2021; Trbić et al., 2022). Све промјене температурних екстрема уочене на глобалном нивоу показују трендове у складу са све израженијом тенденцијом загријавања климатског система“ (Трбић & Попов, 2023, стр. 2–3).

Према методологији израде националних извјештаја о климатским промјенама, у раду је приказан поступак који обухвата фазе од процјене рањивости до анализе утицаја, на основу планирања и имплементације мјера адаптације на климатске промјене.

Climate change can be identified as one of the key challenges facing the modern world and the international community as a whole (Dunn et al., 2020). It is widely accepted that climate change affects both the frequency and intensity of extreme weather events. These impacts and changes in climatic parameters have become particularly pronounced during the twenty-first century and are reflected in rising air temperatures, prolonged heatwaves which, in combination with reduced precipitation, result in droughts, an increased number of days with hailstorms, decreased summer precipitation, and a reduction in the number of days with snow cover and snow retention (Dejanović et al., 2019).

Based on previous research, increasing climate variability has been observed in Bosnia and Herzegovina (Trbić et al., 2017; Popov et al., 2017; Trbić et al., 2018; Popov et al., 2018a; Popov et al., 2018b; Popov et al., 2019a; Popov et al., 2019b; Trbić et al., 2021; Trbić et al., 2022). All recorded changes in temperature extremes at the global level indicate trends consistent with the increasing tendency toward warming of the climate system (Trbić & Popov, 2023).

According to the methodology applied in the preparation of National Climate Change Reports, the analytical process proceeds from vulnerability assessment to impact assessment, based on a climate change adaptation plan.

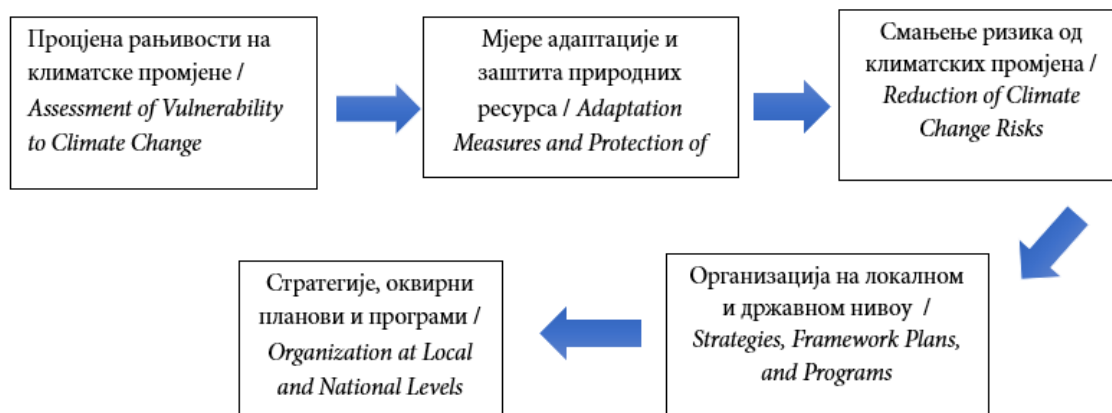

Схема 1. Методологија и план (фазе) адаптације на климатске промјене у геопростору Републике Српске
Scheme 1. Methodology and phases of climate change adaptation in the geospatial area of the Republic of Srpska.

Извор / Source: Аутори / Authors

За идентификацију утицаја и дефинисање мјера адаптације на климатске промјене уобичајено се примјењује **DPSIR метод**, који користи Европска агенција за животну средину. DPSIR метода заснива се на одређивању индикатора који се могу пратити у оквиру једне политичко-територијалне заједнице током одређеног временског периода и обухвата следеће компоненте:

- **D – покретачка снага (Driving force)**
- **P – притисак (Pressure)**
- **S – стање (State)**
- **I – утицај (Impact)**
- **R – одговор (Response)**

Одлике покретачке снаге (D) односе се на рањивост одређеног простора у контексту климатских промјена и обухватају климатске промјене настале као посљедица емисија гасова са ефектом стаклене баште, геопросторе у којима су климатске промјене најизраженије, као и институционалне капацитете за истраживање и адаптацију на климатске промјене. Притисак (P) представља директне одговоре климатских промјена, као што су повећање интензитета сунчевог зрачења, промјене режима падавина и појава екстремних временских непогода. Ови притисци одражавају се на промјене стања (S) у природи и природним ресурсима. Одговор (R), који дају друштво, држава и релевантне организације, обухвата примјену мјера адаптације на климатске промјене, системе осигурања од елементарних непогода (путем осигуравајућих друштава), као и мјере заштите и очувања природних ресурса (Кнежевић & Суљић, 2012).

У Републици Српској посљедице климатских промјена најизраженије су у секторима пољопривреде, водних ресурса, људског здравља, шумарства, биодиверзитета и осјетљивих екосистема, као и у функционисању сложених природно-географских система.

У сектору пољопривреде утицај климатских промјена огледа се у смањењу приноса услед смањених количина падавина и повећаних стопа испаравања, као и у паду продуктивности код домаћих животиња. Позитивни ефекти манифестују се кроз продужавање вегетационе сезоне пољопривредних усјева.

У сектору водопривреде климатске промјене се испољавају кроз промјене плувиометријског режима падавина, учесталију појаву суша, смањење ријечних водостаја током љетног периода, али и кроз чешћу појаву поплава и формирање бујичних токова.

For the identification of climate change impacts and the formulation of adaptation measures, the DPSIR framework, developed and applied by the European Environment Agency, is commonly used. The DPSIR method is based on defining a set of indicators that can be monitored within a political-territorial community over a specific period of time:

- **D – Driving forces**
- **P – Pressures**
- **S – State**
- **I – Impacts**
- **R – Responses**

Driving forces (D) refer to the vulnerability of a given area in the context of climate change and include climate changes resulting from greenhouse gas emissions, the spatial expression of climate change processes, and institutional capacities for research and adaptation. Pressures (P) represent the direct effects of climate change, such as increased solar radiation intensity, changes in precipitation regimes, and extreme weather events. These pressures lead to changes in the state (S) of natural systems and resources. Responses (R), undertaken by society, the state, and relevant organisations, include climate change adaptation measures, disaster insurance mechanisms, and actions aimed at the protection and conservation of natural resources (Knežević & Sujić, 2012).

In the Republic of Srpska, the consequences of climate change are most pronounced in sectors affecting agriculture, water resources, human health, forestry, biodiversity, sensitive ecosystems, and complex natural-geographical systems.

In the agricultural sector, climate change impacts are primarily reflected in reduced crop yields due to declining precipitation and increased evaporation rates, as well as decreased livestock productivity. At the same time, certain positive effects are observed, such as an extended growing season for agricultural crops.

Within the water management sector, climate change manifests through alterations in the pluviometric regime, more frequent and prolonged droughts, reduced river discharge during the summer months, and an increased occurrence of floods and flash floods.

Between 14 and 19 May 2014, catastrophic floods affected a wide area of the Sava River basin in Bosnia and Herzegovina, the Republic of Croatia, and the Republic of Serbia. In Bosnia and Herzegovina, flooding impacted the entire portion of the country within the Sava River basin,

У периоду од 14. до 19. маја 2014. године катастрофалне поплаве захватиле су широко подручје слива ријеке Саве у Босни и Херцеговини, Републици Хрватској и Републици Србији. Поплаве су захватиле цјелокупан дио Босне и Херцеговине који припада сливу ријеке Саве и проузроковале губитак 23 људска живота, уз изузетно велику материјалну штету. Укупно је 70 административних јединица (општина и градова) у Босни и Херцеговини — у Федерацији БиХ, Републици Српској и Брчко дистрикту БиХ — било погођено поплавама (Вијеће министара Босне и Херцеговине, 2014; Zekanović, 2019, стр. 360).

Обим катастрофе из 2014. године указао је на бројне рањивости и неприпремљеност Босне и Херцеговине и Републике Србије, те нагласио потребу за јачањем система управљања ризицима, прогнозирања и превенције поплава, са посебним освртом на утицај климатских промјена. Иако су метеоролошке службе издале одговарајућа упозорења на очекиване временске прилике, административне јединице нису могле прецизно предвидјети висину водостаја нити динамику његовог раста (Zekanović, 2019, стр. 361).

У геопростору Републике Српске, „током периода 2000–2022. године готово све године имале су карактеристике екстремних временских услова: поплаве (2000, 2001, 2009, 2010, 2014, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022), суше и топлотни таласи (2003, 2007, 2011, 2012, 2013, 2015, 2016, 2017, 2021, 2022), талас хладноће почетком 2012. године, олујни вјетрови (2012, 2017, 2019, 2020, 2021, 2022), као и изузетно велики број дана са појавом града током 2018. године“ (Трбић & Попов, 2023, стр. 2).

Последња година са израженим екстремним временским условима била је 2024. година. Почетком октобра 2024. године катастрофалан низ бујичних поплава у Босни и Херцеговини изазван је екстремним падавинама, које су услједиле након дужег периода суше. Током 24 часа на мјерним станицама Јабланица и Горани–Неретвица, сјеверно од Мостара, забиљежено је више од 300 mm падавина (Агенција за водно подручје Јадранског мора). Интензивне падавине, слаба инфилтрација воде у земљиште и велики нагиби терена условили су формирање бујичних токова и разорних таласа муља и камења. Бујичне поплаве у централним и јужним подручјима Босне и Херцеговине (Доња Јабланица, Фојница и Коњиц) однијеле су 20 људских живота.

resulting in the loss of 23 human lives and causing extensive material damage. In total, 70 administrative units (municipalities and cities) across Bosnia and Herzegovina, including the Federation of Bosnia and Herzegovina, the Republic of Srpska, and the Brčko District of Bosnia and Herzegovina, were affected by the floods (Council of Ministers of Bosnia and Herzegovina, 2014; Zekanović, 2019).

The scale of the 2014 disaster exposed significant vulnerabilities and a general lack of preparedness in both Serbia and Bosnia and Herzegovina, underscoring the urgent need to strengthen flood management systems, forecasting capacities, and preventive measures, particularly in the context of climate change impacts. Although meteorological services issued timely warnings regarding the expected weather conditions, administrative authorities were unable to accurately predict peak water levels or the rate of water level rise (Zekanović, 2019).

Within the geospatial area of the Republic of Srpska, the period from 2000 to 2022 was characterised by a high frequency of extreme weather events. Almost every year during this period exhibited at least one form of climatic extreme, including floods in 2000, 2001, 2009, 2010, 2014, 2018, 2019, 2020, 2021, and 2022; droughts and heatwaves in 2003, 2007, 2011, 2012, 2013, 2015, 2016, 2017, 2021, and 2022; a pronounced cold wave in early 2012; storm winds in 2012, 2017, 2019, 2020, 2021, and 2022; and an exceptionally high number of days with hail occurrence in 2018 (Trbić & Popov, 2023).

The most recent year marked by extreme weather conditions was 2024. In early October 2024, a series of catastrophic flash floods affected Bosnia and Herzegovina as a result of extreme rainfall following a prolonged dry period. More than 300 mm of precipitation were recorded within a 24-hour period at the Jablanica and Gorani–Neretva meteorological stations, located north of Mostar (Adriatic Sea Water Management Agency). The combination of intense rainfall, low soil infiltration capacity, and steep terrain led to the formation of flash floods accompanied by destructive mudflows and debris flows. Central and southern parts of Bosnia and Herzegovina, particularly the areas of Donja Jablanica, Foynica, and Konjic, were severely affected, resulting in the loss of 20 human lives.

This most recent extreme weather event further highlighted the risks associated with neglecting the increasing frequen-

Последњи екстремни временски догађаји у Босни и Херцеговини указали су на опасности занемаривања све учесталијих екстремних климатских појава, нарочито када су оне удружене са деградацијом животне средине. Истовремено, неопходно је препознати ризике синергијских ефеката суша и интензивних падавина, као и утицај климатских промјена на деградацију земљишта и доступност водних ресурса.

Утицај климатских промјена на здравље људи укључује повећану учесталост и озбиљност епидемија и пандемија. Директни ефекти могу се јавити као резултат пораста температура, варијабилности климе, повећаног интензитета падавина и дужег трајања периода суша, што се негативно одражава на људско здравље. Интеракција између климатских промјена и здравља људи, између осталог, утиче на општу социо-економску ситуацију, радну способност и стандард становништва.

У сектору шумарства, евидентна је повећана учесталост и интензитет шумских пожара, повећан ризик за ријетке и угрожене шумске заједнице, као и повећани ризици од ерозије земљишта. Такође, постоји повећан ризик од трансформације шумских екосистема, што може резултирати морталитетом дрвећа на великим површинама. Позитивни утицаји укључују бржу стопу раста и појаву нових врста дрвних сортимената од економског значаја.

У области биодиверзитета и осјетљивих екосистема, негативни утицаји климатских промјена укључују губитак постојећих станишта, фрагментацију станишта и нестанак појединих биљних врста као посљедицу брзе промјене количине падавина, што утиче на функције екосистема. Са друге стране, присутна је појава нових станишта (Бајић & Трбић, 2016).

Утицај климатских промјена на шумски комплекс Републике Српске је такав да би након извјесног времена могао трансформисати цијеле шумске системе, кроз промјену њиховог распореда и састава. Ово са собом носи значајне друштвено-економске и еколошке посљедице.

Климатске промјене неће имати исти утицај на све шумске екосистеме, јер је опстанак шумских заједница зависан од просјечне годишње температуре на подручју на којем се одређена заједница појављује, али и од распореда падавина током године (Трбић & Попов, 2023).

Кључна улога мјера адаптације односи се на заштиту животне средине и одрживи развој друштва и привре-

dy and intensity of extreme climatic phenomena, especially when combined with ongoing environmental degradation. At the same time, it emphasised the necessity of recognising the compounded effects of prolonged droughts followed by intense precipitation, as well as the influence of climate change on soil degradation and the availability of water resources.

The impacts of climate change on human health include an increased frequency and severity of epidemics and pandemics. Direct health effects arise from rising air temperatures, increased climate variability, intensified precipitation events, and prolonged drought periods, all of which can have adverse consequences for human health. Moreover, the interaction between climate change and public health influences broader socio-economic conditions, labour productivity, and overall living standards.

In the forestry sector, climate change has led to a noticeable increase in the frequency and intensity of forest fires, elevated risks to rare and endangered forest communities, heightened soil erosion, and an increased likelihood of forest ecosystem transformation, potentially resulting in large-scale tree mortality. Certain positive effects have also been observed, including accelerated growth rates and the emergence of new tree species of economic significance. Consequently, within the domain of biodiversity and sensitive ecosystems, the negative impacts of climate change are reflected in habitat loss, habitat fragmentation, and the disappearance of specific plant species driven by rapid changes in precipitation regimes that disrupt ecosystem functions. Conversely, the formation of new habitats has also been observed (Bajić & Trbić, 2016).

The impacts of climate change on the forest complex in the Republic of Srpska are such that, over time, entire forest systems may be transformed through changes in their spatial distribution, structure, and species composition. Such transformations would entail a range of socio-economic, ecological, and broader environmental consequences.

Furthermore, climate change does not affect all forest ecosystems uniformly. The persistence and resilience of forest communities largely depend on local climatic conditions, particularly average annual temperatures and the seasonal distribution of precipitation within the areas in which these communities occur (Trbić & Popov, 2023).

Adaptation measures play a crucial role in environmental protection and the sustainable development of both society and the economy, particularly through the responsibility

де, кроз улогу државе у испуњавању обавеза о смањењу емисије стакленичких гасова (Анекс и Конвенција о климатским промјенама). Адаптација на климатске промјене подразумјева и дефинисање кључних развојних докумената као резултат мјера, односно просторних планова, са циљем смањења ризика од утицаја посљедица климатских промјена.

„Стратегија прилагођавања на климатске промјене и нискоемисионог развоја за Босну и Херцеговину (БиХ)“ из 2013. године припремљена је паралелно са Другим националним извјештајем о климатским промјенама (SNC) Босне и Херцеговине према Оквирној конвенцији Уједињених нација за климатске промјене (UNFCCC), у координацији са Развојним програмом Уједињених нација (UNDP) у Босни и Херцеговини.

Стратегија је развијена на основу Првог националног извјештаја (INC) и као дио текућих активности на изради Другог националног извјештаја (SNC). Стратегијом су дефинисане смјернице за ублажавање посљедица климатских промјена, а односе се на:

- изградњу неопходних капацитета;
- одређивање курса опште политике за развој са ниским емисијама који је отпоран на климатске промјене;
- интегрисање специфичних политика, мјера и пројеката у секторске стратегије;
- идентифицирање постојећих могућности за прилагођавање на климатске промјене и мјера за њихово ублажавање, како би се осигурала међународна подршка“ (Радусин et al., 2013).

ГЕОПОЛИТИЧКА ДИМЕНЗИЈА АДАПТАЦИЈЕ НА КЛИМАТСКЕ ПРОМЈЕНЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ (БИХ)

Од окончања оружаног конфликта и потписивања *Оквирног споразума за мир у Босни и Херцеговини*, питања заштите животне средине и ефеката глобалних климатских промјена налазила су се у надлежности влада ентитета, односно надлежних институција: Министарства околиша и туризма Федерације БиХ, Министарства за просторно уређење, грађевинарство и екологију Републике Српске и Одјељења за комуналне послове Брчко дистрикта БиХ.

of the state to fulfil its obligations related to the reduction of greenhouse gas emissions, as stipulated by the relevant annexes and conventions on climate change. In addition, climate change adaptation encompasses the formulation and implementation of key development documents, including spatial planning instruments, aimed at reducing the risks associated with the adverse impacts of climate change.

The *Climate Change Adaptation and Low-Emission Development Strategy for Bosnia and Herzegovina* (2013) was prepared in parallel with the Second National Climate Change Report (SNC) of Bosnia and Herzegovina, in accordance with the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), and in coordination with the United Nations Development Programme (UNDP) in Bosnia and Herzegovina.

The Strategy was developed on the basis of the First National Communication (INC) and as part of ongoing activities related to the preparation of the Second National Communication (SNC). It establishes key guidelines for mitigating the impacts of climate change, with particular emphasis on the following objectives:

- building the necessary institutional and technical capacities;
- defining the general policy direction for low-emission and climate-resilient development;
- integrating specific policies, measures, and projects into sectoral strategies;
- identifying existing opportunities for climate change adaptation and mitigation measures, with the aim of securing international support (Radusin et al., 2013).

GEOPOLITICAL DIMENSION OF CLIMATE CHANGE ADAPTATION IN THE REPUBLIC OF SRPSKA (BIH)

Since the end of the armed conflict and the signing of the *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina*, responsibilities related to environmental protection and the impacts of global climate change have primarily fallen under the jurisdiction of the entity-level governments. These include the Ministry of Environment and Tourism of the Federation of Bosnia and Herzegovina, the Ministry of Spatial Planning, Civil Engineering and Ecology of the Republic of Srpska, and the Department for Communal Affairs of the Brčko District.

Било је потребно више од једне деценије након окончања босанскохерцеговачког конфликта да се створе повољни политички услови за координисан рад у области заштите животне средине и ублажавања утицаја климатских промјена у геопростору Босне и Херцеговине. Током посљедњих петнаест година уложени су значајни напори у овој области, кроз покретање низа активности усмјерених ка ублажавању утицаја климатских промјена (Zekanović, 2019).

Крајем прве деценије XXI вијека започет је интензивнији и координисанији рад на рјешавању проблема заштите животне средине и доношењу законских аката, с циљем активнијег укључивања Босне и Херцеговине у процес суочавања са негативним ефектима климатских промјена. Дјеловање ентитетских министарстава и Одјељења Брчко дистрикта БиХ првенствено се заснивало на усвајању кључних законских прописа, међу којима су: Закон о заштити животне средине, Закон о заштити ваздуха, Закон о заштити природе, Закон о управљању отпадом, Закон о водама и Закон о Фонду за заштиту животне средине.

Усвајањем наведеног сета закона Босна и Херцеговина је објединила основне правне аспекте заштите животне средине, док је Савјет министара Босне и Херцеговине постао потписник и ратификатор значајног броја међународних споразума и конвенција из ове области. Међу најважнијим ратификованим међународним актима издвајају се: Оквирна конвенција Уједињених нација о климатским промјенама (UNFCCC), Конвенција Уједињених нација о биолошком диверзитету, Конвенција Уједињених нација за борбу против десертификације земљишта, Бечка конвенција о заштити озонског омотача, Конвенција о прекограничном загађивању ваздуха на великим удаљеностима и Архуска конвенција.

Као резултат континуираних активности усмјерених ка рјешавању проблема негативних утицаја климатских промјена и могућности адаптације у Босни и Херцеговини, поред наведених законских рјешења и ратификованих међународних споразума, посебно треба издвојити израду кључних стратешких докумената. То су: Први национални извјештај Босне и Херцеговине у складу са Оквирном конвенцијом Уједињених нација о климатским промјенама (UNFCCC), Други национални извјештај Босне и Херцеговине у складу са UNFCCC из октобра 2013. године, *Стратегија прилагођавања на*

More than a decade after the end of the Bosnian-Herzegovinian conflict was required to establish favourable political conditions for coordinated action in the field of environmental protection and climate change adaptation across the territory of Bosnia and Herzegovina. Over the past fifteen years, considerable efforts have been undertaken in this domain through the initiation of activities aimed at mitigating the impacts of climate change (Zekanović, 2019).

Consequently, by the end of the first decade of the twenty-first century, more intensive and coordinated actions were launched to address environmental challenges and to adopt relevant legislative frameworks, enabling Bosnia and Herzegovina to engage more actively in tackling the adverse effects of climate change. The activities of the entity-level ministries and the Brčko District administration were primarily focused on the adoption of key environmental legislation, including the Environmental Protection Law, the Air Protection Law, the Nature Protection Law, the Waste Management Law, the Water Law, and the Environmental Protection Fund Law.

Through the adoption of this comprehensive legislative framework, Bosnia and Herzegovina consolidated the legal foundations of environmental protection. At the same time, the Council of Ministers of Bosnia and Herzegovina became a signatory to numerous international environmental agreements and conventions. The most significant ratified international instruments include the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), the United Nations Convention on Biological Diversity, the United Nations Convention to Combat Desertification, the Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer, the Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution, and the Aarhus Convention.

As a result of continuous efforts to address the negative impacts of climate change and to enhance adaptive capacities in Bosnia and Herzegovina, a number of strategic and reporting documents have been developed. In addition to the aforementioned national and entity-level legislation and ratified international agreements, particular importance should be attributed to the preparation of the First National Communication of Bosnia and Herzegovina under the UNFCCC, the Second National Communication published in October 2013, the *Climate Change Adaptation and Low-Emission Development Strategy for Bosnia and Herzegovina* (2013), as well as the Third National Communication and the Second

климатске промјене и нискоемисионог развоја за Босну и Херцеговину из 2013. године, као и Трећи национални извјештај и Други двогодишњи извјештај о емисијама гасова са ефектом стаклене баште Босне и Херцеговине у складу са UNFCCC, објављени у јулу 2016. године.

Утицај климатских промјена и могућности адаптације постали су центар пажње међународне политике, као фактори који су у директној вези и интеракцији са савременим политичко-географским, економским, демографским и другим процесима. Могућности потпуног ублажавања ових утицаја су ограничене, али постоји широк спектар могућности прилагођавања, које подразумевају дефинисање нових модела заштите животне средине, формулисање стратегија одрживог развоја и сарадњу политичко-географских цјелина у окружењу на локалном, државном и регионалном нивоу (Zekanović, 2019).

С обзиром на геополитичке околности и негативне политичко-географске процесе проистекле из дезинтеграционих процеса у геопростору бивше СФРЈ, које није могуће занемарити, сарадња у области адаптације на климатске промјене могла би, између осталог, у политичком контексту допринијети унапређењу међудржавне и међуетничке сарадње, као и стабилизацији геополитичких констелација у наведеном простору.

Из наведених разлога све већа пажња посвећује се едукацији, образовању и јачању свијести становништва о посљедицама климатских промјена, путем система образовања у Босни и Херцеговини и Републици Српској, уз јасно дефинисане циљеве. Истовремено, неопходно је интензивно наставити међународну сарадњу у оквиру глобалних споразума о заштити животне средине, као и додатно унаприједити регионалну сарадњу у оквиру земаља Југоисточне Европе и Западног Балкана, јер су климатске промјене изазов који појединачне државе не могу рјешавати изоловано, нити без међусобне координације на регионалном нивоу.

Заједничко дјеловање у области рационалне експлоатације природних потенцијала и ублажавања посљедица климатских промјена, сагледано кроз призму перспективне трансграничне сарадње, представљало би једну од кључних будућих смјерница не само економско-географске ревитализације, већ и дугорочног концепта политичко-географске стабилности региона Југоисточне Европе у цјелини.

Biennial Update Report on greenhouse gas emissions, submitted in July 2016. Collectively, these documents underscore the increasing geopolitical and strategic significance of climate change impacts and adaptation processes in Bosnia and Herzegovina.

The impacts of climate change and opportunities for adaptation have become central issues in international politics, closely interacting with contemporary political-geographical, economic, demographic, and other processes. While the possibilities for fully mitigating these impacts remain limited, numerous opportunities for adaptation exist. These include the development of new environmental governance models, the formulation of sustainable development strategies, and the strengthening of cooperation among political and geographical entities at local, national, and regional levels (Zekanović, 2019).

Given the geopolitical context and the adverse political-geographical processes resulting from the disintegration of the former SFRY, which cannot be disregarded, cooperation in the field of climate change adaptation could contribute, among other outcomes, to improving inter-state and interethnic relations and to stabilising geopolitical configurations within the region.

In light of these considerations, increasing emphasis is being placed on public education and awareness-raising regarding the consequences of climate change, particularly through formal education systems in Bosnia and Herzegovina and the Republic of Srpska, supported by clearly defined objectives. It is essential to further strengthen international cooperation within global environmental agreements and to intensify regional cooperation among countries of South-eastern Europe and the Western Balkans, as climate change represents a challenge that cannot be addressed by individual states in isolation or without regional coordination.

Joint action aimed at the rational use of natural resources and the mitigation of climate change impacts, viewed through the perspective of prospective cross-border cooperation, represents a key future pathway not only for economic and geographical revitalisation, but also for enhancing long-term political and geographical stability across Southeastern Europe as a whole.

ЗАКЉУЧАК

Глобалне климатске промјене представљају један од најактуелнијих еколошких, економских и геополитичких проблема савремене међународне заједнице, који се актуелизују у готово свим сферама научног истраживања.

Утицај климатских промјена и могућности адаптације постали су центар пажње међународне политике и релевантних међународних форума. Иако су могућности потпуне заштите од ових утицаја ограничене, постоји широк спектар адаптационих мјера које подразумевају дефинисање нових модела заштите животне средине, формулисање стратегија одрживог развоја и сарадњу политичко-географских заједница и држава на регионалном и глобалном нивоу.

Ако се природни потенцијали Републике Српске сагледају у контексту фактора привредног, економског и друштвеног развоја, може се закључити да су изложени бројним савременим кризама и изазовима, укључујући и негативне ефекте климатских промјена.

Анализа утицаја климатских промјена на природне потенцијале Републике Српске, кроз могућности адаптације, мониторинга и рационалног коришћења ресурса, сагледаних у оквиру савремених политичко-географских процеса специфичних за геопростор Југоисточне Европе, представља значајну компоненту у вредновању њеног геополитичког положаја.

Клима као природни ресурс у условима глобалних климатских промјена све се чешће посматра као геополитичка категорија. У том контексту, чињеница да су на релативно малом геопростору Републике Српске заступљена сва четири годишња доба може се посматрати као специфичан геополитички ресурс.

Геополитичке околности и историјско-географски развој проистекли из дезинтеграционих процеса у геопростору бивше СФРЈ, као и негативни политичко-географски процеси који су обиљежили овај простор крајем XX вијека, не могу се игнорисати. Ипак, сарадња и заједничко дјеловање у области адаптације на климатске промјене могли би, у политичком и политичко-географском контексту, допринијети смањењу тензија и процесу „детанта“ између држава насталих на простору бивше СФРЈ, као и унапређењу међуетничке сарадње унутар Босне и Херцеговине.

CONCLUSION

Global climate change constitutes a structural challenge for contemporary political, economic, and environmental systems, with implications that increasingly extend into the domain of geopolitics. The interaction between climate change impacts, adaptation capacities, and natural resource governance has become a significant factor shaping geopolitical positions at multiple spatial scales. Within this context, climate is no longer viewed solely as an environmental variable, but as a strategic resource influencing development trajectories, spatial planning, and political decision-making.

The Republic of Srpska, characterised by pronounced climatic diversity within a relatively limited geographical area, represents a spatial unit in which climate-related processes exert direct influence on key natural potentials, including agriculture, water resources, forestry, biodiversity, and human health. The analysis demonstrates that these natural potentials are increasingly exposed to climate-related risks, while their adaptive capacity is conditioned by institutional frameworks, governance structures, and broader geopolitical circumstances specific to Southeast Europe.

The research confirms that climate change adaptation in the Republic of Srpska cannot be interpreted exclusively as a technical or environmental issue. Instead, it represents a multidimensional process embedded within political-geographical relations shaped by post-socialist transformation, post-conflict governance arrangements, and regional geopolitical dynamics following the disintegration of the former SFRY. In this sense, adaptation policies function simultaneously as instruments of environmental management and as components of broader geopolitical positioning.

The findings further indicate that coordinated adaptation strategies, particularly those focused on water management, land use planning, forestry management, and risk reduction from extreme weather events, have the potential to enhance institutional cooperation both within Bosnia and Herzegovina and across neighbouring states. Such cooperation may contribute to the stabilisation of regional political-geographical relations by fostering functional, issue-oriented collaboration in areas where unilateral action is insufficient.

From a theoretical perspective, the case of the Republic of Srpska supports the conceptualisation of climate and natural resources as integral elements of the geopolitics of resources.

С обзиром на научни приступ очувању природних потенцијала, као и рјешавању посљедица изазваних климатским промјенама и могућностима адаптације на њих, геопростор Републике Српске могао би постати успјешан примјер рационалне експлоатације природних ресурса, с једне стране, и ефикасне адаптације на климатске промјене у специфичним политичко-географским околностима, с друге стране. У том смислу, Република Српска могла би послужити као примјер политичко-територијалне заједнице у којој би активности и мјере усмјерене ка ублажавању наведених посљедица представљале својеврстан геополитички модел и смјерницу будућег концепта политичке сарадње и стабилности, не само између ентитета у Босни и Херцеговини, већ и између држава Западног Балкана.

Empirically, it illustrates how climate change adaptation can serve as an analytical lens for examining the interaction between environmental processes and geopolitical structures in complex, multi-level governance systems. Consequently, the Republic of Srpska provides a relevant case study for understanding the role of climate change adaptation in shaping geopolitical relations in post-conflict and transitional regions of Southeast Europe.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Академија наука и умјетности Републике Српске. (2017). *Енциклопедија Републике Српске* (Књ. 1).
- Агенција за водно подручје Јадранског мора. <https://avpjm.jadran.ba/>
- Bajić D, Trbić G, Adžić D (2023) Climate Atlas of Bosnia and Herzegovina. In: Trbić G, Popov T, Mirjanić D (eds) Natural Resources Management in a Changing Climate. Academy of Sciences and Arts of the Republic of Srpska, Banja Luka, Monograph LIV:605-795 <https://doi.org/10.7251/EORU2308605B>
- Dejanovic T, Trbic G, Popov T (2019). *Hail as a Natural Disaster in Bosnia and Herzegovina. In Filho WL, Trbic G, Filipovic D (Eds) Climate Change Adaptation in Eastern Europe, Managing Risks and Building Resilience to Climate Change*, pp. 245–266. Springer Nature, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-03383-5_17
- Dunn, R. J. H., Alexander, L. V., Donat, M. G., Zhang, X., Bador, M., Herold, N., Lippmann, T., Allan, R., Aguilar, E., Barry, A. A., Brunet, M., Caesar, J., Chagnaud, G., Cheng, V., Cinco, T., Durre, I., de Guzman, R., Mar Htay, T., Ibadullah, W. M. W., ... Yussof, M. N. A. B. H. (2020). Development of an Updated Global Land in Situ-Based Data Set of Temperature and Precipitation Extremes: HadEX3. *Journal of Geophysical Research: Atmospheres*, 125, Article e2019JD032263. <https://doi.org/10.1029/2019JD032263>
- Giddens, A. (2009). *The politics of climate change*. Polity Press.
- Halden, P., & Swedish Defence Research Agency, S. (Sweden) S. (2007). *The Geopolitics of Climate Change: Challenges to the International System* (No. FOI-R--2377). Swedish Defence Research Agency, Stockholm (Sweden). Security, safety and vulnerability analysis. <https://inis.iaea.org/records/d7cv7-kwm83>
- Кнежевић, А., & Сулић, В. (2012). Адаптација климатским промјенама у Босни и Херцеговини. У *Други међународни колоквијум „Биодиверзитет – теоријски и практични аспекти“* (стр. 293–307). Одјељење природних и математичких наука. <https://doi.org/10.5644/proc.bd-01.18>
- Ковачина, С. (2022). Улога хидроелектрана у ублажавању утицаја климатских промјена и процесу енергетске транзиције. У *Зборник радова: Трећи конгрес о водама* (стр. 444–454). Удружење консултаната инжењера БиХ.
- Лекић, С. (1997). Стратешки значај пољопривредних потенцијала. У *Геополитичка стварност Срба* (стр. 317–332). Институт за геополитичке студије.
- Leal Filho, W., Trbić, G., & Filipović, D. (Eds.). (2019). *Climate change adaptation in Eastern Europe*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-03383-5>

- Popović, P. (2014). Međunarodni klimatski režim: realpolitika i klimatska katastrofa. *Politička misao*, 51 (3), 54-75. <https://hrcak.srce.hr/129726>
- Радусин, С., Опрашић, С., Церо, М., Абдурахмановић, И., Вукмир, Г., Кнежевић, А., & Цупаћ, Р. (2013). *Стратегија прилагођавања на климатске промјене и нискоемисионог развоја за Босну и Херцеговину*. UNDP; GEF.
- Radusin, S., et al. (2023). *Četvrti nacionalni izveštaj Bosne i Hercegovine o promjeni klime prema UNFCCC*. UNDP BiH. https://unfccc.int/sites/default/files/resource/FNC%20BiH_ENG%20fin.pdf
- Републички завод за статистику Републике Српске. (2024). *Ово је Република Српска 2024*. https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/ovo_je_rs/2024/Ovo_je_Republika_Srpska_2024_WEB.pdf
- Републички завод за статистику Републике Српске. (2024). *Статистички годишњак Републике Српске 2024*. https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/bilteni/godisnjak/2024/StatistickiGodisnjak_2024_WEB.pdf
- Трбић, Г., & Бајић, Д. (2011). Специфичности промјене климе у Републици Српској и могућности адаптације. У *Трећи конгрес српских географа* (стр. 149–157). Географско друштво Републике Српске.
- Trbić, G., et al. (2018). Limits to adaptation on climate change in Bosnia and Herzegovina. In W. Leal Filho & J. Nalau (Eds.), *Limits to climate change adaptation*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-64599-5_14
- Trbić, G., et al. (2022). *Nacionalni plan za adaptaciju na klimatske promjene Bosne i Hercegovine*. UNDP BiH. <https://unfccc.int/sites/default/files/resource/NAP-Bosnia-and-Herzegovina%20.pdf>
- Трбић, Г., & Попов, Т. (2023). Климатске промјене и животна средина – трендови и могуће последице. У Е. Јакуповић & З. Говедар (Ур.), *Значај климатских промјена за животну средину* (стр. 1–16). АНУРС.
- Trenberth, K. E., Miller, K., Mearns, L., & Rhodes, S. (2002). *Effects of changing climate on weather and human activities*. University Corporation for Atmospheric Research (UCAR).
- Zekanović, I. (2019). Impacts of climate change on water resources of the Republic of Srpska. In *Climate change adaptation in Eastern Europe* (pp. 351–368). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-03383-5_24
- Zekanović, I. (2021). “Geopolitics of resources” as a political-geographical paradigm. У *Politička geografija i geopolitika u Rusiji* (стр. 276–287). SPbGU.

Примљено / Received: 14. 03. 2025.

Исправљено / Revised: 28. 03. 2025.

Прихваћено / Accepted: 02. 04. 2025.

ВУЛКАНСКИ ГЕОПАРК КУЛА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ТУРИЗМА (ТУРСКА)

Хусеин Тансу Јурур^{1*}

¹Универзитет Тракија, Институт за балканска истраживања,
Једрене, Турска

VOLCANIC GEOPARK KULA IN THE FUNCTION OF TOURISM DEVELOPMENT (TURKEY)

Hüseyin Tansu Yürür^{1*}

¹Trakya Üniversitesi, Balkan Araştırmaları Enstitüsü,
Edirne, Türkiye

Сажетак: Геопаркови представљају међународно значајна подручја геолошке баштине која чувају записе о еволуцији Земљине коре, геодинамичким процесима и климатским промјенама, те имају важну научну, едукативну и друштвену функцију у контексту управљања природним ризицима и одрживог развоја. Поред заштитне улоге, геопаркови све чешће постају интегрални дио туристичке понуде кроз развој геотуризма, који повезује очување природних и културно-историјских вриједности са социоекономским развојем локалних заједница. Предмет истраживања у овом раду јесу просторне, природне и функционалне карактеристике Геопарка Кула (Турска), са посебним освртом на могућности и ограничења његове туристичке валоризације. Примјеном компаративне анализе геопотенцијала, пратећих културно-историјских ресурса, географског положаја и инфраструктурне опремљености утврђено је да туристички потенцијали Геопарка Кула значајно превазилазе постојећи ниво њихове употребе. Резултати истраживања указују на потребу систематског унапређења туристичког вредновања, промоције и управљања геопарком, у циљу јачања његове улоге у регионалном развоју. Рад има теоријски и апликативни карактер.

Кључне ријечи: геопаркови; Геопарк Кула; геотуризам; туристичка валоризација; социоекономски развој

* Аутор за кореспонденцију: Хусеин Тансу Јурур, Универзитет Тракија, Институт за балканска истраживања, Enstitüler Binası, 22030, Једрене, Турска. E-mail: htansuyurur38@trakya.edu.tr

Abstract: Geoparks represent internationally significant areas of geological heritage that preserve records of the evolution of the Earth's crust, geodynamic processes, and climate change, and they perform an important scientific, educational, and societal role in the context of natural risk management and sustainable development. In addition to their protective function, geoparks are increasingly becoming an integral part of the tourism offer through the development of geotourism, which links the conservation of natural and cultural-historical values with the socio-economic development of local communities. The subject of this study is the spatial, natural, and functional characteristics of the Kula Geopark (Turkey), with particular emphasis on the opportunities and limitations of its tourism valorisation. By applying a comparative analysis of geotourism potential, associated cultural-historical resources, geographical position, and the level of infrastructural development, it was determined that the tourism potentials of the Kula Geopark significantly exceed their current level of utilisation. The research results indicate the need for systematic improvement of tourism evaluation, promotion, and management of the geopark, with the aim of strengthening its role in regional development. The paper has both theoretical and applied relevance.

Keywords: geoparks; Kula Geopark; geotourism; tourism valorisation; socio-economic development

* Corresponding author: Hüseyin Tansu Yürür, Trakya University, Balkan Research Institute, Balkan Yerleşkesi, Enstitüler Binası, 22030, Edirne, Türkiye. E-mail: htansuyurur38@trakya.edu.tr

УВОД

УНЕСКО описује геопарк као „територију коју карактерише њен научни значај, не само са геолошког становишта, већ и узимајући у обзир њену археолошку, економску и културну вриједност националног, европског или глобалног значаја“ (UNESCO, 2025). Слично томе, Глобална мрежа геопаркова геопарк дефинише као просторни обухват који обједињује више феномена јединственог значаја, чија се важност заснива на научној, едукативној, естетској и културној вриједности, укључујући археолошке, еколошке, историјске и културне потенцијале (GGN, 2025).

Геотуризам представља кључни економски покретач функционисања геопаркова (Ng, 2017). Иако је концепт геопаркова првобитно развијен с циљем очувања геолошких локалитета у Европи, временом је еволуирао у холистички модел који интегрише заштиту геонаслеђа, образовање и принципе одрживог развоја. Такав приступ омогућава дугорочну очуваност геолошких ресурса, подстицање образовних активности и стварање економских основа за одрживост локалних заједница. Емпиријска искуства показују да овакав модел управљања и туристичке валоризације доприноси расту локалног предузетништва, отварању нових радних мјеста и унапређењу укупног благостања заједнице (Dowling & Newsome, 2018; Ng, 2017; Zouros, 2010).

Посебно илустративан примјер представља Кина, гдје су геопаркови коришћени као инструмент регионалне политике усмјерене ка смањењу сиромаштва у руралним подручјима (Ng, 2017). У другим државама, нарочито у мање развијеним и руралним регијама, геопаркови подстичу стално и сезонско запошљавање у сектору услуга, туризма и заштите природе, чиме директно доприносе социоекономском развоју локалних заједница (Zouros, 2010).

Геопаркови се стога могу посматрати као холистички и друштвено конструктиван концепт који интегрише очување природе, промоцију локалног идентитета и економски развој. Они представљају примјену концепта одрживог развоја у пракси, оснажујући локалне заједнице кроз успостављање кохезивних партнерстава усмјерених ка заштити и промоцији значајних геолошких структура, процеса и пејзажа, као и ка интерпретацији геолошких временских периода и историјских тема повезаних са

INTRODUCTION

UNESCO defines a geopark as “a territory characterized by its scientific significance, not only from a geological perspective, but also taking into account its archaeological, economic, and cultural value of national, European, or global importance” (UNESCO, 2025). Similarly, the Global Geoparks Network defines a geopark as a spatial entity that integrates multiple phenomena of outstanding significance, whose importance is based on scientific, educational, aesthetic, and cultural values, including archaeological, ecological, historical, and cultural potentials (GGN, 2025).

Geotourism represents a key economic driver of geopark functioning (Ng, 2017). Although the concept of geoparks was initially developed with the aim of protecting geological sites in Europe, it has gradually evolved into a holistic model that integrates geoheritage conservation, education, and the principles of sustainable development. Such an approach enables the long-term preservation of geological resources, the promotion of educational activities, and the creation of economic foundations for the sustainability of local communities. Empirical evidence indicates that this model of management and tourism valorisation contributes to the growth of local entrepreneurship, the creation of new jobs, and the improvement of overall community well-being (Dowling & Newsome, 2018; Ng, 2017; Zouros, 2010).

A particularly illustrative example is China, where geoparks have been used as an instrument of regional policy aimed at poverty reduction in rural areas (Ng, 2017). In other countries, especially in less developed and predominantly rural regions, geoparks stimulate permanent and seasonal employment in the service sector, tourism, and nature conservation, thereby directly contributing to the socio-economic development of local communities (Zouros, 2010).

Geoparks can therefore be regarded as a holistic and socially constructive concept that integrates nature conservation, the promotion of local identity, and economic development. They represent the practical application of the sustainable development concept, empowering local communities through the establishment of cohesive partnerships focused on the protection and promotion of significant geological structures, processes, and landscapes, as well as on the interpretation of geological time periods and historical themes associated with geoheritage. In addition to their scientific and educational functions, geopark devel-

геонасљеђем. Поред научно-едукативне функције, развој геопаркова вођен геотуризмом има изражену економску димензију, јер подстиче регионална улагања, ствара нове послове и генерише финансијске користи за локалне заједнице (Dowling & Newsome, 2018).

МекКивер и Зурос (McKeever & Zouros, 2005) дефинисали су геопарк као јединствено подручје са геонасљеђем глобалне вриједности које се користи као основа за социоекономски одржив развој заједница које на том простору живе. У складу с тим, УНЕСКО геопарк дефинише као подручје са значајним геолошким насљеђем, јасно дефинисаном управљачком структуром и примјеном стратегије одрживог економског развоја (UNESCO, 2006).

Међународни покрет геопаркова формирао се крајем 1990-их година, као одговор геолошке струке на све израженије притиске масовног туризма и деградацију геонасљеђа у Европи (Zouros, 2004). Године 2001. УНЕСКО је пружио *ad hoc* подршку развоју концепта глобалних геопаркова, док је 2004. године, на конференцији одржаној у сједишту УНЕСКО-а у Паризу, формално успостављена Глобална мрежа геопаркова (GGN), која је у почетку окупљала 17 европских и осам кинеских геопаркова. До 2025. године, број УНЕСКО глобалних геопаркова порастао је на 229 у 50 држава чланица (UNESCO, 2025).

Вулкански комплекс Кула налази се у ширем подручју окружног центра Кула, унутар граница провинције Маниса у Западној Анадолији (Турска), и простире се на приближно 30–35 km у правцу исток–запад и 10–15 km у правцу сјевер–југ. Вулкани Кула припадају кварталном геолошком добу и обухватају младе алкалне базалтне токове лаве и тефру, што ово подручје чини простором са најмлађим вулканским активностима на територији Турске. Историјски значај овог вулканског пејзажа потврђује и чињеница да је антички географ Страбон, који је посетио регион прије више од двије хиљаде година, ово подручје описао као „Κατακεκαυμένη“ (Κατακεκαυμενη), односно „Спаљена земља“, у свом дјелу *Географија*.

Поред изузетних вулканолошких карактеристика, Геопарк Кула, који је 2020. године званично преименован у Геопарк Кула–Салихли, обухвата и разноврсне елементе природног и културно-историјског насљеђа. Простор геопарка карактеришу вулканска земљишта која покривају значајан дио подручја, као и историјске урбане цјелине града Кула, укључујући традиционалне куће, мостове,

опмент driven by geotourism has a pronounced economic dimension, as it encourages regional investment, creates new employment opportunities, and generates financial benefits for local communities (Dowling & Newsome, 2018).

McKeever and Zouros (2005) defined a geopark as a unique area with geoheritage of global value that is used as a basis for the socio-economically sustainable development of the communities inhabiting that area. In line with this definition, UNESCO describes a geopark as an area with significant geological heritage, a clearly defined management structure, and the implementation of a sustainable economic development strategy (UNESCO, 2006).

The international geopark movement emerged in the late 1990s as a response by the geological community to the increasing pressures of mass tourism and the degradation of geoheritage in Europe (Zouros, 2004). In 2001, UNESCO provided *ad hoc* support for the development of the global geoparks concept, and in 2004, at a conference held at UNESCO headquarters in Paris, the Global Geoparks Network (GGN) was formally established, initially comprising 17 European and eight Chinese geoparks. By 2025, the number of UNESCO Global Geoparks had increased to 229 across 50 member states (UNESCO, 2025).

The Kula volcanic complex is located in the wider area of the district center of Kula, within the boundaries of Manisa Province in Western Anatolia (Turkey), extending approximately 30–35 km in the east–west direction and 10–15 km in the north–south direction. The Kula volcanoes belong to the Quaternary geological period and comprise young alkaline basaltic lava flows and tephra, making this area the site of the youngest volcanic activity in Turkey. The historical significance of this volcanic landscape is further confirmed by the fact that the ancient geographer Strabo, who visited the region more than two thousand years ago, described the area as „Κατακεκαυμένη“ (Κατακεκαυμενη), meaning “the Burnt Land,” in his work *Geographica*.

In addition to its exceptional volcanological features, the Kula Geopark—officially renamed the Kula–Salihli Geopark in 2020—also encompasses diverse elements of natural and cultural-historical heritage. The geopark area is characterized by volcanic soils covering a substantial portion of the territory, as well as historical urban ensembles of the town of Kula, including traditional houses, bridges, fountains, hammams, and mosques. Natural attractions include canyons,

фонтане, хамаме и џамије. Природне атракције обухватају кањоне, вилинске димњаке, крашке пећине, камене гробнице, древне термалне изворе, изразито разуђен стеновит рељеф и видиковце. Као прво и за сада једино геопарково подручје у Турској, Геопарк Кула–Салихли представља значајан нови туристички мотив и простор за развој геотуризма, истовремено доприносећи јачању свијести о значају очувања геолошке и укупне природне баштине.

МЕТОДЕ

Предмет истраживања у овом раду јесте геопарк као просторна геолошка цјелина специфичних природних карактеристика и вриједности, сагледаван са аспекта научног, едукативног и туристичког значаја, као и његових еколошких и социоекономских ефеката, на примјеру локалитета Кула у Западној Анадолији. Циљ истраживања је комплексна валоризација наведеног простора, са посебним освртом на улогу геотуризма у процесу одрживог регионалног развоја.

У ту сврху коришћена је релевантна научна и стручна литература, као и званична статистика туристичког промета локалитета Кула. Анализирани су сљедећи аспекти геопарка и геотуризма: међународни оквир дефинисања, заштите и функционисања геопаркова; географски положај и просторне карактеристике посматраног геопарка; формирање рељефа и геолошких структура; доминантни геолошки процеси; историјско-географски развој простора; културно-историјске вриједности; као и активности усмјерене на туристичку валоризацију локалитета Кула и њихови социоекономски ефекти.

Методолошки оквир истраживања обухвата примјену развојног метода у анализи формирања геолошких структура и историјско-географског развоја простора и геопаркова, метод компарације у сагледавању развојних потенцијала геопарка Кула у односу на друге геопаркове, статистички метод у анализи кретања броја туриста и процјени социоекономских показатеља развоја туризма, као и методе синтезе и генерализације у оцјени укупне вриједности ресурса геопарка. Картографски метод коришћен је у одређивању географског положаја и просторних карактеристика истраживаног локалитета.

Поред званичних ставова, препорука и докумената УНЕСКО-а (UNESCO, 2006; 2014; 2015; 2025), као

fairy chimneys, karst caves, rock-cut tombs, ancient thermal springs, highly dissected rocky relief, and scenic viewpoints. As the first and currently the only geopark area in Turkey, the Kula–Salihli Geopark represents an important new tourism asset and a key space for the development of geotourism, while simultaneously contributing to the strengthening of awareness regarding the importance of conserving geological and overall natural heritage.

METHODS

The subject of this study is the geopark as a spatial geological entity characterized by specific natural features and values, examined from the perspective of its scientific, educational, and tourism significance, as well as its environmental and socio-economic effects, using the example of the Kula locality in Western Anatolia. The aim of the research is a comprehensive valorisation of the examined area, with particular emphasis on the role of geotourism in the process of sustainable regional development.

For this purpose, relevant scientific and professional literature was used, along with official statistics on tourist flows in the Kula locality. The following aspects of the geopark and geotourism were analysed: the international framework for defining, protecting, and managing geoparks; the geographical location and spatial characteristics of the studied geopark; relief formation and geological structures; dominant geological processes; the historical-geographical development of the area; cultural and historical values; as well as activities aimed at the tourism valorisation of the Kula locality and their socio-economic effects.

The methodological framework of the research includes the application of the developmental method in analysing the formation of geological structures and the historical-geographical development of the area and geoparks; the comparative method in assessing the development potential of the Kula Geopark in relation to other geoparks; the statistical method in analysing trends in tourist numbers and in evaluating socio-economic indicators of tourism development; as well as the methods of synthesis and generalisation in assessing the overall value of geopark resources. The cartographic method was used to determine the geographical location and spatial characteristics of the investigated locality.

извори су коришћени релевантни научни радови који третирају статус, управљање и валоризацију геопаркова (Zouros, 2004; McKeever & Zouros, 2005; Dowling, 2011; Du & Girault, 2018; Risso, 2018; Ng, 2017; Štrba & Palgutová, 2024). Геолошке карактеристике и процесе формирања Геопарка Кула анализирају радови аутора Ercan и Türkecan (1983), Sur (1986), İzbirak (1992), Boran и Ergünhan (2003), као и Sur, Aydar, Bayhan и Gourgaud (2014). За анализу економских ефеката и одрживости геотуризма коришћени су примјери добре праксе и резултати истраживања из других земаља (Zouros, 2010; Dowling, 2013; Ng, 2017; Korbalt, 2018; Özdemir & Kızıllırmak, 2019), који су послужили као основ за процјену могућности и формулисање мјера усмјерених ка будућем развоју Геопарка Кула.

Поред научних публикација, у раду су коришћени и званични интернет извори међународних институција и локалне заједнице Кула, који су наведени у тексту и списку коришћене литературе.

ГЕОПРОСТОРНА АНАЛИЗА ГЕОПАРКА КУЛА

Истраживано подручје

Геопарк Кула смјештен је у истоименом округу Кула, у унутрашњости Западне Анадолије, у оквиру Егејског региона и административних граница провинције Маниса. Подручје геопарка има повољан саобраћајно-географски положај, будући да се налази уз аутопут Измир–Анкара, који представља једну од главних саобраћајних осовина између егејског приобаља и унутрашњости Анадолије. Окружни центар Кула удаљен је 147 km од Измира и 118 km од Манисе. Географске координате округа износе приближно 38°53' сјеверне географске ширине и 28°68' источне географске дужине, док просјечна надморска висина износи око 720 m. Површина округа износи 917 km², што чини 6,95% укупне површине провинције Маниса.

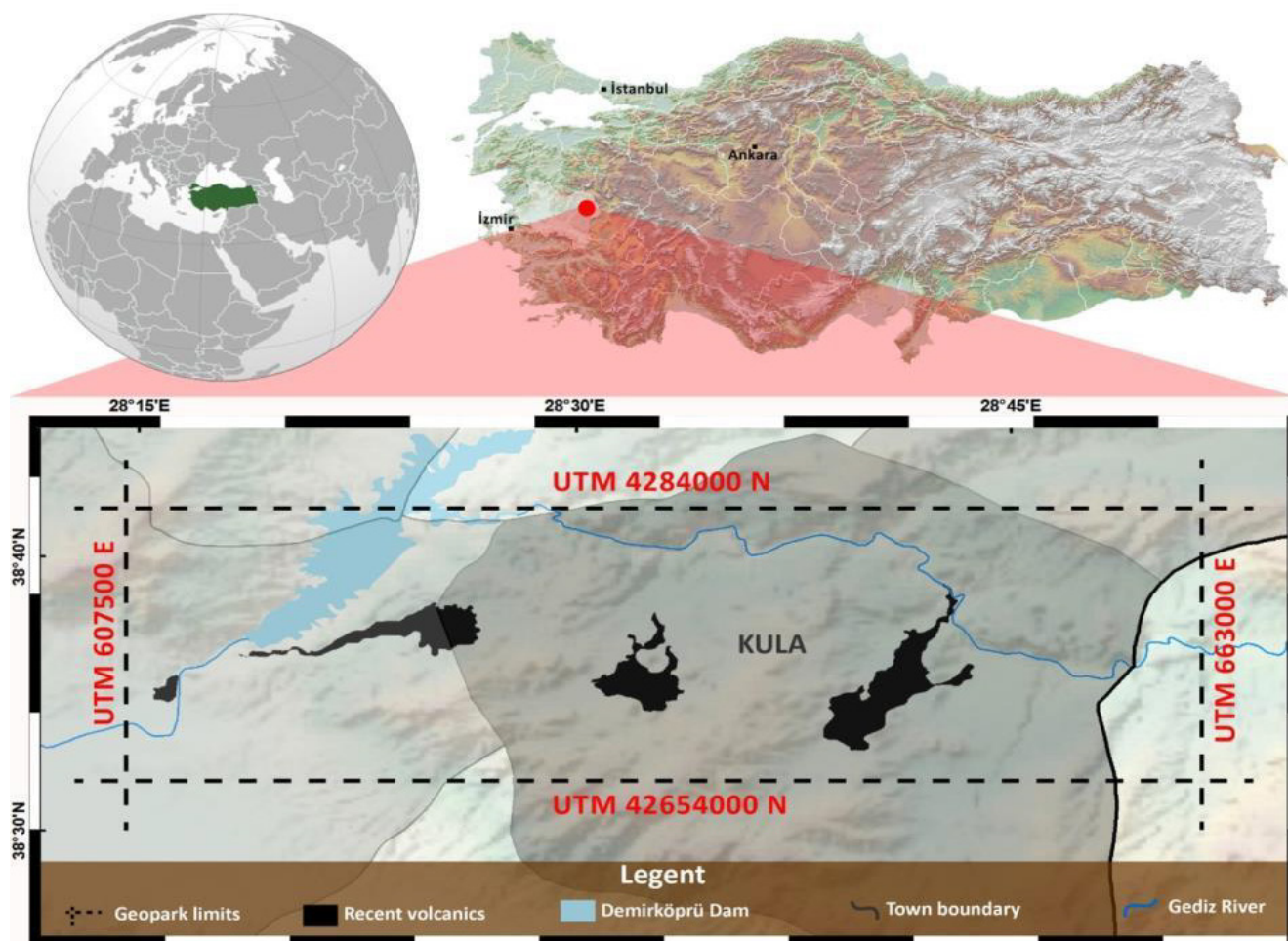
In addition to official positions, recommendations, and documents of UNESCO (UNESCO, 2006; 2014; 2015; 2025), relevant scientific studies addressing the status, management, and valorisation of geoparks were used as sources (Zouros, 2004; McKeever & Zouros, 2005; Dowling, 2011; Du & Girault, 2018; Risso, 2018; Ng, 2017; Štrba & Palgutová, 2024). The geological characteristics and formation processes of the Kula Geopark were analysed based on the works of Ercan and Türkecan (1983), Sur (1986), İzbirak (1992), Boran and Ergünhan (2003), as well as Sur, Aydar, Bayhan, and Gourgaud (2014). For the analysis of the economic effects and sustainability of geotourism, examples of good practice and research findings from other countries were used (Zouros, 2010; Dowling, 2013; Ng, 2017; Korbalt, 2018; Özdemir & Kızıllırmak, 2019), which served as a basis for assessing development opportunities and formulating measures aimed at the future development of the Kula Geopark.

In addition to scientific publications, official online sources of international institutions and the local community of Kula were also used in the study, as cited in the text and listed in the references.

GEOSPATIAL ANALYSIS OF THE KULA GEOPARK

Study area

The Kula Geopark is located in the district of Kula of the same name, in the interior of Western Anatolia, within the Aegean Region and the administrative boundaries of Manisa Province. The geopark area has a favourable transport-geographical position, as it is situated along the İzmir–Ankara motorway, one of the main transport corridors connecting the Aegean coast with the interior of Anatolia. The district centre of Kula is 147 km from İzmir and 118 km from Manisa. The geographical coordinates of the district are approximately 38°53' N latitude and 28°68' E longitude, while the average elevation is around 720 m. The area of the district covers 917 km², accounting for 6.95% of the total area of Manisa Province.

Сл 1. Мапа локације Кулског округа и геопарка (Gümüş, 2012)
Fig. 1. Location map of the Kula district and geopark (Gümüş, 2012)

Подручје Геопарка Кула одликује се изразито вулканским карактером и представља најмлађи вулкански комплекс у Западној Анадолији. Вулкански облици рељефа развијени су на надморским висинама од око 600 до преко 700 m и повезани су са расједним структурама формираним током терцијара, уз интензивну вулканску активност у квартару. Геолошку основу чине базалтни токови лаве, пирокластичне наслаге и вулкански купе, који су у локалној терминологији познати као Дивлит или Девлит. Поједини купе изграђени су искључиво од пирокластичног материјала, док други комбинују пирокластичне наслаге и токове лаве.

Један од најрепрезентативнијих геоморфолошких феномена геопарка јесу такозвани Кулски „вилински димњаци“, смјештени у близини села Бургаз, око 16 km од Куле. Ово заштићено природно подручје простире

The area of the Kula Geopark is characterised by a pronounced volcanic nature and represents the youngest volcanic complex in Western Anatolia. Volcanic landforms are developed at elevations ranging from approximately 600 m to over 700 m and are associated with fault structures formed during the Tertiary, with intense volcanic activity occurring in the Quaternary. The geological foundation consists of basaltic lava flows, pyroclastic deposits, and volcanic cones, locally referred to as Divlit or Devlit. Some cones are composed exclusively of pyroclastic material, while others combine pyroclastic deposits with lava flows.

One of the most representative geomorphological phenomena of the geopark are the so-called Kula “fairy chimneys,” located near the village of Burgaz, about 16 km from Kula. This protected natural area covers 37.5 ha and is characterised by a plateau bounded by steep escarpments reaching

се на 37,5 ha и карактерише га плато ограничен стрмим одсјецима висине до 100 m, испод којих су развијени ерозивни облици настали интеракцијом лаве и флувијалних седимената. Додатни морфолошки облици, попут изолованих бута и базалтних висоравни (нпр. Сарниџ), указују на сложене процесе тектонске фрагментације и ерозије (İzbirak, 1992).

Вулкански пејзаж Куле историјски је познат под називом *Κατακεκαυμένη* („Спаљена земља“), који потиче из античких списа Страбона и одражава визуелну доминацију тамних базалтних токова и пирокластичних наслага. Очуваност вулканских облика, свјеж изглед токова лаве и разноврсност геоморфолошких феномена чине Геопарк Кула изузетно погодним простором за научно истраживање, едукативне активности и развој геотуризма (Ercan, 1982; Ercan & Türkecan, 1983).

Формирање Геопарка Кула

УНЕСКО је дао званично одобрење за подручје вулканског Геопарка Кула, који обухвата простор површине приближно 300–400 km², након процеса евалуације и верификације спроведеног у оквиру Европске и Глобалне мреже геопаркова. Сертификат о чланству у Европској мрежи геопаркова додијељен је 4. септембра 2013. године, након састанка одржаног у Напуљу (Италија), уз присуство представника Општине Кула и координатора геопарка др Ердала Гумуша, чиме је Геопарк Кула постао први и до данас једини геопарк у Турској.

Концепт геопаркова, као иновативног модела заштите природе и интегралног управљања простором, развијен је у Европи почетком XXI вијека, а формално је институционализован 2004. године стављањем под окриље УНЕСКО-а. До 2013. године у Европи је функционисало 58 геопаркова, док је на глобалном нивоу њихов број премашао 100, што указује на брзо прихватање и ширење овог концепта. Геопаркови, као заштићене и функционалне просторне цјелине, заснивају се на три кључна принципа: конзервацији геонасљеђа, едукацији и развоју геотуризма.

Иако су изузетне природне формације подручја Куле познате још више од двије хиљаде година, процес формалног успостављања Геопарка Кула трајао је готово једну деценију. Ранији покушаји институционализације геопарка, иако праћени значајним научним и стручним ра-

heights of up to 100 m, below which erosional forms have developed through the interaction of lava and fluvial sediments. Additional morphological forms, such as isolated buttes and basalt plateaus (e.g. Sarnıç), indicate complex processes of tectonic fragmentation and erosion (İzbirak, 1992).

The volcanic landscape of Kula has historically been known as *Κατακεκαυμένη* (“the Burnt Land”), a name derived from the ancient writings of Strabo, reflecting the visual dominance of dark basaltic flows and pyroclastic deposits. The preservation of volcanic forms, the fresh appearance of lava flows, and the diversity of geomorphological features make the Kula Geopark an exceptionally suitable area for scientific research, educational activities, and the development of geotourism (Ercan, 1982; Ercan & Türkecan, 1983).

Formation of the Kula Geopark

UNESCO granted official approval to the volcanic Kula Geopark, which covers an area of approximately 300–400 km², following an evaluation and verification process conducted within the framework of the European and Global Geoparks Networks. The certificate of membership in the European Geoparks Network was awarded on 4 September 2013, after a meeting held in Naples (Italy), attended by representatives of the Municipality of Kula and the geopark coordinator, Dr Erdal Gümüş, whereby the Kula Geopark became the first and, to date, the only geopark in Turkey.

The geopark concept, as an innovative model of nature protection and integrated spatial management, was developed in Europe at the beginning of the 21st century and was formally institutionalised in 2004 under the auspices of UNESCO. By 2013, 58 geoparks were operating in Europe, while at the global level their number exceeded 100, indicating the rapid acceptance and expansion of this concept. Geoparks, as protected and functional spatial entities, are based on three key principles: the conservation of geoheritage, education, and the development of geotourism.

Although the exceptional natural formations of the Kula area have been known for more than two thousand years, the process of formally establishing the Kula Geopark lasted almost a decade. Earlier attempts at institutionalising the geopark, although accompanied by significant scientific and professional efforts, were unsuccessful, which official reports attribute to insufficient experience and shortcomings in planning. A turning point occurred in 2011, when new activities

довима, нису били успјешни, што се у званичним извјештајима приписује недовољном искуству и пропустима у планирању. Преломни тренутак представља 2011. година, када су под покровитељством Општине Кула и уз стручну подршку др Ердала Гумуша покренуте нове активности на успостављању геопарка. Реализацијом иницијативе *Акциони план имплементације Мреже европских геопаркова Кула 2012* створени су институционални и управљачки предуслови за добијање званичног статуса геопарка.

Просторни обухват Геопарка Кула

Геопарк Кула смјештен је на прелазној зони између приморског Егеја и унутрашње Западне Анадолије, у источном дијелу провинције Маниса, унутар административних граница округа Кула. Просторни обухват геопарка дефинисан је низом репрезентативних геоморфолошких и геолошких објеката. Границе почињу од подручја Кулских вилинских димњака у селу Јуртбаши (Давала), настављају се преко вулканског комплекса Дивлит, токова лаве и вукана Сандал и Кара Дивлит, те се протежу до кањонских система унутар граница села Синдел у округу Салихли.

Подручје геопарка обухвата и значајне археолошке и културно-историјске локалитете, међу којима се издвајају историјске куће у Кули, најмлађи угашени вулкан у Турској, као и гробница Јунуса Емреа, истакнутог турског pjesника с краја XIII и почетка XIV вијека, који заузима важно мјесто у турској културној традицији. Захваљујући оваквој концентрацији природних и културних вриједности, Геопарк Кула представља простор изузетног интегралног потенцијала за научно истраживање, едукацију и развој различитих облика туризма.

Од античког периода до савременог доба, подручје Геопарка Кула привлачило је пажњу бројних путника и истраживача, међу којима су Кепел (1830), Хамилтон и Стрикланд (1841), Тексије (1862), Бреш и Премерштајн (1891), Вашингтон (1900) и Филипсон (1914). Поред изузетног геолошког и геоморфолошког наслеђа, простор геопарка одликује и добро очувана османска урбана архитектура, што додатно наглашава његов сложен и вишедимензионалан карактер (Kula–Salihli UNESCO Global Geopark).

aimed at establishing the geopark were initiated under the auspices of the Municipality of Kula and with the professional support of Dr Erdal Gümüř. The implementation of the initiative *Action Plan for the Implementation of the European Geoparks Network – Kula 2012* created the institutional and managerial prerequisites for obtaining official geopark status.

Spatial extent of the Kula Geopark

The Kula Geopark is located in a transitional zone between the coastal Aegean region and the interior of Western Anatolia, in the eastern part of Manisa Province, within the administrative boundaries of the Kula district. The spatial extent of the geopark is defined by a series of representative geomorphological and geological features. Its boundaries begin in the area of the Kula fairy chimneys in the village of Yurtbaşı (Davala), continue across the Divlit volcanic complex, lava flows, and the Sandal and Kara Divlit volcanoes, and extend to the canyon systems within the boundaries of the village of Sindel in the Salihli district.

The geopark area also encompasses significant archaeological and cultural-historical sites, among which the historical houses of Kula, the youngest extinct volcano in Turkey, and the tomb of Yunus Emre stand out. Yunus Emre, a prominent Turkish poet from the late 13th and early 14th centuries, holds an important place in Turkish cultural tradition. Owing to this concentration of natural and cultural values, the Kula Geopark represents an area of exceptional integrated potential for scientific research, education, and the development of various forms of tourism.

From antiquity to the modern era, the area of the Kula Geopark has attracted the attention of numerous travellers and researchers, including Keppel (1830), Hamilton and Strickland (1841), Texier (1862), Bresh and Premershtein (1891), Washington (1900), and Philippson (1914). In addition to its outstanding geological and geomorphological heritage, the geopark area is also characterised by well-preserved Ottoman urban architecture, further emphasising its complex and multidimensional character (Kula–Salihli UNESCO Global Geopark).

Геолошки развој Геопарка Кула

Подручје Геопарка Кула одликује се изузетном геолошком разноврсношћу, која омогућава реконструкцију приближно 200 милиона година дуге геолошке историје, од палеозојских метаморфних стијена (шисти, гнајсови, серпентинити) до релативно младих вулканских формација квартарног доба. Кључну улогу у формирању геолошке структуре овог простора имале су тектонске активности, будући да се Егејски регион, у којем се геопарк налази, убраја међу тектонски најактивније зоне свијета, обиљжене интензивном сеизмичком и вулканском активношћу.

Вулканска активност у подручју Куле започела је прије приближно милион година и одвијала се у три главне еруптивне фазе. Посљедња ерупција, која се датира на период од прије око 10.000 година, довела је до формирања једне од најмлађих и морфолошки најочуванијих вулканских топографија већих размјера у Турској. Ова чињеница даје Геопарку Кула изузетну научну и едукативну вриједност, посебно у контексту проучавања савремених геодинамичких процеса и развоја геотуризма.

Старост главног метаморфног догађаја у масиву Мендерес, који је претрпио вишефазни метаморфизам, процјењује се на период од приближно 35 до 45 милиона година. Основни вулканизам у ширем подручју био је активан током касног миоцена и плиоцена, односно прије око 9–6 милиона година. У оквиру вулканског геопарка Кула, на локалитету Ацису (Acisu), јавља се офиолитски меланж, у чијем саставу доминирају серпентинити зелене боје и карактеристично клизаве површине. Ове стијене настале су током океанске фазе развоја Анадолије, када су базалтне лаве океанског дна, у контакту са морском водом, хидратизоване и трансформисане у нове минералне фазе. Као пратећи продукт овог процеса метаморфозе формиран је и бијели магнезит. На терену су заступљени и дјелимично метаморфизовани листивенитски кречњаци, као и зоне обогаћене силицијумским минералима.

Плиоцен у региону почиње депозицијом формације Ахметлер, која се састоји од алтернације конгломерата, пешчара, туфита, глиноваца, лапораца и кречњака. Ова седиментна цјелина неконформно прекрива метаморфите масива Мендерес и Везилер меланж (Sur, Aydar, Bayhan & Gourgaud, 2014).

Geological Development of the Kula Geopark

The area of the Kula Geopark is characterised by exceptional geological diversity, which allows for the reconstruction of an approximately 200-million-year-long geological history, ranging from Paleozoic metamorphic rocks (schists, gneisses, serpentinites) to relatively young Quaternary volcanic formations. Tectonic activity played a key role in shaping the geological structure of this area, as the Aegean region, in which the geopark is located, is among the most tectonically active zones in the world, marked by intense seismic and volcanic activity.

Volcanic activity in the Kula area began approximately one million years ago and occurred in three main eruptive phases. The last eruption, dated to around 10,000 years ago, resulted in the formation of one of the youngest and morphologically best-preserved large-scale volcanic topographies in Turkey. This fact gives the Kula Geopark exceptional scientific and educational value, particularly in the context of studying contemporary geodynamic processes and the development of geotourism.

The age of the main metamorphic event in the Menderes Massif, which underwent multiphase metamorphism, is estimated at approximately 35–45 million years. Primary volcanism in the wider region was active during the Late Miocene and Pliocene, around 9–6 million years ago. Within the Kula volcanic geopark, at the Acisu locality, an ophiolitic mélange occurs, dominated by green serpentinites with characteristically slick surfaces. These rocks formed during the oceanic phase of Anatolia's geological evolution, when basaltic ocean-floor lavas, in contact with seawater, were hydrated and transformed into new mineral phases. As a by-product of this metamorphic process, white magnesite was also formed. The area also contains partially metamorphosed listvenitic limestones, as well as zones enriched in silica minerals.

The Pliocene in the region begins with the deposition of the Ahmetler Formation, composed of an alternation of conglomerates, sandstones, tuffites, claystones, marls, and limestones. This sedimentary unit unconformably overlies the metamorphites of the Menderes Massif and the Vesiler mélange (Sur, Aydar, Bayhan & Gourgaud, 2014).

Сл. 2. Планинарска стаза у геопарку Кула (<https://www.kula.bel.tr>, 2025)

Fig. 2. Hiking trail in the Kula Geopark (<https://www.kula.bel.tr>, 2025).

Вулкански рељеф подручја Куле представља најмлађи вулкански пејзаж у Западној Анадолији. Долина ријеке Гедиз формира јасну морфолошку линију између Куле и Адале на југу. Сјеверно од ове зоне заступљене су неогене насlage, док се јужно јављају кристални шкрињци и гнајсови. Базалтни токови лаве и базалтно-пирокластични вулкански чуњеви доминирају рељефом. Поједини чуњеви изграђени су искључиво од пирокластичног материјала, док други комбинују пирокластичне насlage са токовима лаве. У локалној терминологији ови облици познати су као Дивлит или Девлит.

Токови лаве између Куле и Адале одликују се изразито свјежим морфолошким изгледом, што упућује на релативно младу старост вулканских процеса. Иако су лаве базичног карактера, на више локалитета развијени су блоковски типови лаве са израженим кластолитским очвршћавањем, што се доводи у везу са наглим и брзим губитком гасова током еруптивних фаза. Кулски вулкани састоје се од старих и младих квартарних алкалних базалтних токова лаве и тефре, распоређених око окружног

The volcanic relief of the Kula area represents the youngest volcanic landscape in Western Anatolia. The Gediz River valley forms a clear morphological boundary between Kula and Adala to the south. North of this zone, Neogene deposits are present, whereas crystalline schists and gneisses occur to the south. Basaltic lava flows and basaltic–pyroclastic volcanic cones dominate the relief. Some cones are composed exclusively of pyroclastic material, while others combine pyroclastic deposits with lava flows. In local terminology, these landforms are known as Divlit or Devlit.

The lava flows between Kula and Adala are characterised by a markedly fresh morphological appearance, indicating the relatively young age of the volcanic processes. Although the lavas are of basic composition, blocky lava types with pronounced clastolithic solidification have developed at several localities, which is associated with rapid and sudden gas loss during eruptive phases. The Kula volcanoes consist of older and younger Quaternary alkaline basaltic lava flows and tephra, distributed around the district centre of Kula over an area approximately 30–35 km long and 10–15 km wide.

центра Куле на простору дужине приближно 30–35 km и ширине 10–15 km. Геолошку основу вулканског региона чине метаморфне стијене масива Мендерес и серпентинити повезани са затварањем океана Тетис. Серпентинити су посебно заступљени у зонама у близини термалних и топлих извора, који су и данас активни.

Вулканско поље Куле простира се од окружног центра Кула ка западу до бране Демиркепру, на висоравни надморске висине од 600 до 700 m. Ова висораван захвата површину од око 400 km² и омеђена је ријеком Гедиз на сјеверу и грабеном Алашехир–Салихли на југу. Укупна запремина вулканског материјала процјењује се на приближно 2,3 km³. Вулкански чуњеви распоређени су у правцу сјеверозапад–југоисток, у складу са продужетком грабена Алашехир–Салихли (Гедиз грабен), што указује на јаку контролу вулканизма тектонским структурама. Вулканизам је претежно пукотинског типа, при чему све лаве припадају типу *aa*, са израженим неравнинама и блоковима чије димензије варирају од неколико центиметара до око једног метра. На лавама и шљакама честа је појава хорнита, а локално су уочљиви и лавни тунели. Већина вулканских објеката припада типу маар, а укупно је идентификовано 92 моногена вулкана и припадајући токови лаве различитих еруптивних фаза.

Кулски вилински димњаци

Кулски вилински димњаци развијени су дуж обронака уског кањона на сјевероистоку села Јуртбаши, око 16 km источно од Куле. Ови упечатљиви геоморфолошки облици настали су као резултат дуготрајне ерозије језерских седиментних стијена, формираних прије неколико милиона година, под утицајем воде и снажних вјетрова. Њихове горње површине заштићене су базалтним слојем, док је ерозија интензивно дјеловала дуж пукотина и расједних линија у растреситим седиментима. Подручје простирања вилинских димњака проглашено је заштићеним природним добром и обухвата површину од 37,5 ha (Boran & Ergünhan, 2003).

Вулкански регион Бургаз, у којем су развијени вилински димњаци, налази се са обе стране села Бургаз и ријеке Гедиз, при чему дебљина базалтних токова на платоу локално достиже 30–40 m (Boran & Ergünhan, 2003). Контраст између старих језерских седимената у подножју и базалтних наслага прве вулканске фазе на врху платоа условио је

The geological basement of the volcanic region is formed by metamorphic rocks of the Menderes Massif and serpentinites related to the closure of the Tethys Ocean. Serpentinites are particularly abundant in zones near thermal and warm springs, many of which are still active today.

The Kula volcanic field extends westward from the district centre of Kula to the Demirköprü Dam, across a plateau at elevations between 600 and 700 m. This plateau covers an area of about 400 km² and is bounded by the Gediz River to the north and the Alaşehir–Salihli graben to the south. The total volume of volcanic material is estimated at approximately 2.3 km³. Volcanic cones are aligned in a northwest–southeast direction, consistent with the extension of the Alaşehir–Salihli graben (Gediz Graben), indicating strong tectonic control over volcanism. Volcanism is predominantly of fissure type, with all lavas belonging to the aa type, characterised by pronounced roughness and blocks ranging in size from a few centimetres to about one metre. Hornitos are frequently observed on lava flows and scoria, and lava tubes are locally present. Most volcanic edifices are of the maar type, and a total of 92 monogenetic volcanoes and their associated lava flows from different eruptive phases have been identified.

Kula Fairy Chimneys

The Kula fairy chimneys have developed along the slopes of a narrow canyon northeast of the village of Yurtbaşı, approximately 16 km east of Kula. These striking geomorphological forms were created as a result of long-term erosion of lacustrine sedimentary rocks formed several million years ago, under the combined influence of water and strong winds. Their upper surfaces are protected by a basalt layer, while erosion has acted intensively along fractures and fault lines within the unconsolidated sediments. The area occupied by the fairy chimneys has been designated as a protected natural site and covers an area of 37.5 ha (Boran & Ergünhan, 2003).

The Burgaz volcanic region, in which the fairy chimneys are developed, is located on both sides of the village of Burgaz and the Gediz River, with the thickness of basalt flows on the plateau locally reaching 30–40 m (Boran & Ergünhan, 2003). The contrast between the older lacustrine sediments at the base and the basalt deposits of the first volcanic phase at the top of the plateau has resulted in the formation of a

развој изразито атрактивног пејзажа. Ерозиони процеси, покретани дејством падавина и вјетрова, континуирано су обликовали ове монументалне форме, при чему су ослобођени фрагменти и пијесак одношени вјетром, додатно убрзавајући разградњу стијенских маса (Sur, 1986).

highly attractive landscape. Erosional processes driven by precipitation and wind have continuously shaped these monumental forms, while detached fragments and sand have been transported by wind, further accelerating the disintegration of rock masses (Sur, 1986).

Сл 3. Кањон Евцилер и вилински димњаци

Fig. 3. Evciler Canyon and fairy chimneys

Туристичка валоризација геопаркова – могућности и проблеми развоја геопарка Кула

Геопаркови у свијету развијају се већ више од двије деценије, током којих се могу издвојити јасно профилисане еволутивне фазе. У почетној фази (1996–2004) активности су биле усмјерене на интеграцију концепта геопарка у постојеће УНЕСКО програме, прије свега у оквиру Светске баштине и програма Човјек и биосфера. Друга фаза (2004–2010) обиљежена је институционалном еманципацијом геопаркова и њиховим самосталним развојем, нарочито у Европи и Азији, након формалног укључивања под окриље УНЕСКО-а (Dowling, 2011). У трећој фази (2011–2015), након увођења јединствене ознаке *UNESCO Global Geoparks*, УНЕСКО је усвојио стратегију просторне и регионалне равнотеже, са циљем праведније глобалне дистрибуције геопаркова и њиховог равномјернијег развоја (Du & Girault, 2018).

Tourism Valorisation of Geoparks – Opportunities and Challenges in the Development of the Kula Geopark

Geoparks worldwide have been developing for more than two decades, during which clearly defined evolutionary phases can be identified. In the initial phase (1996–2004), activities were focused on integrating the geopark concept into existing UNESCO programmes, primarily the World Heritage and Man and the Biosphere programmes. The second phase (2004–2010) was marked by the institutional emancipation of geoparks and their independent development, particularly in Europe and Asia, following their formal inclusion under the auspices of UNESCO (Dowling, 2011). In the third phase (2011–2015), after the introduction of the unified UNESCO Global Geoparks label, UNESCO adopted a strategy of spatial and regional balance, aimed at a fairer global distribution of geoparks and their more even development (Du & Girault, 2018).

Савремени концепт геопаркова заснива се на високо институционализованом моделу валоризације геонаследића, који истовремено обезбјеђује међународну подршку, висок степен заштите и интеграцију принципа одрживог еколошког и економског функционисања. У том контексту, геопаркови се све чешће позиционирају као специфични туристички мотиви, у оквиру којих се развијају различити облици туризма, прије свега геотуризам. Иако туризам има значајну улогу у економском развоју и културној размјени, његов интензиван раст истовремено генерише бројне друштвене, културне, економске и еколошке изазове, који постају све израженији са повећањем глобалне туристичке мобилности (Risso, 2018).

UNESCO Global Geoparks представљају институционални оквир унутар којег се потенцијал геотуризма користи као инструмент одрживог развоја, кроз интеграцију заштите геолошког наслеђа, образовања и оснаживања локалних заједница. Дефинисани као региони са геолошким локалитетима од међународног значаја, геопаркови не само да штите природну баштину, већ дјелују и као платформе за едукацију и туристички вођен економски развој (UNESCO, 2014). Примјери добре праксе, као што је геопарк Кинабалу у Малезији, показују да је могуће успјешно интегрисати геолошку, културну и еколошку разноликост у кохерентан модел одрживог туризма, при чему су перцепције и активно учешће локалних заједница кључни фактори успјешне имплементације геопарковских иницијатива (Štrba & Palgutová, 2024).

Концепти геопаркова и геотуризма релативно су нови и представљају интердисциплинарне подгрупе геологије и туризма (Dowling, 2011). Геотуризам се дефинише као облик туризма усмјерен на геолошке, геоморфолошке и топографске карактеристике простора, с циљем подстицања одрживог развоја (Dowling, 2013). Међутим, попут екотуризма, и геотуризам обухвата широк спектар приступа и интерпретација, укључујући и концепте који се развијају у оквиру ширег географског и одрживог туристичког дискурса.

У том контексту, укључивање вулканског Геопарка Кула у Европску и Глобалну мрежу геопаркова УНЕСКО-а позиционирало је овај локалитет као једно од кључних потенцијалних геотуристичких подручја у Турској. Туристички показатељи указују на континуирани раст интересовања, при чему је Центар за посјетиоце

The contemporary geopark concept is based on a highly institutionalised model of geoheritage valorisation, which simultaneously ensures international support, a high level of protection, and the integration of principles of sustainable environmental and economic functioning. In this context, geoparks are increasingly positioned as specific tourism attractions within which various forms of tourism are developed, primarily geotourism. Although tourism plays an important role in economic development and cultural exchange, its intensive growth simultaneously generates numerous social, cultural, economic, and environmental challenges, which become increasingly pronounced with rising global tourist mobility (Risso, 2018).

UNESCO Global Geoparks represent an institutional framework within which the potential of geotourism is utilised as an instrument of sustainable development, through the integration of geological heritage conservation, education, and the empowerment of local communities. Defined as regions with geological sites of international significance, geoparks not only protect natural heritage but also function as platforms for education and tourism-driven economic development (UNESCO, 2014). Examples of good practice, such as the Kinabalu Geopark in Malaysia, demonstrate that geological, cultural, and ecological diversity can be successfully integrated into a coherent model of sustainable tourism, with local community perceptions and active participation representing key factors for the successful implementation of geopark initiatives (Štrba & Palgutová, 2024).

The concepts of geoparks and geotourism are relatively recent and represent interdisciplinary subfields of geology and tourism (Dowling, 2011). Geotourism is defined as a form of tourism focused on the geological, geomorphological, and topographical characteristics of an area, with the aim of promoting sustainable development (Dowling, 2013). However, similar to ecotourism, geotourism encompasses a wide range of approaches and interpretations, including concepts developed within the broader geographical and sustainable tourism discourse.

In this context, the inclusion of the volcanic Kula Geopark in the European and Global UNESCO Geoparks Networks has positioned this locality as one of the key potential geotourism areas in Turkey. Tourism indicators point to a continuous growth of interest, with the geopark Visitor Centre recording more than 18,000 visitors in 2024, and

геопарка у 2024. години забиљежио више од 18.000 посјетилаца, уз пројекцију да ће укупан број до краја 2025. године достићи око 30.000 (Anka Haber, 2025). Као први геопарк у Турској, Геопарк Кула има посебан значај у националном контексту заштите геолошке баштине, научног истраживања и развоја геотуризма.

Улога Музеја Геопарка Кула и туристички потенцијали подручја

Музеј Геопарка Кула представља кључну институционалну компоненту у систему заштите, интерпретације и валоризације геонаслеђа, повезујући научну интерпретацију геолошких процеса са образовањем јавности и развојем геотуризма. Његова концепција омогућава интеграцију геолошких, палеонтолошких и археолошких садржаја у јединствен интерпретативни оквир, чиме се природна еволуција простора допуњује историјском димензијом људског присуства.

Музејска поставка обухвата репрезентативне експонате који приказују формирање вулканског пејзажа Куле, токове лаве, туфове и друге стијене квартарног вулканизма, уз систематизована објашњења геолошке структуре региона и његовог дугорочног развоја. Посебан сегмент посвећен је вулканској историји Куле, са нагласком на фазе вулканске активности и њихове еколошке и геоморфолошке импликације. Излагањем палеонтолошких и археолошких налаза (фосили, камено оруђе и артефакти), музеј доприноси мултидисциплинарном разумевању простора као јединственог природно-културног система.

Поред интерпретативне улоге, музеј има изражену едукативну функцију кроз образовне програме, тематске радионице и мултимедијалне садржаје усмјерене на подизање свијести о значају геопаркова, заштити природе и принципима одрживог туризма. Као дио ширег геопарковског система, он функционише и као полазна тачка за геотуристичке активности, укључујући вођене теренске обиласке, интерпретативне стазе и пјешачке туре, чиме истовремено представља центар за истраживање, едукацију и туристичку промоцију геолошког наслеђа региона.

На основу разноврсног геонаслеђа и пратећих природних и културних ресурса, простор Геопарка Кула омогућава развој више комплементарних облика туризма. Геотуризам представља доминантан облик, заснован на

projections indicating that the total number will reach approximately 30,000 by the end of 2025 (Anka Haber, 2025). As the first geopark in Turkey, the Kula Geopark holds particular importance in the national context of geological heritage protection, scientific research, and the development of geotourism.

The Role of the Kula Geopark Museum and the Tourism Potential of the Area

The Kula Geopark Museum represents a key institutional component within the system of geoheritage protection, interpretation, and valorisation, linking the scientific interpretation of geological processes with public education and the development of geotourism. Its conceptual framework enables the integration of geological, palaeontological, and archaeological content into a unified interpretative structure, whereby the natural evolution of the area is complemented by the historical dimension of human presence.

The museum exhibition includes representative exhibits illustrating the formation of the Kula volcanic landscape, lava flows, tuffs, and other rocks of Quaternary volcanism, accompanied by systematised explanations of the geological structure of the region and its long-term development. A special section is devoted to the volcanic history of Kula, with emphasis on the phases of volcanic activity and their ecological and geomorphological implications. Through the presentation of palaeontological and archaeological findings (fossils, stone tools, and artefacts), the museum contributes to a multidisciplinary understanding of the area as a unique natural-cultural system.

In addition to its interpretative role, the museum has a pronounced educational function through educational programmes, thematic workshops, and multimedia content aimed at raising awareness of the importance of geoparks, nature conservation, and the principles of sustainable tourism. As part of the broader geopark system, it also functions as a starting point for geotourism activities, including guided field excursions, interpretative trails, and hiking routes, thereby simultaneously serving as a centre for research, education, and tourism promotion of the region's geological heritage.

Based on its diverse geoheritage and associated natural and cultural resources, the Kula Geopark area enables the development of several complementary forms of tourism. Geotourism represents the dominant form, founded on

атрактивности вулканских формација, токова лаве, базалтних структура и кулских вилинских димњака, као и на уређеним пјешачким и планинарским стазама (нпр. стаза „Вулкан Кула–Дивлит“). Културни и историјски туризам ослања се на османску урбану архитектуру Куле, археолошке локалитете Лидијског краљевства, посебно антички град Сард, као и на историјске комуникационе правце попут Хермесовог пута. Значајан допунски потенцијал има и термални туризам, заснован на термалним изворима Куршунлу у региону Салихли.

Екотуризам и други облици одрживог туризма представљају важну развојну компоненту, будући да УНЕСКО сертификација геопарка подразумева управљање туристичким активностима у складу са принципима заштите природе и одрживости. У том контексту, сеоски туризам у Кули и околним руралним подручјима доприноси очувању традиционалног начина живота, локалне гастрономије и рукотворина, истовремено јачајући економску основу локалне заједнице.

Сви наведени облици туризма, развијени на основу потенцијала Геопарка Кула, имају изражен едукативни и културни карактер, што овај простор позиционира као интегралну геотуристичку дестинацију са значајним научним, образовним и социоекономским ефектима.

ЗАКЉУЧАК

Компаративна анализа глобалних активности и модела валоризације у другим геопарковима, у односу на Геопарк Кула, указује на постојање значајног јаза између расположивих потенцијала и њихове стварне функционалне искоришћености. Иако вулкански Геопарк Кула располаже изузетним геолошким и пејзажним вриједностима, учњив је недовољан степен институционалне заштите појединих локалитета, ограничена разноврсност активности и слаба интеграција геопарка у локалну економију. Као посљедица тога, економски ефекти геотуризма на околна насеља и локалну заједницу остају знатно испод потенцијално достижног нивоа. Иако је забијежен пораст броја туриста и посјета, апсолутне вриједности и даље су ниске, а геопарк још увијек нема значајнији утицај на укупне перформансе туристичког сектора.

Анализа кључних компоненти туристичког производа показује да су ограничења развоја туризма у Кули првен-

the attractiveness of volcanic formations, lava flows, basalt structures, and the Kula fairy chimneys, as well as on developed hiking and mountaineering trails (e.g. the “Kula–Divlit Volcano” trail). Cultural and historical tourism relies on the Ottoman urban architecture of Kula, archaeological sites of the Lydian Kingdom—particularly the ancient city of Sardis—as well as historical communication routes such as the Hermes Road. Thermal tourism also represents a significant complementary potential, based on the thermal springs of Kurşunlu in the Salihli region.

Ecotourism and other forms of sustainable tourism constitute an important development component, as UNESCO geopark certification implies the management of tourism activities in accordance with principles of nature protection and sustainability. In this context, rural tourism in Kula and the surrounding rural areas contributes to the preservation of traditional ways of life, local gastronomy, and handicrafts, while simultaneously strengthening the economic base of the local community.

All of the aforementioned forms of tourism, developed on the basis of the Kula Geopark’s potential, have a pronounced educational and cultural character, positioning this area as an integrated geotourism destination with significant scientific, educational, and socio-economic effects.

CONCLUSION

A comparative analysis of global activities and valorisation models applied in other geoparks, in relation to the Kula Geopark, indicates the existence of a significant gap between available potentials and their actual functional utilisation. Although the volcanic Kula Geopark possesses outstanding geological and landscape values, an insufficient level of institutional protection of certain sites, limited diversity of activities, and weak integration of the geopark into the local economy are evident. As a result, the economic effects of geotourism on surrounding settlements and the local community remain well below their potentially attainable level. Although an increase in tourist numbers and visits has been recorded, absolute values remain low, and the geopark has yet to exert a more substantial influence on the overall performance of the tourism sector.

An analysis of the key components of the tourism product shows that the limitations to tourism development in

ствено структурне природе. Посебно се издваја питање туристичке инфраструктуре, прије свега приступачности, смјештајних капацитета и пратећих услужних садржаја. Иако се Кула налази на магистралном правцу D-300, једном од најфреквентнијих путева у Турској, интерна повезаност, јавни превоз и туристичка сигнализација недовољно су развијени. Смјештајни и угоститељски капацитети ограниченог су обима и не омогућавају дуже задржавање туриста, што значајно умањује економске ефекте туризма.

Недостатак квалитетне физичке и урбане инфраструктуре (путеви, паркинзи, санитарни чворови, јавни простори, угоститељски и трговачки садржаји), као и ограничене могућности за слободно вријеме и рекреацију, додатно умањују атрактивност дестинације. Атракције у округу Кула тренутно функционишу углавном као елементи једнодневних туристичких тура и екскурзија, без капацитета за генерисање ноћења. У одсуству смјештаја, туризам се развија споро, приходи су ниски, а економски ефекти недовољни да подстакну значајнија улагања и отварање нових радних мјеста. Оваква структура туристичке понуде резултира релативно малим социоекономским ефектима геотуризма на развој локалне заједнице.

У циљу унапређења туристичке валоризације Геопарка Кула, неопходно је спровести систематску инвентаризацију природних и културних добара, са јасним издвајањем локалитета погодних за туристичку употребу. Развој туризма треба усмјерити ка креирању интегрисаних и креативних производа културног, здравственог, еко- и геотуризма, који ће омогућити одрживо управљање наслијеђем и усклађивање интереса посјетилаца и локалног становништва. Посебан значај има интензивирање научних истраживања и квалитетнија интерпретација геолошких и геоморфолошких карактеристика, чиме би се локалитети геонаслијеђа позиционирали и као простори за образовни и научни туризам.

Промоција туристичког потенцијала геонаслијеђа треба да буде систематична и савремена, уз коришћење медија, дигиталних платформи и утицајних актера у области туризма. С обзиром на изузетну геолошку вриједност подручја, неопходно је проширити режим заштите не само на ужу зону геопарка, већ и на његово непосредно окружење. Кључни корак представља израда и примјена интегрисаног плана управљања заштићеним подручјем, који би укључио научну и стручну јавност, локалну зајед-

Kula are primarily structural in nature. Particular emphasis should be placed on issues related to tourism infrastructure, especially accessibility, accommodation capacity, and supporting service facilities. Although Kula is located along the D-300 trunk road, one of the most heavily trafficked routes in Turkey, internal connectivity, public transport, and tourist signage remain insufficiently developed. Accommodation and hospitality facilities are limited in scale and do not allow for longer tourist stays, which significantly reduces the economic effects of tourism.

The lack of adequate physical and urban infrastructure (roads, parking areas, sanitary facilities, public spaces, hospitality and retail services), as well as limited opportunities for leisure and recreation, further diminishes the attractiveness of the destination. Attractions in the Kula district currently function mainly as elements of one-day tours and excursions, without the capacity to generate overnight stays. In the absence of accommodation facilities, tourism develops slowly, revenues remain low, and economic effects are insufficient to stimulate more substantial investment and job creation. Such a structure of the tourism offer results in relatively modest socio-economic effects of geotourism on the development of the local community.

In order to enhance the tourism valorisation of the Kula Geopark, it is necessary to conduct a systematic inventory of natural and cultural assets, with a clear identification of sites suitable for tourism use. Tourism development should be directed towards the creation of integrated and creative products of cultural, health, eco-, and geotourism, enabling sustainable heritage management and the alignment of the interests of visitors and the local population. Of particular importance is the intensification of scientific research and the improvement of the interpretation of geological and geomorphological characteristics, through which geoheritage sites could also be positioned as venues for educational and scientific tourism.

The promotion of the tourism potential of geoheritage should be systematic and contemporary, making use of media, digital platforms, and influential stakeholders in the tourism sector. Given the exceptional geological value of the area, it is necessary to extend protection regimes not only to the core zone of the geopark but also to its immediate surroundings. A key step is the preparation and implementation of an integrated management plan for the protected area,

ницу, јединице локалне самоуправе и организације цивилног друштва. Имајући у виду да туризам у Кули нема дугу традицију, посебну пажњу треба посветити развоју цјелогодишњих туристичких активности и постепеном јачању инфраструктуре. У том процесу, анализа искустава и добрих пракси глобалног геотуризма може представљати поуздано полазиште за идентификацију пропуста и неискоришћених могућности развоја.

Све активности унутар зоне заштите Геопарка Кула морају бити планиране и спровођене на начин који не нарушава изворне амбијенталне и пејзажне вриједности простора. У том контексту, уређење пјешачких стаза, одморишта и панорамских тераса за посматрање потребно је усмјерити ка просторима у којима се налазе значајни природни и културни геолошки локалитети, уз јасно означене и интерпретативно осмишљене туристичке руте. Информативна сигнализација треба да буде израђена од дрвета или других природних материјала, у складу са карактером простора, те прилагођена посјетиоцима различитих узраста, без нарушавања визуелног идентитета локалитета (Özdemir & Kızıllırmak, 2019).

На основу претходних анализа потенцијала и идентификованих слабости заштићеног подручја, могу се формулисати кључне препоруке за даљи развој геотуризма у Кули. Неопходно је дефинисати јасне планске документе који ће омогућити да геопарк, као простор са потенцијалом већег међународног признања, истовремено обезбиди квалитетно туристичко искуство и подршку социоекономском развоју локалног становништва (Körbalt, 2018). Системска заштита простора, промоција и развој туристичке понуде морају бити узајамно усклађени, континуирани и институционално подржани.

Иако Геопарк Кула представља први и за сада једини геопарк у Турској укључен у УНЕСКО-ву Глобалну мрежу геопаркова, његов значај још увијек није у довољној мјери афирмисан на националном нивоу. У циљу повећања атрактивности локалитета геолошке баштине, неопходно је проширити и диверзификовати изворе информација, унаприједити интерпретативну опрему и отклонити техничке и организационе недостатке који ограничавају примјену савремених геотуристичких пракси. Просторни аранжмани треба да буду осмишљени у складу са очекивањима посјетилаца, али и тако да се минимизира утицај на геолошке структуре које су предмет заштите.

involving the scientific and professional community, the local population, local self-government units, and civil society organisations. Considering that tourism in Kula does not have a long tradition, particular attention should be paid to the development of year-round tourism activities and the gradual strengthening of infrastructure. In this process, an analysis of experiences and best practices in global geotourism can serve as a reliable starting point for identifying shortcomings and untapped development opportunities.

All activities within the protected zone of the Kula Geopark must be planned and implemented in a manner that does not compromise the original ambient and landscape values of the area. In this context, the development of walking trails, rest areas, and panoramic observation terraces should be directed towards zones containing significant natural and cultural geological sites, with clearly marked and interpretatively designed tourist routes. Informational signage should be made of wood or other natural materials, in harmony with the character of the area, and adapted to visitors of different age groups, without disrupting the visual identity of the locality (Özdemir & Kızıllırmak, 2019).

Based on the previous analyses of potentials and the identified weaknesses of the protected area, key recommendations for the further development of geotourism in Kula can be formulated. It is necessary to define clear planning documents that will enable the geopark, as an area with the potential for greater international recognition, to simultaneously provide a high-quality tourist experience and support the socio-economic development of the local population (Körbalt, 2018). Systematic spatial protection, promotion, and the development of the tourism offer must be mutually coordinated, continuous, and institutionally supported.

Although the Kula Geopark represents the first and, so far, the only geopark in Turkey included in UNESCO's Global Geoparks Network, its significance has not yet been sufficiently affirmed at the national level. In order to increase the attractiveness of geoheritage sites, it is necessary to expand and diversify information sources, improve interpretative equipment, and eliminate technical and organisational shortcomings that limit the application of contemporary geotourism practices. Spatial arrangements should be designed in line with visitor expectations, while at the same time minimising impacts on the geological structures that are subject to protection.

Посебан значај има успостављање и редовно ажурирање интегрисане базе података која би обухватала физичке, економске и социо-културне показатеље геопарка. Континуирано праћење природних и антропо-гених утицаја, као и динамике физичких, економских и друштвених промјена, представља предуслов за ефикасно управљање заштићеним подручјем. Додатно, стална презентација геолошких елемената кроз фотографије високе резолуције, изложене у посјетилачком центру у Кули и другим релевантним просторима у Турској, може допринијети јачању јавне свијести и популаризацији геопарка.

Последњих година локална самоуправа је уложила значајне напоре у промоцију геопарка, укључујући развој специјализоване интернет странице, штампање промотивних брошура и каталога, као и континуирано информисање посјетилаца. Значајан корак представља и организовање програма обуке туристичких водича, при чему су обучени водичи оспособљени да пруже стручна тумачења геолошке баштине и помогну посјетиоцима у обиласку локалитета. Ипак, предности чланства Геопарка Кула у Европској и Глобалној мрежи геопаркова још увијек нису у потпуности искоришћене, што указује на потребу јаче међународне сарадње и умрежавања.

Анализа уређености простора показује да су поједини елементи инфраструктуре, попут дрвених мостова, геостаза и видиковача, функционални и у складу са принципима заштите природе. Међутим, инфраструктура неопходна за дужи боравак посјетилаца, посебно у погледу водоснабдијевања и санитарних садржаја, захтијева даље унапређење.

Сумирајући наведено, основне слабости развоја Геопарка Кула огледају се у недовољној регионалној и националној промоцији, слабој интеграцији у понуду страних туриста и инфраструктурним ограничењима. Ови проблеми су рјешиви кроз систематско планирање и фазну имплементацију развојних мјера. Упркос постојећим недостацима, Геопарк Кула показује континуиран напредак и, уз стрпљив и дугорочан приступ, има реалне основе да у наредном периоду ојача своју позицију на туристичкој мапи Турске, повећа број посјетилаца и оствари значајније економске и развојне ефекте за локалну заједницу.

Of particular importance is the establishment and regular updating of an integrated database encompassing physical, economic, and socio-cultural indicators of the geopark. Continuous monitoring of natural and anthropogenic impacts, as well as the dynamics of physical, economic, and social changes, represents a prerequisite for effective management of the protected area. In addition, the continuous presentation of geological elements through high-resolution photographs displayed in the visitor centre in Kula and other relevant locations in Turkey can contribute to strengthening public awareness and promoting the geopark.

In recent years, the local authorities have made significant efforts to promote the geopark, including the development of a dedicated website, the printing of promotional brochures and catalogues, and continuous visitor information activities. An important step has also been the organisation of training programmes for tourist guides, enabling trained guides to provide expert interpretations of geological heritage and assist visitors during site visits. Nevertheless, the advantages of the Kula Geopark's membership in the European and Global Geoparks Networks have not yet been fully utilised, indicating the need for stronger international cooperation and networking.

An analysis of spatial organisation shows that certain infrastructure elements, such as wooden bridges, geotrails, and viewpoints, are functional and in line with nature protection principles. However, infrastructure necessary for longer visitor stays—particularly in terms of water supply and sanitary facilities—requires further improvement.

In summary, the main weaknesses in the development of the Kula Geopark are reflected in insufficient regional and national promotion, weak integration into the offer for international tourists, and infrastructural constraints. These problems are solvable through systematic planning and the phased implementation of development measures. Despite existing shortcomings, the Kula Geopark demonstrates continuous progress and, with a patient and long-term approach, has a realistic basis to strengthen its position on Turkey's tourism map in the coming period, increase visitor numbers, and achieve more substantial economic and developmental effects for the local community.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Anka Haber. (n.d.). *Geopark Kula–Salihli: News and official announcements*. Retrieved December 17, 2025, from <http://www.ankahaber.net>
- Boran, G., & Ergünhan, G. (2003). Kula volkanik alanı ve jeomorfolojik özellikleri. *Atlas Coğrafya Keşif Dergisi*, 119, 507–509.
- Dowling, R. K. (2011). Geotourism's global growth. *Geoheritage*, 3(1), 1–13. <https://doi.org/10.1007/s12371-010-0024-7>
- Dowling, R. K. (2013). Global geotourism – An emerging form of sustainable tourism. *Czech Journal of Tourism*, 2(2), 59–79. <https://doi.org/10.2478/cjot-2013-0004>
- Dowling, R. K., & Newsome, D. (2018). Geotourism: Definition, characteristics and international perspectives. In R. K. Dowling & D. Newsome (Eds.), *Handbook of geotourism* (pp. 1–22). Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781785368868.00007>
- Du, Y., & Girault, A. (2018). Genealogy of UNESCO Global Geoparks: Emergence and evolution. *International Journal of Geoheritage and Parks*, 6(2), 1–17. <https://doi.org/10.1016/j.ijgeop.2018.03.001>
- Ercan, T., Türkecan, A., Dinçel, A., & Erdoğan, G. (1983). Kula–Selendi (Manisa) dolaylarının jeolojisi. *Jeoloji Mühendisliği Dergisi*.
- Geopark Kula–Salihli. (n.d.). *Official website of Kula–Salihli UNESCO Global Geopark*. Retrieved December 17, 2025, from <http://www.geoparkula.com>
- Global Geoparks Network (GGN). (n.d.). *Global Geoparks Network: Mission, members and activities*. Retrieved December 17, 2025, from <http://www.globalgeoparksnetwork.org>
- Gümüş, E. (2012). *Kula Volcanic Geopark (Katakekaumene) Project*. Kula Municipality.
- İzbirak, R. (1992). Coğrafya terimleri sözlüğü. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Keskin, M. (2013). *Kula gezisi*. İstanbul Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Jeoloji Mühendisliği Bölümü.
- Körbalta, H. (2018). Kula Volkanik Jeoparkı yönetim planı için öneriler. *Jeoloji Mühendisliği Dergisi*.
- Krüger, C. (1971). *Volcanoes*. London: Thames & Hudson.
- Kula Municipality. (n.d.). *Official website of the Municipality of Kula*. Retrieved December 17, 2025, from <http://www.kula.bel.tr>
- McKeever, P. J., & Zouros, N. (2005). Geoparks: Celebrating Earth heritage, sustaining local communities. *Episodes*, 28(4), 274–278.
- Ng, Y. (2017). Economic impacts of geotourism and geoparks in China. In *Proceedings of the Global Eco Asia-Pacific Tourism Conference*. Adelaide, Australia.
- Özdemir, M. A., & Kızılırmak, I. (2019). Evaluation of geopark planning and sustainable tourism practices. *The Journal of International Social Research*, 12(63), 950–960.
- Risso, W. A. (2018). Tourism and economic growth: A worldwide study. *Tourism Analysis*, 23(2), 123–135. <https://doi.org/10.3727/108354218X15210313504587>
- Şen, E., Aydar, E., Bayhan, H., & Gourgaud, A. (2014). Kula volkanik alanının (Batı Anadolu) fiziksel volkanolojisi. İstanbul: İTÜ Avrasya Yerbilimleri Enstitüsü.
- Štrba, L., & Palgutová, S. (2024). Geoheritage interpretation panels in UNESCO Global Geoparks: Recommendations and assessment. *Geoheritage*, 16(4), Article 1. <https://doi.org/10.1007/s12371-024-00839-5>
- Sür, Ö. (1986). *Strüktürel jeomorfoloji*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- UNESCO Global Geoparks Programme. (n.d.). *UNESCO Global Geoparks*. Retrieved December 17, 2025, from <https://www.unesco.org/en/igpp/geoparks>
- UNESCO. (2014). *Draft proposed operational guidelines for UNESCO Global Geoparks* (195 EX/5.INF). United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. <https://unesdoc.unesco.org>

- UNESCO. (2015). *Statutes of the International Geoscience and Geoparks Programme (IGGP)* (38 C/14). United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. <https://unesdoc.unesco.org>
- UNESCO. (n.d.). *UNESCO Global Geoparks*. Retrieved December 17, 2025, from <https://www.unesco.org/en/igpp/geoparks/about>
- Zouros, N. (2004). The European Geoparks Network: Geological heritage protection and local development. *Episodes*, 27(3), 165–171.
- Zouros, N. (2010). Lesvos Petrified Forest Geopark, Greece: Geoconservation, geotourism, and local development. *The George Wright Forum*, 27(1), 19–28.

Примљено / Received: 09. 09. 2025.

Исправљено / Revised: 22. 10. 2025.

Прихваћено / Accepted: 28. 11. 2025.

РУСКО НАСЉЕЂЕ У ИНОСТРАНСТВУ – ПРОСТОРНА ТИПОЛОГИЈА И ИЗАЗОВИ ЗАШТИТЕ

Јури Л. Мазуров^{1*}

¹Московски државни универзитет „М. В. Ломоносов“,
Москва, Руска Федерација

RUSSIAN HERITAGE ABROAD – SPATIAL TYPOLOGY AND CONSERVATION CHALLENGES

Yury L. Mazurov^{1*}

¹Lomonosov Moscow State University,
Moscow, Russian Federation

Сажетак: Историјско наслеђе представља један од кључних фактора у развоју сваке државе, будући да доприноси очувању етнокултурног идентитета народа и представља важну основу његовог одрживог развоја. Ова констатација у пуној мјери важи и за Руску Федерацију, чије национално наслеђе обухвата и бројне споменике и материјалне трагове историјског присуства у иностранству. Наведени сегмент чини саставни дио наслеђа народа Русије и захтијева систематско научно проучавање, укључујући и приступе утемељене у географској науци. У раду се истиче значај примјене функционалне и просторне типологије наслеђа, принципијелног приступа његовој регионизацији, као и идентификације кључних фактора који су утицали на формирање иностраног наслеђа. Посебна пажња посвећена је анализи основних проблема његовог очувања. Представљени аналитички оквир има универзални карактер и може се примјењивати у проучавању не само наслеђа Русије, већ и иностраног наслеђа других држава.

Кључне ријечи: историјско наслеђе; инострано наслеђе; наслеђе народа Русије; функционална и просторна типологија наслеђа; очување наслеђа.

Abstract: Historical heritage represents one of the key factors in the development of any state, as it contributes to the preservation of the ethno-cultural identity of peoples and constitutes an important foundation for their sustainable development. This observation fully applies to the Russian Federation, whose national heritage also includes numerous monuments and material traces of historical presence outside its contemporary borders. This segment forms an integral part of the heritage of the peoples of Russia and requires systematic scholarly investigation, including approaches grounded in geographical science. The paper emphasizes the significance of applying functional and spatial typologies of heritage, a principled approach to its regionalization, and the identification of key factors that have shaped the formation of Russian heritage abroad. Particular attention is devoted to the analysis of the main challenges related to its conservation. The proposed analytical framework has a universal character and can be applied not only to the study of Russian heritage abroad, but also to the foreign heritage of other countries.

Keywords: historical heritage; foreign heritage; heritage of the peoples of Russia; functional and spatial heritage typology; heritage conservation.

* Аутор за кореспонденцију: Јури Л. Мазуров, Московски државни универзитет „М. В. Ломоносов“, Лењинске горе 1, 119991 Москва, Руска Федерација. E-mail: jmazurov@yandex.ru

* Corresponding author: Yury L. Mazurov, Lomonosov Moscow State University, 1 Leninskie Gory, 119991 Moscow, Russian Federation. E-mail: jmazurov@yandex.ru

УВОД

Међу мноштвом фактора и услова развоја људске цивилизације током цијеле њене историје све важнију улогу игра културно и природно наслеђе. Феномен наслеђа се исказује као својеврсна главна духовна спона појединих народа и цијелог човјечанства (Мазуров, 2006; Mazurov, 2016). На појаву овог феномена утицао је „отац историје и географије“ Херодот Халикарнаски, за чијег живота се саставља први у западном дијелу свијета „списак наслеђа“ – чувених „Седам чуда свијета“. Појава списка чуда свијета довела је до формирања идеологије наслеђа у многим дијеловима свијета, која је савремени облик добила у XX вијеку захваљујући идејама Ле Корбизјеа (Атинска повеља, 1933), чувеном „Рериховом пакту“ (1935), дјелатности националних структура у области заштите наслеђа у многим земљама свијета. Посебно важну улогу у том процесу имала је УНЕСКО (од 1945), која данас усмјерава и координира дјелатност у заштити и разумној употреби наслеђа у бројним категоријама на глобалном нивоу и подстиче такву дјелатност на нивоу појединачних држава.

Појава и развој сфере управљања наслеђем захтијевали су адекватну научну подршку, што је условило настанак науке о наслеђу (heritology у англосаксонској верзији) и одговарајућих научних центара, прије свега на универзитетима у низу земаља свијета. О томе увјерљиво свједочи раст броја публикација о проблематици наслеђа, одржавање бројних научних конференција на ту тему, раст броја одбрањених дисертација о наслеђу и друго (Кудрявцев & Мазуров, 2005; Потравнов & Хмельник, 2018). Расте потражња за резултатима научних истраживања у области социологије, економије и управљања наслеђем. У потпуности се то односи и на географију наслеђа (Mazurov, 2024) чији су многи аспекти често у зачетној фази проучености. Прије свега то се тиче феномена иностраног наслеђа, које, за разлику од националног наслеђа, изузетно ријетко и у мало којим земљама постаје предмет истраживања, што често води или може водити његовом забору па чак и губитку. С тим у вези, циљ ове публикације јесте привлачење пажње научне јавности на слабо проучен проблем иностраног наслеђа уопште и демонстрација његове актуелности на примеру наслијеђа Руије у инсотранству

INTRODUCTION

Among the many factors and conditions shaping the development of human civilization throughout its entire history, cultural and natural heritage has assumed an increasingly important role. The phenomenon of heritage manifests itself as a distinctive spiritual bond linking individual peoples and humanity as a whole (Mazurov, 2006; Mazurov, 2016). The emergence of this phenomenon is traditionally associated with Herodotus of Halicarnassus, often referred to as the “father of history and geography,” during whose lifetime the first “heritage list” in the Western world was compiled—the famous *Seven Wonders of the World*. The appearance of this list contributed to the formation of a heritage ideology in many parts of the world, which acquired its modern form in the twentieth century owing to the ideas of Le Corbusier (the Athens Charter, 1933), the well-known Roerich Pact (1935), and the activities of national institutions responsible for heritage protection in numerous countries. A particularly important role in this process has been played by UNESCO (since 1945), which today directs and coordinates activities related to the protection and rational use of heritage in various categories at the global level and promotes such activities within individual states.

The emergence and development of the heritage management sphere required appropriate scientific support, which led to the formation of heritage studies (heritology in the Anglo-Saxon tradition) and the establishment of specialized research centers, primarily at universities in many countries worldwide. This trend is convincingly evidenced by the growing number of publications devoted to heritage-related issues, the organization of numerous scientific conferences, and the increasing number of defended dissertations in this field (Kudryavtsev & Mazurov, 2005; Potravnov & Khmel'nik, 2018). Demand for the results of scholarly research in the sociology, economics, and management of heritage is also increasing. This fully applies to the geography of heritage (Mazurov, 2024), many aspects of which remain at an initial stage of investigation. This is especially true of the phenomenon of foreign heritage which, unlike national heritage, only rarely becomes an object of systematic study and only in a limited number of countries—often leading, or potentially leading, to its neglect or even loss. In this context, the aim of the present paper is to draw the attention of the scholarly

Представљени резултати истраживања заснивају се углавном на вишегодишњим запажањима аутора о објектима нацлијеђа Русије у иностранству у земљама свих пет насељених дијелова свијета, на литерарним изворима и искуству комуникације са професионалцима сфере насљеђа иностраног свијета.

СУШТИНА ПРОБЛЕМА И ЊЕГОВА ПРОУЧЕНОСТ

Инострано насљеђе најчешће се дефинише као скуп културних артефаката и материјалних трагова који се налазе изван граница културног простора у којем су настали. У ову категорију убрајају се, прије свега, очувани ансамбли грађевина из колонијалног периода у земљама Азије, Африке и Латинске Америке. Међу њима се налазе и бројни објекти уписани на Листу свјетског насљеђа, као што су историјски центар некадашње португалске колоније Макао на територији Народне Републике Кине, историјско језгро холандске колоније Малаке (Мелака) у савременој Малезији, као и централни дио града Сан Хуан на територији бивше шпанске колоније Порто Рико (сл. 1).

community to the insufficiently studied problem of foreign heritage in general and to demonstrate its relevance using the example of Russian heritage abroad.

The research results presented in this study are based primarily on the author's long-term observations of Russian heritage sites abroad across all five inhabited continents, an analysis of relevant scholarly literature, and professional communication with specialists engaged in heritage-related activities in various countries worldwide.

THE ESSENCE OF THE PROBLEM AND ITS DEGREE OF STUDY

Foreign heritage is most commonly defined as a set of cultural artifacts and material traces located outside the cultural space in which they originated. This category primarily includes preserved ensembles of buildings from the colonial period in the countries of Asia, Africa, and Latin America. Among them are numerous sites inscribed on the World Heritage List, such as the historic center of the former Portuguese colony of Macao in the territory of the People's Republic of China, the historic core of the Dutch colony of

Сл. 1. Национални историјски комплекс Ла-Форталеза и Сан Хуан у Порто Рико (фрагмент објекта свјетског насљеђа)

Fig. 1. La Fortaleza and San Juan National Historic Site in Puerto Rico (fragment of a World Heritage property)

Извор / Source: Ауторова обрада на основу јавно доступних дигиталних материјала (види уредничку напомену) / Author's compilation based on publicly available digital materials (see Editorial note).*

*Све слике (Слике 1–13) коришћене су искључиво у илустративне и аналитичке сврхе. Визуелни материјали потичу из јавно доступних дигиталних збирки и институционалних репозиторијума. У складу са захтјевима категоризације часописа и ради избјегавања прекомјерног броја нечасописних референци, појединачни URL линкови нису наведени / All figures (Figures 1–13) are used exclusively for illustrative and analytical purposes. The visual materials originate from publicly accessible digital collections and institutional repositories. In accordance with the journal's categorization requirements and to avoid an excessive number of non-journal references, individual URLs are not listed.

Инострано наслеђе обухвата и појединачна сакрална здања, као што су цамије у Шпанији и Бугарској, јерменске цркве и манастири, као и древни хачкари – камене плоче са уклесаним крстом, карактеристичне за јерменску хришћанску умјетност – у источним дијеловима Турске, те саборне цркве Руске православне цркве у Швајцарској и Француској. Поред сакралних објеката, у ову категорију могу се сврстати и различити грађански објекти, укључујући јапанске свјетионике, поједине зграде на јужном дијелу руског острва Сахалин, као и Мост Александра III у Паризу, који је подигнут у знак француско-руског савеза и свечано отворен у октобру 1896. године по налогу цара Николаја II, те назван по његовом оцу, цару Александру III (сл. 2). Навођење примјера материјалног иностраног наслеђа може се знатно проширити, при чему посебно мјесто заузимају војничка сахрањења и меморијални комплекси, који представљају једну од најраспрострањенијих категорија историјског наслеђа у иностранству на глобалном нивоу.

Malacca (Melaka) in present-day Malaysia, and the central part of the city of San Juan in the territory of the former Spanish colony of Puerto Rico (Fig. 1).

Foreign heritage also encompasses individual sacred buildings, including mosques in Spain and Bulgaria; Armenian churches and monasteries, as well as ancient khachkars—stone stelae with carved crosses characteristic of Armenian Christian art—in eastern Turkey; and cathedral churches of the Russian Orthodox Church in Switzerland and France. In addition to sacred sites, this category may also include various secular structures, such as Japanese lighthouses, certain buildings in the southern part of the Russian island of Sakhalin, and the Alexander III Bridge in Paris. The latter was erected as a symbol of the Franco–Russian alliance and ceremonially opened in October 1896 by order of Emperor Nicholas II, being named in honor of his father, Emperor Alexander III (Fig. 2). The list of examples of tangible foreign heritage could be considerably expanded; a particularly important place within it is occupied by military burials and memorial complexes, which constitute one of the most widespread categories of historical heritage abroad on a global scale.

Сл. 2. Мост Александра III у Паризу

Fig. 2. Alexander III Bridge in Paris

Извор / Source: Ауторова обрада / Author's compilation

Поред материјалних објеката, у корпус иностраног насљеђа убрајају се и различити облици нематеријалног културног насљеђа, као што су топонимија – називи градова, улица и тргова – као и елементи природног насљеђа, укључујући миграторне врсте животиња (птице, сисаре и рибе). Све наведене категорије иностраног насљеђа повезује заједничка особина: земље-метрополе и њихово становништво објективно су заинтересовани за очување оваквих објеката и појава, будући да они представљају саставни дио њиховог историјског насљеђа, без којег оно не може бити ни потпуно ни цјеловито.

Сасвим је извјесно да у традиционалним културама, како западне тако и источне цивилизације, постоји дубоко укоријењена, мада често прећутна, норма поштовања насљеђа туђег поријекла. Свјетски симбол таквог односа представља египатски храм Абу Симбел, споменик ишчезле нубијске културе из XIII вијека прије нове ере, који је данас уписан на Листу свјетског насљеђа УНЕСКО. Стварна географија историјског насљеђа увјерљиво потврђује снагу ове норме, што се јасно огледа у бројним примјерима објеката свјетског насљеђа широм свијета. Ипак, историјско искуство показује да се наведена норма није увијек и свуда поштовала. Током различитих историјских периода забиљежени су бројни случајеви потпуног или дјелимичног уништавања изузетно вриједних споменика културе од стране носилаца културних образаца који им нису били изворни.

Међу најпознатијим примјерима налази се разарање које су у XIV вијеку извршили крсташи над гробницом краља Маузола у Халикарнасу – једним од Седам чуда античког свијета – чији је грађевински материјал коришћен за подизање тврђаве као војне базе на путу из Европе ка Јерусалиму. Према широко распрострањеној легенди, током Наполеоновог похода на Египат 1798. године, француски војници су Велику Сфингу у Гизи, монументални споменик из средине III миленијума прије нове ере, користили као мету за артиљеријску паљбу, при чему је један од хитаца наводно уништио њен нос. Иако постоје различита тумачења о узроку оштећења, чињеница да је споменик био изложен војном дејству не доводи се у питање. Посебно драматичан примјер представља уништење 2001. године двије монументалне статуе Буде у долини Бамијан у Авганистану, висине 55 и 37 метара, настале у VI вијеку нове ере, које су талиба-

Alongside tangible objects, the corpus of foreign heritage also includes various forms of intangible cultural heritage, such as toponymy—the names of cities, streets, and squares—as well as elements of natural heritage, including migratory animal species (birds, mammals, and fish). All of these categories of foreign heritage share a common feature: the metropolitan states and their populations are objectively interested in the preservation of such objects and phenomena, as they constitute an integral part of their historical heritage, without which it cannot be considered complete or holistic.

It is quite evident that within traditional cultures of both Western and Eastern civilizations there exists a deeply rooted, though often implicit, norm of respect for heritage of foreign origin. A global symbol of such an attitude is the Egyptian temple of Abu Simbel, a monument of the extinct Nubian culture dating to the 13th century BCE, which is today inscribed on the UNESCO World Heritage List. The actual geography of historical heritage convincingly confirms the strength of this norm, as reflected in numerous World Heritage sites worldwide. Nevertheless, historical experience demonstrates that this norm has not always and everywhere been respected. Throughout different historical periods, numerous cases have been recorded of the complete or partial destruction of exceptionally valuable cultural monuments by carriers of cultural patterns that were not indigenous to them.

Among the most well-known examples is the destruction carried out in the 14th century by the Crusaders of the tomb of King Mausolus at Halicarnassus—one of the Seven Wonders of the Ancient World—the building material of which was used to construct a fortress serving as a military base on the route from Europe to Jerusalem. According to a widely circulated legend, during Napoleon's campaign in Egypt in 1798 French soldiers used the Great Sphinx of Giza, a monumental structure dating to the mid-third millennium BCE, as a target for artillery fire, with one shot allegedly destroying its nose. Although there are differing interpretations regarding the cause of the damage, the fact that the monument was exposed to military action is not in dispute. A particularly dramatic example is the destruction in 2001 of the two monumental Buddha statues in the Bamiyan Valley in Afghanistan, measuring 55 and 37 meters in height and dating to the 6th century CE, which were demolished

ни разорили сматрајући их паганским идолима. Сличну трагедију представља и систематско уништавање српских религијских и културних објеката на територији Косова и Метохије након што је ова област, последице оружаног сукоба против Србије, дошла под контролу НАТО снага. Већ у првим годинама након увођења међународне мисије уништено је више од 120 православних храмова, од којих значајан број потиче из средњег вијека и има статус објеката свјетског културног наслеђа.

Ова својеврсна мартирологија могла би се значајно проширити, укључујући и бројне споменике руског наслеђа у иностранству. Ипак, и наведени примјери довољни су да се уоче њихове заједничке карактеристике. Прво, сви они припадају категорији изузетно значајних историјских и културних вриједности, што потврђује њихово укључивање у Листу свјетског наслеђа УНЕСКО. Друго, уништавани су у условима историјске, географске или политичке удаљености од културног простора у којем су настали. Треће, чак ни њихова општепризната вриједност и висок међународни статус нису били довољни да их заштите од разарања. Стога се може закључити да суштински проблем губитка културног наслеђа изван граница његове изворне историјске средине лежи у његовој структурној незаштићености, која се манифестује кроз одсуство поузданих механизма заштите од варварства, ксенофобије, нетрпељивости, занемаривања и других реалних фактора ризика.

До данас је у појединим земљама прикупљен значајан корпус података о губицима различитих објеката иностраног историјског и културног наслеђа (Петров, 2018). Схватајући трајну вриједност овог сегмента националног наслеђа, бројне државе су његово проучавање уврстиле међу приоритетне правце своје културне и научне политике. У том контексту, активну улогу имају државне институције Сједињених Америчких Држава, Немачке, Низоземске, Аустралије, као и више других земаља. Одређени допринос рјешавању питања иностраног наслеђа дају и међународне организације, прије свега Центар свјетског наслеђа УНЕСКО. Ипак, упркос наведеним напорима, општи ниво проучености проблема иностраног наслеђа и даље остаје у почетној фази.

Сложеност ове ситуације додатно је наглашена чињеницом да многе државе располажу тек најопштијим сазнањима о сопственом наслеђу у иностранству. У так-

by the Taliban, who regarded them as pagan idols. A similar tragedy is represented by the systematic destruction of Serbian religious and cultural sites in Kosovo and Metohija after the territory came under NATO control following the armed conflict against Serbia. Already in the first years after the deployment of the international mission, more than 120 Orthodox churches were destroyed, a significant number of which date back to the medieval period and possess the status of World Cultural Heritage sites.

This kind of martyrology could be considerably expanded to include numerous monuments of Russian heritage abroad. Nevertheless, the examples cited above are sufficient to identify their shared characteristics. First, all of them belong to the category of exceptionally significant historical and cultural values, as evidenced by their inclusion on the UNESCO World Heritage List. Second, they were destroyed under conditions of historical, geographical, or political distance from the cultural milieu in which they originated. Third, even their universally recognized value and high international status proved insufficient to protect them from destruction. It may therefore be concluded that the fundamental problem underlying the loss of cultural heritage beyond the boundaries of its original historical environment lies in its structural vulnerability, manifested in the absence of reliable mechanisms of protection against barbarism, xenophobia, intolerance, neglect, and other tangible risk factors.

To date, a substantial body of data has been accumulated in certain countries on the losses of various objects of foreign historical and cultural heritage (Petrov, 2018). Recognizing the enduring value of this segment of national heritage, many states have included its study among the priority directions of their cultural and scientific policies. In this context, an active role is played by governmental institutions in the United States, Germany, the Netherlands, Australia, and several other countries. International organizations also make a certain contribution to addressing issues related to foreign heritage, most notably the UNESCO World Heritage Centre. Nevertheless, despite these efforts, the overall level of scholarly research on the problem of foreign heritage remains at an early stage.

The complexity of this situation is further underscored by the fact that many states possess only very general knowledge of their own heritage abroad. Under such conditions, systematic registers of heritage sites are often lacking, along

вим условима често изостају систематизовани регистри споменика, а тиме и ефикасни национални механизми њихове заштите, који би обезбиједили очуваност објеката и гарантован приступ истима. Наведено у значајној мјери важи и за инострано насљеђе савремене Русије, укључујући и питање његове недовољне истражености.

ФЕНОМЕН ИНОСТРАНОГ НАСЉЕЂА

Феномен иностраног насљеђа резултат је дјеловања неколико кључних социјално-историјских процеса: (1) промјена политичке карте свијета; (2) акумулације знања и информација становништва земаља-метропола о „свом“ иностраном насљеђу у историјском и културном смислу; и (3) постепеног освјешћивања вриједности „својих“ културно-историјских добара у иностранству као једног од услова очувања и репродукције националног идентитета. Интензивирање наведених процеса током XX вијека, као и наставак одговарајућих трендова у XXI вијеку, условили су изузетан пораст броја објеката иностраног насљеђа, чији укупни квантитативни обим до данас није ни приближно утврђен. Истовремено, остају непознати и реални размјери губитака иностраног насљеђа, иако постоји основана претпоставка да су они значајни и, са становишта култура које су то насљеђе створиле, неприхватљиви.

Може се претпоставити да ће се у блиској будућности наведена ситуација постепено мијењати. Очекује се појава различитих типова спискова и регистара иностраног насљеђа, као и специјализованих каталога и публикација (такозваних црних, бијелих и црвених књига) посвећених потпуно или дјелимично изгубљеном насљеђу. У том контексту посебно је значајан примјер Русије, гдје је објављено капитално стручно издање посвећено судбини „проблематичних“ објеката културног насљеђа у XX вијеку, у виду три обимна тома — Црне, Бијеле и Црвене књиге — укупног обима од 1.248 страница (Антонова et al., 2003; Комеч et al., 2003; Мазуров, 2006). У овом издању културно насљеђе обухваћено је кроз споменике историје и архитектуре, историјске пејзаже, као и повезане покретне споменике културе. Први том посвећен је изгубљеним објектима насљеђа, други резултатима рестаураторске дјелатности без преседања по обиму током XX вијека, док трећи том, по аналогiji са Црвеном књигом Међународног савеза за заштиту природе, представља

with effective national mechanisms for their protection that would ensure the preservation of these objects and guarantee access to them. This observation largely applies to the foreign heritage of contemporary Russia as well, including the issue of its insufficient level of scholarly investigation.

THE PHENOMENON OF FOREIGN HERITAGE

The phenomenon of foreign heritage is the result of several key socio-historical processes: (1) changes in the political map of the world; (2) the accumulation of knowledge and information among the populations of metropolitan countries about “their” heritage abroad in historical and cultural terms; and (3) the gradual awareness of the value of “their” cultural and historical assets located abroad as one of the conditions for preserving and reproducing national identity. The intensification of these processes during the twentieth century, together with the continuation of related trends in the twenty-first century, has led to an exceptional increase in the number of foreign heritage sites, the overall quantitative scale of which has not yet been even approximately determined. At the same time, the actual extent of losses of foreign heritage remains unknown, although there are solid grounds to assume that these losses are substantial and, from the perspective of the cultures that created this heritage, unacceptable.

It may be assumed that this situation will gradually change in the near future. The emergence of various types of inventories and registers of foreign heritage is to be expected, along with specialized catalogues and publications (so-called Black, White, and Red Books) devoted to fully or partially lost heritage. In this regard, the Russian case is particularly illustrative, as a major professional publication has been produced dealing with the fate of “problematic” cultural heritage sites in the twentieth century, presented in three substantial volumes—the Black, White, and Red Books—with a total length of 1,248 pages (Antonova et al., 2003; Komech et al., 2003; Mazurov, 2006). In this publication, cultural heritage is represented through monuments of history and architecture, historical landscapes, and associated movable cultural objects. The first volume is devoted to lost heritage sites; the second addresses the results of restoration activities unprecedented in scale during the twentieth century; while the third volume, by analogy with the Red List of the

споменике културе који се налазе у авариском стању и који су у непосредној опасности од нестанка.

Симптоматично је, међутим, да у овом капиталном издању није заступљено инострано наслеђе Русије. Разлог томе лежи у чињеници да су подаци о овом сегменту наслеђа у вријеме настанка публикације били недовољни, фрагментарни и несистематизовани, што је онемогућило њихову научно утемељену презентацију. С тим у вези, један од првих и неопходних корака у уређивању знања о иностраном наслеђу уопште, а посебно о иностраном наслеђу Русије, јесте израда његове типологије као основе за даља систематска истраживања и ефикасне мјере заштите.

International Union for Conservation of Nature, presents cultural monuments that are in an emergency condition and face an imminent risk of disappearance.

It is symptomatic, however, that this fundamental publication does not include Russian heritage abroad. The reason lies in the fact that, at the time of its preparation, data on this segment of heritage were insufficient, fragmented, and unsystematic, which made their scientifically grounded presentation impossible. In this context, one of the first and necessary steps toward structuring knowledge about foreign heritage in general, and Russian heritage abroad in particular, is the development of a typology that can serve as a basis for further systematic research and for the formulation of effective conservation measures.

Сл. 3. Црна, Бијела и Црвена књига културног наслеђа Русије
Fig. 3. The Black, White, and Red Books of Russia's Cultural Heritage
Извор / Source: Ауторова обрада / Author's compilation

Сматрамо да се целокупна разноврсност категорија иностраног наслеђа може представити у виду двије типологије: функционалне (даље – под словом А) и просторне (даље – под словом Б).

We argue that the full diversity of categories of foreign heritage can be represented through two complementary typologies: a functional typology (hereafter designated as A) and a spatial typology (hereafter designated as B).

A. ФУНКЦИОНАЛНА ТИПОЛОГИЈА ИНОСТРАНОГ НАСЉЕЂА

A1 – Историјски заштићена мјеста. Обухватају националне некрополе, гробља и заједничке гробнице, као и појединачна меморијална мјеста и локалитете повезане са значајним историјским догађајима, укључујући ратна дејства, партизанска кретања, процесе освајања и насељавања нових територија, као и посљедице елементарних непогода и других екстремних ситуација.

A2 – Религијски објекти. Ову категорију чине цркве, манастири и друга култна здања традиционалних конфесија одређене земље, која се налазе изван њених савремених националних граница и представљају важне симболе духовног и културног идентитета у иностранству.

A3 – Меморијални споменици изузетним догађајима и личностима. Укључују споменике и меморијале подигнуте у знак сјећања на значајне историјске догађаје, као и на истакнуте личности из области културе, науке, политике и других сфера друштвеног дјеловања.

A4 – Свјетовни историјски објекти. Обухватају зграде и друге грађевине повезане са важним историјским догађајима и дјелатношћу истакнутих историјских личности, као и различите артефакте покретног и непокретног материјалног наслеђа који имају изразиту историјску и културну вриједност.

A5 – Споменици као резултат хуманитарних и културних акција. Ову категорију чине различити функционални објекти — појединачни споменици, меморијални комплекси, образовне и здравствене установе, као и објекти живе природе — који одражавају хуманистичке идеале и представљају се у иностранству као дар земље-даваоца. Илустративни примјери укључују Кип слободе у Њујорку као дар Француске, алеје сакура у Вашингтону и Женеви као поклон Јапана, те монументалну скулптуру „Прековаћемо мачеве у плугове“ испред сједишта Уједињених нација, дар бившег Совјетског Савеза (сл. 4).

A. FUNCTIONAL TYPOLOGY OF FOREIGN HERITAGE

A1 – Protected Historical Sites. This category includes national necropolises, cemeteries, and mass graves, as well as individual memorial sites and localities associated with significant historical events. These encompass military actions, partisan movements, processes of conquest and settlement of new territories, and the consequences of natural disasters and other extreme situations.

A2 – Religious Sites. This category comprises churches, monasteries, and other religious buildings of traditional confessions of a given country that are located beyond its contemporary national borders and serve as important symbols of spiritual and cultural identity abroad.

A3 – Memorials to Outstanding Events and Personalities. This group includes monuments and memorials erected in commemoration of major historical events, as well as prominent figures in culture, science, politics, and other spheres of social activity.

A4 – Secular Historical Sites. This category encompasses buildings and other structures associated with important historical events and the activities of distinguished historical figures, as well as various artifacts of movable and immovable material heritage that possess pronounced historical and cultural value.

A5 – Monuments as Outcomes of Humanitarian and Cultural Initiatives. This category includes various functional objects—individual monuments, memorial complexes, educational and healthcare institutions, as well as elements of living nature—that reflect humanistic ideals and are presented abroad as gifts from donor countries. Illustrative examples include the Statue of Liberty in New York as a gift from France; the cherry blossom avenues in Washington, D.C., and Geneva as gifts from Japan; and the monumental sculpture *Let Us Beat Swords into Plowshares* in front of the United Nations headquarters, a gift from the former Soviet Union (Fig. 4).

Сл. 4. „Прековаћемо мачеве у плугове“ – статуа совјетског вајара Јевгенија Вучетића, alegорија која је постала један од најпознатијих симбола мира.

Fig. 4. “Let Us Beat Swords into Plowshares” — a sculpture by the Soviet sculptor Yevgeny Vuchetich, an allegory that has become one of the world’s most widely recognized symbols of peace.

Извор / Source: Ауторова обрада / Author’s compilation

A6 – Асоцијативне територије и знаменита мјеста. Ову категорију чине локације од изузетног историјско-културног значаја које нису сачувале материјалне артефакте, али посједују снажну симболичку и меморијалну вриједност. То су, прије свега, мјеста значајних битака (Ватерлоо у Белгији, Аустерлиц у Моравској, поље Саварске/Севарске битке у Шведској и др.), као и локације повезане са епохом великих географских открића, попут мјеста зимовања експедиције истакнутог холандског морепловца Вилема Баренца током 1597–1598. године на сјевероистоку арктичког архипелага Нова Земља, као и претпостављеног мјеста његове погибје у приобалном појасу истог архипелага. У ову групу спадају и друга мјеста повезана са историјски значајним догађајима која су очувана искључиво у колективном памћењу и историјској свијести.

A6 – Associative Territories and Sites of Memory. This category consists of locations of exceptional historical and cultural significance that have not preserved material artifacts but retain strong symbolic and commemorative value. These include, above all, sites of major battles (Waterloo in Belgium, Austerlitz in Moravia, the field of the Savar/Svear Battle in Sweden, etc.), as well as locations associated with the era of the great geographical discoveries, such as the wintering site of the expedition of the prominent Dutch navigator Willem Barents during 1597–1598 in the north-eastern part of the Arctic archipelago of Novaya Zemlya, and the presumed site of his death along the coast of the same archipelago. This group also includes other sites linked to historically significant events that are preserved exclusively in collective memory and historical consciousness.

A7 – Премјештене културне вриједности. Ова категорија обухвата објекте покретног културног наслеђа који су се нашли у иностранству као посљедица колонијалне експлоатације, војних сукоба и непријатељске агресије, криминалних радњи, принудних уступања страним власницима и сличних процеса. Символ таквих вриједности руског културног наслеђа представља чувена Ђилибарска соба – ремек-дјело умјетности XVIII вијека и једно од најзагонетнијих свјетских блага, коју су нацистички окупатори отуђили из љетње резиденције руских императора у Царском Селу код Петрограда, а чија судбина до данас није разјашњена.

A8 – Нематеријално инострано културно наслеђе. У ову групу убрајају се различити облици нематеријалног културног наслеђа земаља-метропола који су укоријењени у културним системима страних држава, прије свега у језику, топонимији, традицијама и другим облицима симболичког изражавања. Илустративан примјер представљају руске ријечи које су у бројним језицима свијета постале општепознате и разумљиве без превођења, као што су *спутник*, *заповедник* (*резерват*), *перестројка* и друге.

A9 – Споменици заједничког наслеђа. Ову категорију чине прекогранични објекти културног наслеђа који представљају материјална и симболичка свједочанства дуготрајних историјских контаката, сарадње и међусобног прожимања држава и народа. Међу њима се издвајају Брестска тврђава у Бјелорусији, космодром Бајконур у Казахстану, као и рунопјевска села као простор формирања карело-финског епског циклуса *Калевала*, као и бројни други слични примјери.

Б. ПРОСТОРНА ТИПОЛОГИЈА ИНОСТРАНОГ НАСЉЕЂА

B1 – Ареали иностраног наслеђа у бившим колонијама. Ову категорију чине ареали иностраног наслеђа који су формирани на територијама некадашњих колонијалних посједа Велике Британије, Француске, Шпаније, Португала, Низоземске и других колонијалних сила. У оквиру ових ареала заступљен је значајан број објеката наслеђа највишег међународног статуса, укључујући бројне локалитете уписане на Листу свјетског наслеђа УНЕСКО. Поред већ наведених примјера, као

A7 – Displaced Cultural Property. This category includes objects of movable cultural heritage that have come to be located abroad as a result of colonial exploitation, military conflicts and hostile aggression, criminal activities, forced transfers to foreign owners, and similar processes. A symbolic example of such assets of Russian cultural heritage is the famous Amber Room—a masterpiece of eighteenth-century art and one of the most enigmatic treasures of world culture—removed by Nazi occupiers from the summer residence of the Russian emperors in Tsarskoye Selo near Petrograd, whose fate remains unknown to this day.

A8 – Intangible Foreign Cultural Heritage. This group encompasses various forms of intangible cultural heritage of metropolitan countries that have become embedded in the cultural systems of foreign states, primarily through language, toponymy, traditions, and other forms of symbolic expression. An illustrative example is provided by Russian words that have become widely recognized and understood in many languages without translation, such as *sputnik*, *zapovednik* (nature reserve), *perestroika*, and others.

A9 – Monuments of Shared Heritage. This category includes cross-border cultural heritage sites that constitute material and symbolic evidence of long-standing historical contacts, cooperation, and mutual interaction between states and peoples. Notable examples include the Brest Fortress in Belarus, the Baikonur Cosmodrome in Kazakhstan, and the rune-singing villages associated with the formation of the Karelo-Finnic epic *Kalevala*, along with numerous other comparable cases.

В. SPATIAL TYPOLOGY OF FOREIGN HERITAGE

B1 – Areas of foreign heritage in former colonies. This category includes areas of foreign heritage formed within the territories of former colonial possessions of Great Britain, France, Spain, Portugal, the Netherlands, and other colonial powers. These areas contain a significant number of heritage sites of the highest international status, including numerous properties inscribed on the UNESCO World Heritage List. In addition to previously mentioned examples—such as the historic center of San Juan in Puerto Rico (Spain) and Malacca in Malaysia (the Netherlands)—this group also includes the historic core of Macao in China (Portugal); two British

што су историјски центар Сан Хуана у Порто Рику (Шпанија) и Малаке у Малезији (Низоземска), у ову групу спадају и историјско језгро Макаоа у Кини (Португал), два британска објекта у индијском Мумбају (жељезничка станица Викторија и ансамбли у стилу викторијанске готике), Стара Хавана на Куби (Шпанија), колонијални град Санто Доминго у Доминиканској Републици (Шпанија), као и затвор на острву Робен у Јужноафричкој Републици (Велика Британија). Наведени примјери свједоче о изразитој просторнопојавној заступљености иностраног наслеђа у колонијалним контекстима на глобалном нивоу.

Б2 – Ареали иностраног наслеђа на изгубљеним територијама. У ову категорију убрајају се историјске територије које су, као резултат ратова и накнадних мировних уговора, промијениле државну припадност. Примјери обухватају ареале наслеђа некадашње Источне Пруске, чије су територије након Другог свјетског рата подијељене између Пољске и Совјетског Савеза, као и ограничени број објеката јапанског наслеђа на јужном Сахалину и Курилским острвима, који су 1945. године ушли у састав историјске Русије. У исту групу спадају и ареали наслеђа територија чији је државни статус измијењен путем међудржавних уговора, међу којима се посебно издвајају ареали руског наслеђа на Аљасци и у Калифорнији, који су средином XIX вијека постали дио Сједињених Америчких Држава.

Б3 – Ареали иностраног наслеђа на територијама са промијењеним државним статусом. Ову категорију чине ареали наслеђа на територијама које су стекле нови државноправни статус као резултат распада империјалних или федералних државних творевина. У том контексту издваја се руско наслеђе у Пољској, која је након Првог свјетског рата изашла из састава Руске империје, затим у Финској, која је крајем 1917. године стекла независност од Совјетске власти, као и у 17 новонасталих држава постсовјетског простора. Ови ареали одликују се сложеним идентитетским и правним контекстом очувања наслеђа.

Б4 – Ареали иностраног наслеђа у земљама интензивних међудржавних контаката. Ову групу чине ареали иностраног наслеђа који су настали као резултат дуготрајних и интензивних међудржавних односа, укључујући војне, политичке, економске и културне контакте. Такви ареали често су обиљежени изузетно

properties in Mumbai, India (Victoria Railway Station and ensembles in the Victorian Gothic style); Old Havana in Cuba (Spain); the Colonial City of Santo Domingo in the Dominican Republic (Spain); and the Robben Island prison in South Africa (Great Britain). These examples demonstrate the pronounced spatial prevalence of foreign heritage within colonial contexts on a global scale.

Б2 – Areas of foreign heritage in lost territories. This category comprises historical territories that changed state affiliation as a result of wars and subsequent peace treaties. Examples include the heritage areas of former East Prussia, whose territories were divided between Poland and the Soviet Union after the Second World War, as well as a limited number of Japanese heritage sites in southern Sakhalin and the Kuril Islands, which became part of historical Russia in 1945. The same group also includes heritage areas of territories whose state status was altered through interstate agreements, most notably areas of Russian heritage in Alaska and California, which became part of the United States in the mid-nineteenth century.

Б3 – Areas of foreign heritage in territories with a changed state status. This category encompasses heritage areas located in territories that acquired a new state-legal status as a result of the dissolution of imperial or federal state formations. In this context, particular attention is drawn to Russian heritage in Poland, which left the Russian Empire after the First World War; in Finland, which gained independence from Soviet authority at the end of 1917; and in the seventeen newly formed states of the post-Soviet space. These areas are characterized by complex identity-related and legal contexts of heritage preservation.

Б4 – Areas of foreign heritage in countries of intensive interstate contacts. This group includes areas of foreign heritage formed as a result of long-standing and intensive interstate relations, including military, political, economic, and cultural interactions. Such areas are often marked by highly valuable historical artifacts and memorials, whose significance is reflected not only in material objects but also in toponymy, literature, and other forms of intangible cultural heritage. An illustrative and representative example is the historical fragment of the Dutch city of Zaandam associated with the stay of Peter I in the Netherlands. The so-called Zaandam area includes the museum-preserved Peter the Great's House (Fig. 5), where he resided in 1697 during the

вриједним историјским артефактима и меморијалима, чији се значај огледа не само у материјалним објектима, већ и у топонимији, књижевности и другим облицима нематеријалног културног наслеђа. Илустративан и репрезентативан примјер представља историјски фрагмент територије холандског града Зандама (*Zaandam*), повезан са боравком Петра I у Низоземској. Такозвани Зандамски ареал обухвата музејски уређену Кућицу Петра I (сл. 5), у којој је боравио 1697. године током тзв. Великог посланства, Улицу Цара Петра (*Czaar Peterstraat*, некадашња Кримп), споменик Петру I, подигнут као дар поводом 300-годишњице оснивања Санкт Петербурга, као и бројне манифестације нематеријалног културног наслеђа. Један од најрепрезентативнијих нематеријалних трагова овог ареала представља поетски запис истакнутог руског пјесника Василија Жуковског, који је, као васпитач наследио руског престола, великог кнеза Александра, 1839. године боравио у Зандаму и своје утиске забиљежио у пјесничком обраћању свом крунисаном ученику.

Над сиромашном колибом овом
Лебде анђели свети:
Велики кнеже, поштуј!
Овдје је колијевка империје твоје,
Овдје се родила велика Русија!

so-called Grand Embassy; Tsar Peter Street (*Czaar Peterstraat*, formerly *Krimp*); a monument to Peter I erected as a gift on the occasion of the 300th anniversary of the founding of Saint Petersburg; as well as numerous manifestations of intangible cultural heritage. One of the most representative intangible traces of this area is the poetic record by the prominent Russian poet Vasily Zhukovsky, who, as tutor to the heir to the Russian throne, Grand Duke Alexander, visited Zaandam in 1839 and captured his impressions in a poetic address to his crowned pupil.

*Above this humble hut
Holy angels hover:
Great Prince, show reverence!
Here lies the cradle of your empire,
Here Great Russia was born!*

Сл. 5. Кућица Петра I у Зандаму унутар павиљона подигнутог по указу цара Николаја II
Fig. 5. Peter the Great's House in Zaandam, enclosed within a pavilion erected by decree of Emperor Nicholas II.

Извор / Source: Ауторова обрада / Author's compilation

На крају приказа предложених варијанти двије типологије иностраног наслеђа, неопходно је истаћи да се оне међусобно допуњавају, омогућавајући систематизацију и концептуално уређивање сазнања о функционалним и просторним обиљежјима споменика историје и културе. Уважавање ових обиљежја од посебног је значаја у проучавању географије иностраног наслеђа, као и у дефинисању мјера његовог очувања и рационалне, односно оптималне употребе. Полазећи од наведеног аналитичког оквира, у наставку рада разматра се примјена предложених типолошких приступа на примјеру иностраног наслеђа Русије.

ГЕОГРАФИЈА ИНОСТРАНОГ НАСЛЕЂА РУСИЈЕ

Формирање иностраног наслеђа Русије одвија се под утицајем неколико кључних фактора: **Ф1)** историјски догађаји од посебног значаја за Русију који су се одвијали на територијама иностраних држава; **Ф2)** заинтересованост руске државе за развој и одржавање контаката са страним партнерима; и **Ф3)** интерес страних држава и њихових друштава за Русију и њена достигнућа у различитим сферама друштвеног живота. Као почетак формирања мреже иностраног наслеђа Русије, у њеном савременом значењу, оправдано је узети историју меморијала Петра I у холандском граду Зандаму, о чему је већ било ријечи у претходном тексту. Кључни аргумент у прилог оваквом приступу лежи у чињеници да је наизглед обична стамбена грађевина у периферном дијелу насеља не само сачувана, већ и релативно рано препозната као историјски вриједан објекат и претворена у музеј. Већ средином XVIII вијека она је стекла статус значајног историјског споменика, прешавши у власништво краљевске породице Низоземске.

Ништа мање значајно јесте и то што је Кућица Петра I у Зандаму у свим историјским периодима, укључујући и постсовјетско раздобље, доживљавана као важан објекат иностраног наслеђа Русије. Илустративан примјер представља посјета овом објекту од стране председника Руске Федерације Владимира Путина у новембру 2005. године. Наведени еталонски примјер иностраног наслеђа Русије јасно показује синергијско дјеловање сва три кључна фактора: **Ф1** – боравак руског цара у Зандаму током „Великог посланства“ 1697. године; **Ф2** – стратешки интерес Пе-

At the conclusion of the presentation of the two proposed variants of the typology of foreign heritage, it is necessary to emphasize that they are mutually complementary, enabling the systematization and conceptual structuring of knowledge about the functional and spatial characteristics of historical and cultural monuments. Consideration of these characteristics is of particular importance in the study of the geography of foreign heritage, as well as in the formulation of measures for its preservation and for its rational, that is, optimal use. Building upon this analytical framework, the following section of the paper examines the application of the proposed typological approaches to the case of Russia's foreign heritage.

GEOGRAPHY OF RUSSIA'S FOREIGN HERITAGE

The formation of Russia's foreign heritage has taken place under the influence of several key factors: **F1)** historical events of particular significance for Russia that occurred on the territories of foreign states; **F2)** the interest of the Russian state in developing and maintaining contacts with foreign partners; and **F3)** the interest of foreign states and their societies in Russia and its achievements in various spheres of social life. As the starting point for the formation of the network of Russia's foreign heritage, in its contemporary understanding, it is justified to consider the history of the Peter the Great memorial in the Dutch city of Zaandam, which has already been discussed above. The principal argument supporting this approach lies in the fact that an apparently ordinary residential building on the periphery of the settlement was not only preserved, but also relatively early recognized as a site of historical value and transformed into a museum. Already by the mid-eighteenth century, it had acquired the status of an important historical monument, becoming the property of the Dutch royal family.

No less significant is the fact that Peter the Great's House in Zaandam has been perceived, in all historical periods—including the post-Soviet era—as an important site of Russia's foreign heritage. An illustrative example is the visit to this site by the President of the Russian Federation, Vladimir Putin, in November 2005. This emblematic example of Russia's foreign heritage clearly demonstrates the synergistic interaction of all three key factors: **F1**—the stay of the Russian tsar in Zaandam during the “Grand Embassy” of 1697; **F2**—Peter

тра I за успостављање веза са најразвијенијом европском земљом свога времена; и **Ф3** – позитиван однос и поштовање према Русији као држави од економског и културног значаја за Низоземску.

„Пробивши прозор у Европу“, како је сликовито формулисао велики руски пјесник А. С. Пушкин, Петар I је фактички иницирао дугорочан процес формирања иностраног насљеђа Русије. Тај процес траје и у савременом добу и, по свему судећи, наставиће се и у будућности. Ипак, већ у овој фази могу се уочити одређене законмјерности у географији иностраног насљеђа Русије, које се огледају у формирању релативно стабилних група држава са сличним квантитативним и квалитативним показатељима заступљености руског насљеђа, као и у сличном односу државних власти и локалног становништва према тим објектима. На тој основи могу се издвојити поједини региони, односно блокови држава са сродним карактеристикама иностраног насљеђа Русије.

I – Постсовјетски простор. Ову групу чини 14 република које су се након 1990. године издвојиле из састава Русије, као и три државотворна ентитета настала издвајањем из бивших совјетских република. У зависности од односа према руском насљеђу, ове територије могу се даље класификовати на више подгрупа.

I₁) – Земље комплементарног односа. У ову подгрупу спадају Бјелорусија, Абхазија, Јужна Осетија и Придњестровска Молдавска Република, у којима се на нивоу државних институција и локалног становништва испољава изразито позитиван однос према насљеђу историјске Русије. Објекти руског насљеђа у овим земљама, по правилу, налазе се под државном заштитом и уживају широку подршку становништва. Најрепрезентативнији примјер таквог односа представља легендарна Тврђава-херој у бјелоруском граду Бресту (сл. 6).

I's strategic interest in establishing ties with the most advanced European country of his time; and **F3**—the positive attitude toward, and respect for, Russia as a state of economic and cultural significance for the Netherlands.

“By cutting a window to Europe,” as vividly formulated by the great Russian poet A. S. Pushkin, Peter the Great effectively initiated a long-term process of forming Russia's foreign heritage. This process continues in the present day and, in all likelihood, will persist into the future. Nevertheless, even at this stage, certain regularities in the geography of Russia's foreign heritage can be identified. These are reflected in the formation of relatively stable groups of states with similar quantitative and qualitative indicators of the presence of Russian heritage, as well as in comparable attitudes of state authorities and local populations toward these sites. On this basis, it is possible to distinguish several regions, or blocs of states, characterized by broadly similar features of Russia's foreign heritage.

I – The post-Soviet space. This group comprises fourteen republics that separated from Russia after 1990, as well as three state-forming entities that emerged from former Soviet republics. Depending on their attitudes toward Russian heritage, these territories can be further subdivided into several subgroups.

I₁) – Countries with a complementary attitude. This subgroup includes Belarus, Abkhazia, South Ossetia, and the Pridnestrovian Moldavian Republic, where a distinctly positive attitude toward the heritage of historical Russia is evident at both the level of state institutions and among the local population. In these countries, sites of Russian heritage are generally under state protection and enjoy broad public support. The most representative example of such an attitude is the legendary Hero Fortress in the Belarusian city of Brest (Fig. 6).

Сл. 6. Меморијални музеј „Брестска тврђава“ – један од главних симбола отпора Црвене армије нацистичким освајачима 1941.године

Fig. 6. The Brest Fortress Memorial Museum — one of the principal symbols of the Red Army’s resistance to Nazi invaders in 1941.

Извор / Source: Ауторова обрада / Author’s compilation

У исту групу убрајају се и Меморијални комплекс „Хатин“, затим споменик једном од најпоштованијих историјских личности Русије – кнезу Александру Невском, свечано откривен у центру Минска у новембру 2023. године, као и Споменик руским мировњацима у Сухумију и Споменик руским мировњацима погинулим током заштите Јужне Осетије у Цхинвалу. Посебно значајан примјер представља и споменик „Руској слави“ (сл. 7), подигнут 1912. године у придњестровском граду Бендери поводом обиљежавања стогодишњице побједе у Отаџбинском рату 1812. године и припајања Бесарабије Руској империји.

The same group also includes the Khatyn Memorial Complex, as well as the monument to one of the most revered historical figures of Russia—Prince Alexander Nevsky, ceremonially unveiled in the center of Minsk in November 2023. It further comprises the Monument to Russian Peacekeepers in Sukhumi and the Monument to Russian Peacekeepers who fell while protecting South Ossetia in Tskhinval. A particularly significant example is the “Russian Glory” Monument (Fig. 7), erected in 1912 in the Transnistrian city of Bender (Bendery) to commemorate the centenary of victory in the Patriotic War of 1812 and the incorporation of Bessarabia into the Russian Empire.

Сл. 7. Споменик „Руској слави“ у граду Бендери, Придњестровска Молдавска Република

Fig. 7. The “Russian Glory” Monument in the city of Bender, Pridnestrovian Moldavian Republic.

Извор / Source: Ауторова обрада / Author’s compilation

**I₍₂₎ – Земље конфронтационог односа према на-
сљеђу Русије.** У ову подгрупу спадају савремене Естонија,
Летонија, Литванија, Украјина и Молдавија. Након сти-
цања државне независности и изласка из састава СССР-а,
у овим земљама започети су процеси систематског пре-
испитивања и редефинисања насљеђа руске и совјетске
културе, који су у јавном дискурсу најчешће означавани
као декомунизација и десовјетизација, а у каснијој фази
и као дерусификација. Ови процеси, вођени у контексту
изградње нових националних идентитета, довели су до
широког спектра интервенција над објектима повезаним
са руском историјом и културом.

Највидљивији облик наведених политика постало
је уклањање, демонтажа или уништавање споменика и
меморијалних објеката који су симболички повезани
са руском државном, војном и културном традицијом.
Убрзо након појединачних инцидената, ови поступци
су у више наведених земаља добили карактер званичне
државне политике, усмјерене на уклањање руских симбо-
ла из јавног простора, укључујући монументалне објекте,
топонимију, употребу језика и поједине елементе култур-
не традиције. Подаци из најновијег периода илуструју
размјере ових процеса. Тако је у Естонији Министарство
иностраних послова у новембру 2022. године идентифи-
ковало 322 споменика и надгробна обиљежја која је било
предвиђено за уклањање. У Летонији је током 2022. годи-
не, уз одобрење парламента, демонтирано 69 споменика,
док су локалне самоуправе уклониле још 55 објеката. У
Литванији су власти исте године донијеле одлуку о окон-
чању процеса уклањања руских споменика започетог још
1991. године, укључујући и објекте на гробљима. Слични
процеси у посљедњим годинама уочени су и у Молдавији.

Најинтензивнији и најобимнији облици уклањања
споменика повезаних са руском историјом забиљеже-
ни су у Украјини. Симболичан почетак овог процеса
представљало је рушење споменика Владимиру Иљичу
Лењину у центру Кијева, подигнутог 1946. године.
Ријеч је о дјелу истакнутог вајара С. Д. Меркурова, које
је представљало јединствени споменик Лењину у Кијеву
са несумњивом историјском и умјетничком вриједношћу
(сл. 8) и које је дуго година било уврштено у регистар
споменика културе националног значаја Украјине. Након
оштећења споменика у јуну 2009. године, Кабинет ми-
нистара Украјине је у августу исте године донио одлуку

**I₍₂₎ – Countries with a confrontational attitude toward
Russian heritage.** This subgroup includes present-day Es-
tonia, Latvia, Lithuania, Ukraine, and Moldova. Following
the attainment of state independence and withdrawal from
the USSR, these countries initiated processes of systematic
reassessment and redefinition of Russian and Soviet cultural
heritage. In public discourse, these processes have most often
been framed as *decommunization* and *de-Sovietization*, and
at later stages as *de-Russification*. Conducted in the context
of constructing new national identities, these processes have
resulted in a wide range of interventions affecting sites asso-
ciated with Russian history and culture.

The most visible manifestation of these policies has been
the removal, dismantling, or destruction of monuments and
memorial sites symbolically linked to Russian statehood, mil-
itary history, and cultural tradition. Following initial isolated
incidents, such practices in several of the countries concerned
evolved into formal state policies aimed at eliminating Rus-
sian symbols from the public space, including monumental
structures, toponymy, language use, and selected elements
of cultural tradition. Data from recent years illustrate the
scale of these processes. In Estonia, the Ministry of Foreign
Affairs identified in November 2022 a total of 322 monu-
ments and grave markers slated for removal. In Latvia, during
2022, 69 monuments were dismantled with parliamentary
approval, while local authorities removed an additional 55
sites. In Lithuania, the authorities in the same year decid-
ed to complete a process of removing Russian monuments
that had begun as early as 1991, including those located in
cemeteries. Similar processes have been observed in recent
years in Moldova as well.

The most intensive and large-scale removal of monuments
associated with Russian history has occurred in Ukraine. A
symbolic starting point of this process was the demolition
of the monument to Vladimir Ilyich Lenin in central Kyiv,
erected in 1946. Created by the prominent sculptor S. D.
Merkurov, this monument was the only Lenin monument in
Kyiv possessing unquestionable historical and artistic value
(Fig. 8) and had for many years been included in Ukraine's
register of cultural monuments of national significance. After
the monument was damaged in June 2009, the Cabinet of
Ministers of Ukraine decided in August of the same year to
remove it from the register. Subsequent acts of vandalism
followed, culminating on December 8, 2013, when, during

о његовом брисању из наведеног регистра. Услиједили су нови акти вандализма, који су кулминирали 8. децембра 2013. године, када је током масовних протеста на кијевском Евромајдану споменик оборен са постамента и тешко оштећен. Према оцјени појединих савремених руских аутора, укључујући и писца Захара Прилепина (2025), ликвидација овог споменика имала је снажно симболичко значење и означила је прекретницу у даљој ескалацији политичких и друштвених сукоба.

mass protests on Kyiv's Euromaidan, the monument was toppled from its pedestal and severely damaged. According to assessments by several contemporary Russian authors, including the writer Zakhar Prilepin (2025), the liquidation of this monument carried strong symbolic significance and marked a turning point in the subsequent escalation of political and social conflict.

Сл. 8. Споменик В. И. Лењину у Кијеву у совјетском периоду (срушен у децембру 2013. године)
Fig. 8. The monument to V. I. Lenin in Kyiv during the Soviet period (demolished in December 2013).

Извор / Source: Ауторова обрада / Author's compilation

Некажњавање одговорних за уништавање споменика у Кијеву допринијело је ширењу праксе насилног уклањања меморијалних објеката посвећених Владимиру Иљичу Лењину широм Украјине. Тако је у јануару 2014. године у потпуности уништен споменик у Бердичеву, док је споменик у Березовки, у Одеској области, оскрнављен. У фебруару исте године забијежен је нагли талас масовног рушења споменика, у јавности познат као „лењинопад“: у ноћи између 21. и 22. фебруара срушено је 16 споменика Лењину у градовима као што су Дњепропетровск, Чернигов, Бровари, Житомир, Полтава, Прилуки и другим урбаним срединама. Од тог периода до данас, у Украјини је демонтирано више од 2.500 споменика из совјетског периода, док је истовремено преименовано око 1.000 насеља и више од 52.000 улица.

Нови талас културно-идентитетске редефиниције није се ограничио искључиво на војне или идеолошке меморијале, већ је обухватио и споменике посвећене pjesницима, писцима, научницима и политичким дјелатницима

The failure to prosecute those responsible for the destruction of monuments in Kyiv contributed to the spread of practices involving the violent removal of memorial sites dedicated to Vladimir Ilyich Lenin across Ukraine. Thus, in January 2014, the monument in Berdychiv was completely destroyed, while the monument in Berezivka, in the Odesa region, was vandalized. In February of the same year, a sudden wave of mass demolitions was recorded, widely referred to in public discourse as the “*Leninopad*”: on the night of February 21–22, sixteen Lenin monuments were dismantled in cities such as Dnipropetrovsk, Chernihiv, Brovary, Zhytomyr, Poltava, Pryluky, and other urban centers. From that period to the present, more than 2,500 Soviet-era monuments have been dismantled in Ukraine, while approximately 1,000 settlements and more than 52,000 streets have been renamed.

A new wave of cultural and identity redefinition was not limited exclusively to military or ideological memorials, but also encompassed monuments dedicated to poets, writers, scholars, and political figures of Russian culture. According

руске културе. Према подацима Министарства културе Украјине, током прва четири мјесеца 2024. године спроведене су мјере тзв. декомунизације над 215 споменика. Међу уклоњеним објектима налазе се Споменик пријатељству између украјинског и руског народа у Кијеву, споменик Михаилу Ломоносову у Дњепропетровску, меморијал „Украјина – ослободиоцима“ код Ужгорода, споменици Александру Суворову у Николајеву и Одеси, као и споменик совјетском писцу Николају Островском у Шепетовки, уз бројне друге сличне примјере. Посебно је индикативан случај Александра Пушкина, као централне фигуре руске књижевне традиције, чија дјела од јесени 2022. године више нису дио званичних школских програма у Украјини. Према доступним подацима, након почетка специјалне војне операције, уништено је више од 30 споменика, бисти и меморијалних плоча посвећених овом pjesнику.

I₃) – Постсовјетске земље са претежно неутралним односом према руском насљеђу (земље Јужног Кавказа и Централне Азије). За ову групу земаља карактеристично је постојање значајног корпуса артефаката руског културно-историјског насљеђа, који је формиран као посљедица вишевијековног присуства Руса и других народа Русије на овим просторима. Као и у другим постсовјетским државама, и овдје је након стицања независности дошло до преиспитивања историјских наратива и односа према Руској држави, што је у појединим случајевима било праћено негативним ставовима националистички оријентисаних друштвених група према совјетском и руском културном насљеђу. Ипак, у појединим државама региона задржан је релативно рационалан приступ заједничкој историји и културним везама са Русијом. Тако је у Киргизији руски језик, поред киргиског, задржао статус званичног државног језика, док је у Казахстану утврђен као језик међунационалне комуникације, што је допринијело рјеђој појави случајева занемаривања или уништавања руског насљеђа.

Истовремено, у појединим земљама Јужног Кавказа процеси културног дистанцирања од Русије били су израженији, посебно у раним фазама независности. Такви примјери забиљежени су, између осталог, у Грузији током прве двије деценије њеног самосталног државног развоја, а кулминирали су током оружаног сукоба у Јужној Осетији, када је уништен значајан број споменика руске и осетинске културе.

to data from the Ministry of Culture of Ukraine, during the first four months of 2024 measures of so-called *decommunization* were applied to 215 monuments. Among the removed sites were the Monument to Friendship between the Ukrainian and Russian Peoples in Kyiv; the monument to Mikhail Lomonosov in Dnipropetrovsk; the memorial “Ukraine to the Liberators” near Uzhhorod; monuments to Alexander Suvorov in Mykolaiv and Odesa; and the monument to the Soviet writer Nikolai Ostrovsky in Shepetivka, among many others. Particularly indicative is the case of Alexander Pushkin, a central figure of the Russian literary tradition, whose works have no longer been included in official school curricula in Ukraine since autumn 2022. According to available data, following the start of the special military operation, more than 30 monuments, busts, and memorial plaques dedicated to this poet have been destroyed.

I₃) – Post-Soviet countries with a predominantly neutral attitude toward Russian heritage (the countries of the South Caucasus and Central Asia). This group of countries is characterized by the presence of a substantial body of artifacts of Russian cultural and historical heritage, formed as a result of the centuries-long presence of Russians and other peoples of Russia in these regions. As in other post-Soviet states, the attainment of independence was followed by a reassessment of historical narratives and relations with the Russian state, which in certain cases was accompanied by negative attitudes among nationalist-oriented social groups toward Soviet and Russian cultural heritage. Nevertheless, in several countries of the region a relatively pragmatic approach to shared history and cultural ties with Russia has been preserved. For example, in Kyrgyzstan, the Russian language has retained the status of an official state language alongside Kyrgyz, while in Kazakhstan it has been закреплен as the language of interethnic communication, contributing to the comparatively rare occurrence of neglect or destruction of Russian heritage sites.

At the same time, in certain countries of the South Caucasus, processes of cultural distancing from Russia were more pronounced, particularly in the early stages of independence. Such cases were observed, among others, in Georgia during the first two decades of its independent statehood, and culminated during the armed conflict in South Ossetia, when a significant number of monuments of Russian and Ossetian culture were destroyed.

Феномен такозваног „рата споменика“ уочава се и у другим дијеловима Јужног Кавказа, нарочито у контексту дуготрајног сукоба између Азербејџана и Јерменије у постсовјетском периоду. Тако је у Ханкендију (бившем Степанакерту), након укључивања Нагорно-Карабаха у састав Азербејџана, демонтирано укупно 25 споменика и бисти совјетским и руским дјелатницима јерменског поријекла, међу којима су били споменици адмиралу Ивану Исакову, маршалу Ованесу Баграмяну, пјеснику Ованесу Туманјану, као и изузетном руском умјетнику Ивану Ајвазовском.

Слични процеси уочавају се и у земљама Централне Азије, гдје су трендови културне дерусификације били изражени како у језичкој политици, тако и у односу према меморијалним објектима. Заједничка карактеристика ових земаља јесте постепено слабљење наведених тенденција, чији је интензитет био најизраженији током прве деценије након стицања независности. За разлику од Украјине и балтичких држава, у овом региону нису забиљежене масовне и систематске појаве вандализма према споменицима историје и културе.

Штавише, руско културно наслеђе у појединим случајевима наставља да дјелује као важна спона између народа Русије и сусједних земаља, чак и у условима сложених историјских и политичких односа. Симболичан примјер таквог континуитета представља гроб истакнутог руског писца и дипломате Александра Грибоједова у пантеону на планини Мтацминда у Тбилисију, поред којег је касније сахрањена и његова супруга, кнегиња Нино Чавчавадзе – мјесто трајног памћења и културне повезаности оба народа (сл. 9).

The phenomenon of the so-called “*war of monuments*” is also evident in other parts of the South Caucasus, particularly in the context of the prolonged post-Soviet conflict between Azerbaijan and Armenia. Thus, in Khankendi (formerly Stepanakert), following the incorporation of Nagorno-Karabakh into Azerbaijan, a total of 25 monuments and busts dedicated to Soviet and Russian figures of Armenian origin were dismantled. Among them were monuments to Admiral Ivan Isakov, Marshal Hovhannes Bagramyan, the poet Hovhannes Tumanyan, as well as the outstanding Russian artist Ivan Aivazovsky.

Similar processes can also be observed in the countries of Central Asia, where trends of cultural de-Russification manifested themselves both in language policies and in attitudes toward memorial sites. A common characteristic of these countries is the gradual weakening of these tendencies, whose intensity was greatest during the first decade following independence. Unlike Ukraine and the Baltic states, this region has not experienced mass or systematic instances of vandalism against monuments of history and culture.

Moreover, in certain cases Russian cultural heritage continues to function as an important link between the peoples of Russia and neighboring countries, even under conditions of complex historical and political relations. A symbolic example of such continuity is the grave of the distinguished Russian writer and diplomat Alexander Griboyedov in the pantheon on Mount Mtatsminda in Tbilisi. His wife, Princess Nino Chavchavadze, was later buried beside him, making the site a place of enduring memory and cultural connectedness for both peoples (Fig. 9).

Сл. 9. Гробница у којој је сахрањен А. Грибоједив и његова жена Н. Чавчавадзе у Тбилисију

Fig. 9. The tomb of A. Griboyedov and his wife N. Chavchavadze in Tbilisi.

Извор / Source: Ауторова обрада / Author's compilation

Свједочанство трајних културних и историјских веза између грузијског и руског народа представља и чињеница да у Грузији, упркос сложеним политичким околностима, споменици посвећени совјетским војницима углавном нису били предмет систематског рушења, изузев уништења Меморијала славе у Кутаисију 2009. године. Слични примјери очувања меморијалних објеката могу се уочити и у другим државама постсовјетског простора. Тако је монумент „Храброст“, скулптура Дмитрија Рјабичева подигнута у знак сјећања на разорни земљотрес у Ташкенту 1966. године, остао јединствени споменик који у независном Узбекистану није био премјештен нити демонтиран. По својој меморијалној и симболичкој суштини сродан је и комплекс посвећен жртвама земљотреса у Ашхабаду 1948. године, заједно са оближњим Меморијалом војницима погинулим у Великом отаџбинском рату, укљученим у меморијални комплекс „Народно памћење“ у главном граду Туркменистана (сл. 10). Исти карактер имају и споменици подигнути у знак сјећања на катастрофални земљотрес у Јерменији у децембру 1988. године.

Заједничка одлика наведених меморијала јесте чињеница да су ове трагедије доживљене као заједничка несрећа цијеле земље, док је отклањање њихових посљедица било предмет свеопште солидарности и ангажовања становништва читавог Совјетског Савеза. Управо та димензија колективног искуства и заједничког памћења допринијела је очувању ових споменика и у постсовјетском периоду, без обзира на промјене државних и политичких оквира.

Further evidence of enduring cultural and historical ties between the Georgian and Russian peoples is provided by the fact that, despite complex political circumstances, monuments dedicated to Soviet soldiers in Georgia were generally not subjected to systematic demolition, with the exception of the destruction of the Memorial of Glory in Kutaisi in 2009. Similar examples of the preservation of memorial sites can be observed in other post-Soviet states. Thus, the monument “Courage”, a sculpture by Dmitry Ryabichev erected in memory of the devastating Tashkent earthquake of 1966, remains the only monument in independent Uzbekistan that has neither been relocated nor dismantled. Comparable in its memorial and symbolic essence is the complex dedicated to the victims of the Ashgabat earthquake of 1948, together with the nearby Memorial to soldiers fallen in the Great Patriotic War, incorporated into the memorial complex “People’s Memory” in the capital of Turkmenistan (Fig. 10). The same character is shared by monuments erected in memory of the catastrophic Armenian earthquake of December 1988.

The common feature of these memorials lies in the fact that these tragedies were perceived as a shared misfortune of the entire country, while the mitigation of their consequences became a matter of nationwide solidarity and collective engagement across the whole Soviet Union. It was precisely this dimension of collective experience and shared memory that contributed to the preservation of these monuments in the post-Soviet period, regardless of changes in statehood and political frameworks.

Сл. 10. Споменик жртвама ашхабадског земљотреса (1998. година)

Fig. 10. Monument to the victims of the Ashgabat earthquake (1998).

Извор / Source: Ауторова обрада / Author's compilation

У предложеној типологији земаља у којима је заступљено инострано наслеђе Русије, поред држава постсовјетског простора, могу се издвојити и додатни таксони, који су у наставку сажето приказани.

II – Земље далеког иностранства са комплементарним односом према руском наслеђу. Ову групу чине државе социјалистичке оријентације, међу којима се издвајају Кина, Вијетнам, Лаос и Куба. Руско наслеђе у овим земљама присутно је у различитим сегментима културног и друштвеног живота, укључујући књижевност, умјетност и образовни систем, као и кроз богатост заступљеност у музејским збиркама, изложбеним просторима, православним храмовима, меморијалним комплексима и другим објектима историјско-културног наслеђа. Посебно је изражена просторна концентрација руског наслеђа у Кини, као сусједној држави са интензивно развијеним политичким, економским и културним везама са Русијом (Монгуш, 2017). Највећа густина ових објеката карактеристична је за подручје Манџурије, повезано са трасом Кинеско-источне жељезнице, као и за

Within the proposed typology of countries in which Russia's foreign heritage is represented, in addition to the states of the post-Soviet space, further taxonomic groups can be identified, which are outlined concisely in the following section.

II – Distant foreign countries with a complementary attitude toward Russian heritage. This group includes states of socialist orientation, most notably China, Vietnam, Laos, and Cuba. Russian heritage in these countries is present across various segments of cultural and social life, including literature, the arts, and educational systems, as well as through its extensive representation in museum collections, exhibition spaces, Orthodox churches, memorial complexes, and other sites of historical and cultural heritage. The spatial concentration of Russian heritage is particularly pronounced in China, a neighboring country with intensively developed political, economic, and cultural ties with Russia (Mongush, 2017). The highest density of such sites is characteristic of Manchuria, associated with the route of the Chinese Eastern Railway, as well as major urban centers such as Beijing,

велике урбане центре попут Пекинга, Шангаја, Тјенђина и Вухана, који су историјски представљали мјеста највеће концентрације руских заједница, укључујући и Татаре, Бурјате и Албазинце.

III – Изгубљене територије. У ову категорију спадају некадашње територије Руске империје, међу којима се посебно издвајају Аљаска и Финска. Током кратког боравка на Аљасци поводом руско-америчког самита у августу 2025. године, председник Руске Федерације В. Путин више пута је указао на значај руског културног наслеђа на овој бившој руској територији. Он је нагласио да се на Аљасци чува значајно наслеђе епохе Руске Америке, укључујући православне храмове, као и више од 700 географских назива руског поријекла. Посебно је истакнута и улога Аљаске у заједничкој историји Русије и Сједињених Америчких Држава током Другог свјетског рата, када је преко њене територије пролазила авио-магистрала за испоруку авиона и војне опреме у оквиру програма зајма и најма. Материјални трагови тог периода укључују и мјеста сахране совјетских пилота, од којих је једно посјетио и сам председник Руске Федерације.

Финска, која је до краја 1917. године била саставни дио Руске империје, такође располаже значајним корпусом објеката руског наслеђа, укључујући 122 совјетска војна гробља. Према подацима Амбасаде Руске Федерације у Хелсинкију, након приступања Финске НАТО-у забиљежен је пораст инцидената вандализма над војним меморијалима, који су за сада углавном ограничени на мања оштећења. У већини случајева, ови меморијали су обновљени средствима амбасаде уз подршку локалних руских заједница.

IV – Источноевропске земље. IV₍₁₎ – Земље са комплементарним односом према руском наслеђу. У ову подгрупу спадају Србија, Република Српска у Босни и Херцеговини и Словачка. Ријеч је о земљама у којима је заступљено више категорија руског наслеђа у складу са функционалном и просторном типологијом, уз релативно ограничен број објеката, али и изразито одговоран однос према њиховом очувању. У овим срединама руско наслеђе представља материјализацију идеја словенског заједништва, о којима су писали руски славенофили (А. Хомјаков, Ј. Самарин и др.) и пјесници попут А. Пушкина и Ф. Тјутчева (Mazurov & Slipenchuk, 2016).

Shanghai, Tianjin, and Wuhan, which historically served as locations of the greatest concentration of Russian communities, including Tatars, Buryats, and Albazinians.

III – Lost territories. This category includes former territories of the Russian Empire, among which Alaska and Finland are particularly notable. During a brief visit to Alaska on the occasion of the Russian–American summit in August 2025, the President of the Russian Federation, V. Putin, repeatedly emphasized the significance of Russian cultural heritage on this former Russian territory. He noted that Alaska preserves a substantial legacy of the era of Russian America, including Orthodox churches and more than 700 geographical names of Russian origin. Particular emphasis was also placed on Alaska's role in the shared history of Russia and the United States during the Second World War, when an air route for the delivery of aircraft and military equipment under the Lend-Lease program passed through its territory. Material traces of this period include burial sites of Soviet pilots, one of which was visited by the President of the Russian Federation himself.

Finland, which remained part of the Russian Empire until the end of 1917, also possesses a significant corpus of Russian heritage sites, including 122 Soviet military cemeteries. According to data from the Embassy of the Russian Federation in Helsinki, following Finland's accession to NATO there has been an increase in incidents of vandalism against military memorials, which thus far have generally been limited to minor damage. In most cases, these memorials have been restored using embassy funds with the support of local Russian communities.

IV – Eastern European countries. IV₍₁₎ – Countries with a complementary attitude toward Russian heritage. This subgroup includes Serbia, the Republic of Srpska in Bosnia and Herzegovina, and Slovakia. These are countries in which multiple categories of Russian heritage are represented in accordance with the functional and spatial typology, characterized by a relatively limited number of sites but also by a notably responsible attitude toward their preservation. In these contexts, Russian heritage constitutes a materialization of ideas of Slavic solidarity, articulated by Russian Slavophile thinkers (A. Khomyakov, Yu. Samarin, among others) and poets such as A. Pushkin and F. Tyutchev (Mazurov & Slipenchuk, 2016).

Илустративан примјер представља Република Српска, гдје је у јулу 2025. године, у општини Источно Сарајево, откривен споменик истакнутом руском дипломати Виталију Чуркину, сталном представнику Руске Федерације при Уједињеним нацијама у периоду од 2006. до 2017. године и специјалном изасланику председника Русије током југословенских ратова 1990-их. На постаменту споменика, који је замијенио ранију спомен-плочу, уклесан је натпис „Хвала за руско Не“, који се односи на вето уложен 2015. године на британски нацрт резолуције о геноциду у Сребреници. На задњој страни постамента налази се натпис на српском језику: „Захвални Срби и народ Републике Српске“ (сл. 11).

An illustrative example is provided by the Republic of Srpska, where in July 2025, in the municipality of East Sarajevo, a monument was unveiled to the prominent Russian diplomat Vitaly Churkin, Permanent Representative of the Russian Federation to the United Nations from 2006 to 2017 and Special Envoy of the President of Russia during the Yugoslav wars of the 1990s. The inscription on the pedestal—replacing an earlier commemorative plaque—reads *“Thank you for the Russian ‘No,’”* referring to the veto cast in 2015 on a British draft resolution on genocide in Srebrenica. On the reverse side of the pedestal, an inscription in Serbian reads: *“Grateful Serbs and the people of the Republic of Srpska”* (Fig. 11).

Сл. 11. Споменик руском дипломати Виталију Чуркину у Републици Српској
Fig. 11. Monument to the Russian diplomat Vitaly Churkin in the Republic of Srpska.

Извор / Source: Ауторова обрада / Author's compilation

IV₍₂₎ – Земље демонстративног вандализма према руском наслеђу. У ову подгрупу сврставају се Пољска и Чешка. Један од најпознатијих примјера савременог уклањања споменика представља демотажа споменика совјетском маршалу Ивану Коњеву у Прагу, војсковођи који је руководио ослобођењем града од нацистичких снага. Ипак, упркос високој симболичкој тежини овог догађаја, слични процеси у Чешкој имају ограничени обим: од укупно 665 споменика посвећених совјетским војницима-ослободиоцима, уклоњено је 28. Истовремено, у овој земљи и даље је очувано више од 800 објеката руског културно-историјског наслеђа, што указује на релативно диференциран однос према овом сегменту наслеђа.

IV₍₂₎ – Countries of demonstrative vandalism toward Russian heritage. This subgroup includes Poland and the Czech Republic. One of the most widely cited contemporary examples of monument removal is the dismantling of the monument to Soviet Marshal Ivan Konev in Prague, a military commander who led the liberation of the city from Nazi forces. Despite the high symbolic significance of this event, similar processes in the Czech Republic remain relatively limited in scope: out of a total of 665 monuments dedicated to Soviet liberating soldiers, only 28 have been removed. At the same time, more than 800 objects of Russian cultural and historical heritage remain preserved in the country, indicating a relatively differentiated and selective approach to this segment of heritage.

За разлику од Чешке, у Пољској је процес уклањања споменика институционализован кроз Закон о декомунизацији из 2016. године. Као последица његове примјене, до данас је демонтирано приближно 500 споменика од укупно 640 евидентираних објеката руског насљеђа, што ову земљу сврстава међу просторе са најинтензивнијим облицима институционалног редифинисања јавног меморијалног простора у Источној Европи.

IV₍₃₎ – Земље са претежно неутралним односом према руском насљеђу. Ову групу чине Албанија, Бугарска, Мађарска, Сјеверна Македонија, Словенија, Хрватска, Црна Гора, Румунија и друге државе региона. Карактерише их присуство релативно бројног корпуса објеката руског културно-историјског насљеђа, уз неуједначен и временски промјенљив однос према њиховом очувању. У различитим историјским фазама, политика и друштвени ставови према руском насљеђу у овим земљама кретали су се од сарадње и очувања до селективног занемаривања, без доминантно изражених облика масовног или систематског вандализма.

V – Западне земље. У ову широку групу спадају Аустрија, Велика Британија, Њемачка, Италија, Низоземска, Француска, Швајцарска, земље Сјеверне Европе, Сједињене Америчке Државе, Аустралија и друге државе западног културно-цивилизацијског круга. Као резултат дуготрајних историјских процеса — укључујући ратове, емиграције, трговачке и културне везе — у овим земљама је формиран обиман и изузетно вриједан корпус руског културно-историјског насљеђа. Он обухвата споменике, меморијале, гробља, музејске збирке, архитектонске објекте и нематеријалне облике културне присутности.

Посебно се издвајају споменици у Италији и Швајцарској посвећени историјском алпском походу војске генералисимуса Александра Суворова, као и меморијали у Француској који обиљежавају учешће руских војника у Првом свјетском рату (Пирогов, 2024), те бројни споменици посвећени совјетским војницима у Другом свјетском рату. Свјетски препознатљив симбол побједе над нацистичком Њемачком представља Меморијал са скулптуром „Ослободилац“ у берлинском Трептов-парку (сл. 12), о чијем одржавању и заштити брину њемачке надлежне институције.

Ипак, у западноевропским земљама забиљежен је мањи број совјетских војних гробља у поређењу са

In contrast to the Czech Republic, the process of monument removal in Poland has been institutionalized through the 2016 Decommunization Act. As a consequence of its implementation, approximately 500 monuments have been dismantled to date out of a total of 640 recorded sites of Russian heritage, placing Poland among the countries with the most intensive forms of institutionalized reconfiguration of the public memorial landscape in Eastern Europe.

IV₍₃₎ – Countries with a predominantly neutral attitude toward Russian heritage. This group includes Albania, Bulgaria, Hungary, North Macedonia, Slovenia, Croatia, Montenegro, Romania, and other countries of the region. It is characterized by the presence of a relatively substantial corpus of Russian cultural and historical heritage sites, combined with an uneven and temporally variable approach to their preservation. Across different historical phases, state policies and public attitudes toward Russian heritage in these countries have ranged from cooperation and conservation to selective neglect, without dominant manifestations of mass or systematic vandalism.

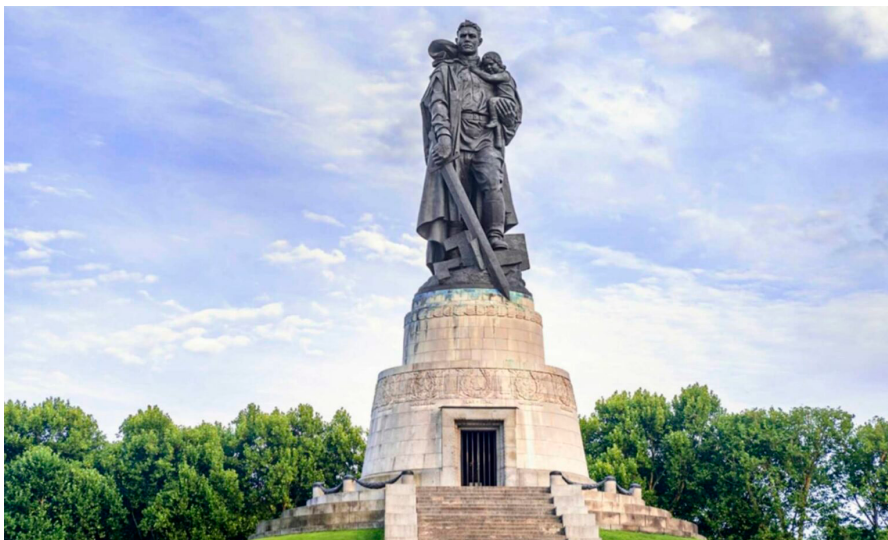
V – Western countries. This broad group comprises Austria, the United Kingdom, Germany, Italy, the Netherlands, France, Switzerland, the Nordic countries, the United States of America, Australia, and other states of the Western cultural and civilizational sphere. As a result of long-term historical processes—including wars, migration, trade, and cultural exchange—these countries have accumulated a large and highly valuable corpus of Russian cultural and historical heritage. It includes monuments, memorials, cemeteries, museum collections, architectural structures, and various forms of intangible cultural presence.

Particularly notable are the monuments in Italy and Switzerland dedicated to the historic Alpine campaign of Generalissimo Alexander Suvorov, as well as memorials in France commemorating the participation of Russian soldiers in the First World War (Pirogov, 2024), alongside numerous monuments dedicated to Soviet soldiers of the Second World War. A globally recognized symbol of victory over Nazi Germany is the Memorial with the sculpture “The Liberator” in Treptower Park, Berlin (Fig. 12), whose maintenance and protection are ensured by German public institutions.

Nevertheless, Western European countries contain a smaller number of Soviet military cemeteries compared to Eastern Europe. The highest concentrations are found in

источним дијелом Европе. Највећа концентрација ових објеката налази се у Њемачкој (1.781), Аустрији (220), Белгији (69) и Француској (51). За разлику од балтичких земаља и Пољске, у овим државама не постоје законски оквири који би систематски подстицали декомунизацију меморијалног простора. Због тога су случајеви вандализма и неодговорног односа према споменицима углавном појединачни и изоловани, што се може довести у везу са високим степеном културног ауторитета и препознатљивости руске културе међу становништвом ових земаља.

Germany (1,781 sites), Austria (220), Belgium (69), and France (51). Unlike the Baltic states and Poland, these countries lack legal frameworks that systematically promote the decommunization of memorial spaces. As a result, cases of vandalism or negligent treatment of monuments are generally isolated and sporadic, which may be associated with the high level of cultural authority and recognition of Russian culture among the populations of these countries.

Сл. 12. Меморијал са скулптуром „Ослободилац“ (аутор Јевгениј Вучетић) у Трептов-парку, Берлин, Њемачка
Fig. 12. Memorial with the sculpture “The Liberator” (by Yevgeny Vuchetich), Treptower Park, Berlin, Germany.

Извор / Source: Ауторова обрада / Author's compilation

VI – Земље далеког иностранства са релативно малобројним руским насељем. Ову групу чине државе и региони у којима је руско културно-историјско наслеђе заступљено у ограниченом обиму, а његова просторна дистрибуција и карактер условљени су превасходно географским, историјским и културним факторима. У оквиру ове групе издвајају се следећи подтипови.

VI(1) – Земље Истока. У ову подгрупу спадају Монголија, Индија, Индонезија, Нова Гвинеја, Турска, Јапан и друге земље источног цивилизацијског круга. Руско наслеђе на овим просторима повезано је са дјелатношћу руских путника, истраживача и научника (на примјер, Николај Рерих у Индији и Николај Миклухо-Маклај у Новој Гвинеји), факторима непосредног сусједства (Монголија и Турска), ратним сукобима (са Јапаном и, посебно, бројним руско-турским ратовима), као и са учешћем Ру-

VI – Distant foreign countries with a relatively limited presence of Russian heritage. This group includes states and regions in which Russian cultural and historical heritage is represented to a limited extent, with its spatial distribution and character determined primarily by geographical, historical, and cultural factors. Within this group, several subtypes can be distinguished, as outlined below.

VI(1) – Countries of the East. This subgroup includes Mongolia, India, Indonesia, New Guinea, Turkey, Japan, and other countries of the Eastern civilizational sphere. Russian heritage in these areas is associated with the activities of Russian travelers, explorers, and scholars (for example, Nicholas Roerich in India and Nikolai Miklouho-Maclay in New Guinea), factors of direct neighborhood (Mongolia and Turkey), military conflicts (with Japan and, in particular, the numerous Russo-Turkish wars), as well as Russia's

сије у економском развоју појединих земаља и ширењем православља. Ово потоње посебно је изражено у Јапану, гдје је православна традиција добила институционално и културно препознатљив облик (Монгуш, 2017).

Прва руска православна црква у Јапану подигнута је 1858. године у Хакодатеу, на југу острва Хокаидо. Данас Храм Васкрсења Христовог у овом граду има статус „важног културног добра“ Јапана. Поред тога, у земљи дјелују још три значајна центра православне културе: Благовјештенски сабор у Кјоту, изграђен 1901. године и очуван у изворном облику са статусом „културног споменика епохе Мејџи“; Храм Покрова Пресвете Богородице у Осаки (1910), обновљен након америчких бомбардовања; те најпознатији православни храм у Јапану – Сабор Васкрсења Христовог у Токију (1891), који је нераскидиво повезан са мисионарском и просвјетитељском дјелатношћу архиепископа Јапана, светитеља Николаја Јапанског, канонизованог 1970. године. По личном одобрењу јапанског цара, он је сахрањен на гробљу Јанака, једном од најугледнијих гробаља у Токију.

VI₍₂₎ – Земље Африке и VI₍₃₎ – Земље Латинске Америке. У овим регионима руско насљеђе углавном је представљено ограниченим бројем вјерских објеката (функционална категорија А2), појединачним историјским сахрањенима и меморијалима (А1), као и асоцијативним локалитетима (А6), без формирања просторно компактних ареала.

VI₍₄₎ – Антарктик. Посебну и специфичну категорију чини руско насљеђе у Антарктику, гдје се историјска мјеста и споменици налазе под заштитом Система Уговора о Антарктику, у оквиру једне од три класе заштићених подручја овог континента. Први званични списак историјских споменика у Антарктику сачињен је 1972. године, а до 2024. проширен је на укупно 96 објеката, међу којима се налази и пет руских меморијалних локалитета.

Посебан вид историјског и културног насљеђа у Антарктику представља руска топонимија, повезана са именима руских научника и морепловаца (Бјељинсгаузеново море, Лазарево море, планине Лазарева), руских царева (острво Петра I, Земља Александра I), називима бродова (*Восток*), градова (*Лењинградска*), као и апстрактних идеала (*Дружба, Прогрес, Мир*). Поред тога, у Антарктику постоје и топоними директно изведени од етнонима Рус, као што су Руске планине и истраживачка станица *Russkaya*.

participation in the economic development of certain countries and the spread of Orthodox Christianity. The latter is especially pronounced in Japan, where Orthodoxy acquired a clearly institutionalized and culturally recognizable form (Mongush, 2017).

The first Russian Orthodox church in Japan was built in 1858 in Hakodate, in the southern part of the island of Hokkaido. Today, the Church of the Resurrection of Christ in this city has the status of an “Important Cultural Property” of Japan. In addition, three other significant centers of Orthodox culture operate in the country: the Annunciation Cathedral in Kyoto, built in 1901 and preserved in its original form with the status of a “Cultural Monument of the Meiji Era”; the Church of the Intercession of the Most Holy Theotokos in Osaka (1910), restored after American bombings; and the most famous Orthodox church in Japan—the Holy Resurrection Cathedral in Tokyo (1891). This cathedral is inseparably linked to the missionary and educational activity of Archbishop Nicholas of Japan, canonized in 1970. With the personal approval of the Japanese emperor, he was buried at Yanaka Cemetery, one of the most prestigious cemeteries in Tokyo.

VI₍₂₎ – Countries of Africa and VI₍₃₎ – Countries of Latin America. In these regions, Russian heritage is predominantly represented by a limited number of religious sites (functional category A2), individual historical burials and memorials (A1), as well as associative localities (A6), without the formation of spatially compact heritage areas.

VI₍₄₎ – Antarctica. A distinct and highly specific category is represented by Russian heritage in Antarctica, where historical sites and monuments are protected under the Antarctic Treaty System, within one of the three classes of protected areas on the continent. The first official list of historical monuments in Antarctica was compiled in 1972, and by 2024 it had been expanded to a total of 96 sites, including five Russian memorial locations.

A particular form of historical and cultural heritage in Antarctica is Russian toponymy, associated with the names of Russian scientists and explorers (Bellingshausen Sea, Lazarev Sea, Lazarev Mountains), Russian emperors (Peter I Island, Alexander I Land), ship names (*Vostok*), cities (*Leningradskaya*), and abstract ideals (*Friendship, Progress, Peace*). In addition, Antarctica contains toponyms directly derived from the ethnonym *Rus*, such as the Russian Mountains and the *Russkaya* research station.

Руском наслеђу у Антарктику припада и сам чин открића овог континента, који су извршили руски морепловци Фадеј Бјељинсгаузен и Михаил Лазарев током путовања око свијета на слуповима *Восток* и *Мирниј* у периоду 1819–1821. године, што представља један од кључних догађаја у историји географских открића.

ПРОБЛЕМИ ОЧУВАЊА РУСКОГ НАСЛЕЂА У ИНОСТРАНСТВУ

Најважнија одлика географије наслеђа као релативно младе научне дисциплине јесте њена усмјереност не само на идентификацију и анализу територијалне организације сфере наслеђа у свој њеној сложености и разноврсности, већ и на развој концептуалних и практичних основа за његово очување. Ријеч је о очувању културног и природног, материјалног и нематеријалног наслеђа, које се широм свијета налази под утицајем бројних фактора ризика, како природног, тако и антропогеног поријекла. Дјеловање ових фактора доводи до погоршања стања објеката наслеђа, а у појединим случајевима и до њиховог неповратног губитка, што има за посљедицу смањење природне и културне разноврсности. Националне државе и њихово становништво, по правилу, не остају пасивни према овим негативним процесима, већ, у складу са својим институционалним, финансијским и друштвеним капацитетима, настоје да обезбиједе заштиту сопственог наслеђа.

Наведено у пуној мјери важи и за Руску Федерацију, у којој постоје дугогодишње традиције заштите наслеђа, континуирано се унапређује законодавни и институционални оквир у овој области и, што је од посебног значаја, постепено се учвршћује друштвено разумијевање наслеђа као незамјењиве вриједности и једног од кључних фактора националног суверенитета и дугорочног развоја државе.

Међутим, наведене карактеристике прије свега се одnose на национално наслеђе које се налази на сопственој територији државе. Када је ријеч о руском наслеђу у иностранству, његово стање и степен очуваности, уз ријетке изузетке, у великој мјери зависе од односа према њему у конкретним земљама домаћинима. Улога међународних конвенција и споразума у области заштите наслеђа у овом контексту остаје ограничена и често недовољно ефикасна. Ипак, постоје бројни примјери одговорног и дугорочно стабилног односа према руском наслеђу у

Russian heritage in Antarctica also includes the very discovery of the continent, carried out by Russian navigators Fabian Gottlieb von Bellingshausen and Mikhail Lazarev during their circumnavigation aboard the sloops *Vostok* and *Mirny* in 1819–1821, an event that represents one of the key milestones in the history of geographical exploration.

PROBLEMS OF PRESERVING RUSSIAN HERITAGE ABROAD

The most important characteristic of heritage geography as a relatively young scientific discipline lies in its focus not only on identifying and analyzing the territorial organization of the heritage sphere in all its complexity and diversity, but also on developing conceptual and practical foundations for its preservation. This refers to the preservation of cultural and natural, tangible and intangible heritage, which worldwide is exposed to numerous risk factors of both natural and anthropogenic origin. The impact of these factors leads to the deterioration of heritage sites and, in some cases, to their irreversible loss, resulting in a reduction of natural and cultural diversity. As a rule, nation-states and their populations do not remain passive in the face of such negative processes; rather, in accordance with their institutional, financial, and social capacities, they seek to ensure the protection of their own heritage.

This fully applies to the Russian Federation, where long-standing traditions of heritage protection exist, the legislative and institutional framework in this field is continuously being improved, and—most importantly—a social understanding of heritage as an irreplaceable value and one of the key factors of national sovereignty and long-term state development is gradually being consolidated.

However, these characteristics primarily apply to national heritage located within the state's own territory. When it comes to Russian heritage abroad, its condition and degree of preservation—with rare exceptions—largely depend on the attitudes toward it in specific host countries. The role of international conventions and agreements on heritage protection in this context remains limited and often insufficiently effective. Nevertheless, there are numerous examples of responsible and long-term stable approaches to Russian heritage abroad, both in the form of individual sites and through systemic models of its preservation.

инострaнству, како у виду појединачних објеката, тако и кроз системске приступе његовом очувању.

Илустрaтивни појединачни примјери укључују Форт Рос у Калифорнији, као један од најпознатијих објеката насљеђа Руске Америке, као и гроб Хероја Совјетског Савеза Рихарда Зоргеа у Јапану (сл. 13). Системски облици очувања руског насљеђа посебно су уочљиви у Кини и Швајцарској, гдје су формирани релативно стабилни модели заштите различитих сегмената насљеђа, укључујући такозвано „Суворовско“ насљеђе, као и насљеђе руске емиграције.

Illustrative individual examples include Fort Ross in California, one of the most well-known heritage sites of Russian America, as well as the grave of Hero of the Soviet Union Richard Sorge in Japan (Fig. 13). Systemic approaches to the preservation of Russian heritage are particularly evident in China and Switzerland, where relatively stable models for safeguarding various segments of heritage have been established, including the so-called “Suvorov heritage” and the heritage of Russian emigration.

Сл. 13. Грoб совјетског обавјештајца Р. Зоргеа на грoбљу Тама у Токију
Fig. 13. Grave of Soviet intelligence officer R. Sorge at Tama Cemetery, Tokyo

Извор / Source: Ауторова обрада / Author's compilation

Ипак, у посљедњим годинама јасно је уочљива изразито слаба заштићеност, а у појединим случајевима и фактичко одсуство било какве заштите руског насљеђа у инострaнству, нарочито у земљама са нестабилном политичком конјунктуром. Разумљиво је да такво стање не може бити прихватаљиво ни за Руску Федерацију ни за њене грађане. У таквим околностима, као приоритетан задатак намеће се идентификација и јасно дефинисање основних проблема који онемогућавају адекватно очување руског насљеђа у инострaнству. Полазећи од претходне анализе, могу се издвојити сљедећи кључни проблеми.

In recent years, however, an extremely low level of protection, and in some cases the effective absence of any protection, of Russian heritage abroad has become increasingly evident—particularly in countries characterized by unstable political environments. It is understandable that such a situation cannot be acceptable either to the Russian Federation or to its citizens. Under these circumstances, a priority task is the identification and clear definition of the key problems that hinder the adequate preservation of Russian heritage abroad. Based on the preceding analysis, the following major problems can be identified.

Први проблем односи се на недовољну проученост феномена иностраног наслеђа. До данас не постоје чак ни приближне процјене укупног броја објеката руског наслеђа у иностранству, нити на глобалном нивоу, нити по појединачним земљама. Истовремено, изостају и систематске друштвене и економске процјене посљедица потпуног или дјелимичног губитка иностраног наслеђа, како за земљу поријекла, тако и за земље у којима се оно налази.

Други значајан проблем представља слаба правна заштићеност иностраног наслеђа. Као директна посљедица оваквог стања, од почетка 1990-их година изван граница Русије уништено је више од 3.500 совјетских војних меморијала. Посебно је индикативно да је најмање 300 случајева демонтаже споменика совјетским војницима забиљежено од 2022. године искључиво у земљама Европске уније. При томе, наведени подаци представљају само дио укупних губитака, будући да је стварни обим уништених или оштећених објеката, по свему судећи, знатно већи.

Трећи проблем огледа се у недовољној социјализацији процеса заштите иностраног наслеђа. Значајан дио становништва Русије, из различитих разлога, недовољно је упознат са размјерама губитака иностраног наслеђа и њиховим дугорочним посљедицама. Као резултат тога, ангажман јавности, као и профилних невладиних организација у области заштите ове категорије наслеђа, остаје низак или у појединим случајевима потпуно изостаје.

Превазилажење наведених проблема може довести до значајног унапређења очуваности руског наслеђа у иностранству, као и до његове ефикасније и сврсисходније употребе. Нема сумње да је такав исход у принципу достижан, иако захтијева континуиране и координисане напоре државних институција, научне заједнице и цивилног друштва (Веденин & Мазуров, 2000). Мотивишући фактори у овом процесу огледају се у више стратешких перспектива: повећању међународног престижа руске државе, јачању националног идентитета Руса и других народа Русије, подстицању очувања руске културе у срединама у којима је руско наслеђе заступљено, те унапређењу културне разноврсности и међукултурне сарадње између Русије и других земаља. Стога се може закључити да очување руског иностраног наслеђа у потпуности одговара објективним националним интересима како Русије, тако и њених партнерских држава.

The first problem concerns the insufficient study of the phenomenon of foreign heritage. To date, there are not even approximate estimates of the total number of Russian heritage sites abroad, either at the global level or by individual countries. At the same time, there is a lack of systematic social and economic assessments of the consequences of the complete or partial loss of foreign heritage, both for the country of origin and for the host countries in which such heritage is located.

The second major problem is the weak legal protection of foreign heritage. As a direct consequence of this situation, more than 3,500 Soviet military memorials outside the borders of Russia have been destroyed since the early 1990s. Particularly indicative is the fact that at least 300 cases of dismantling monuments to Soviet soldiers have been recorded since 2022 in the countries of the European Union alone. At the same time, these figures represent only part of the total losses, as the actual number of destroyed or damaged sites is, in all likelihood, significantly higher.

The third problem lies in the insufficient socialization of the process of protecting foreign heritage. A substantial portion of the population of Russia, for various reasons, remains inadequately informed about the scale of losses of foreign heritage and their long-term consequences. As a result, public engagement, as well as the involvement of specialized non-governmental organizations in protecting this category of heritage, remains low or, in some cases, entirely absent.

Overcoming these problems may lead to a significant improvement in the preservation of Russian heritage abroad, as well as to its more effective and purposeful use. There is no doubt that such an outcome is, in principle, achievable, although it requires continuous and coordinated efforts by state institutions, the scientific community, and civil society (Vedenin & Mazurov, 2000). The motivating factors in this process are reflected in several strategic perspectives: enhancing the international prestige of the Russian state; strengthening the national identity of Russians and other peoples of Russia; promoting the preservation of Russian culture in environments where Russian heritage is present; and fostering cultural diversity and intercultural cooperation between Russia and other countries. Therefore, it can be concluded that the preservation of Russian foreign heritage fully corresponds to the objective national interests of both Russia and its partner states.

ЗАКЉУЧАК

Историјско насљеђе, како културно тако и природно, има изузетно значајну, а у многим аспектима и незамјењиву улогу у развоју сваке државе и сваког народа, јер доприноси очувању етнокултурног идентитета, јачању друштвене кохезије и подстицању одрживог развоја. Наведено у пуној мјери важи и за Руску Федерацију, која располаже изузетно обимним и разноврсним корпусом насљеђа. На националној територији Русије ово насљеђе је у значајној мјери идентификовано, систематизовано кроз релевантне регистре и обухваћено институционалним механизмима заштите.

Међутим, наведене констатације не могу се у потпуности примијенити на руско насљеђе у иностранству, које представља саставни дио укупног националног насљеђа народа Руске Федерације, али и важну компоненту ширег културно-цивилизацијског простора руског свијета. Иако је несумњиво да је обим овог насљеђа значајан, његови квантитативни параметри још увијек нису поуздано утврђени, што додатно отежава његову систематску заштиту и рационалну употребу. Уз ограничене изузетке, као што су војна гробља у појединим државама, руско насљеђе у иностранству налази се изван директне надлежности руских управљачких структура, често је недовољно заштићено и недовољно укључено у шире културне, образовне и развојне процесе земаља домаћина.

Овакво стање у значајној мјери произилази из недовољне научне проучености руског насљеђа у иностранству, што је, с једне стране, повезано са дуготрајним потцењивањем улоге насљеђа у друштвеном развоју, а с друге стране са релативном новином насљеђа као самосталног предмета научног истраживања. Истовремено, уочљиво је да се интересовање за ову проблематику постепено интензивира, мада нажалост често под утицајем негативних фактора, укључујући покушаје маргинализације или „поништавања“ руске културе и све израженије облике симболичког и материјалног насиља над споменицима руске историје и културе у појединим регионима свијета.

У том контексту, постоје реални разлози да се очекује интензивирање активности Руске Федерације усмјерених ка јачању заштите сопственог иностраног историјског и културног насљеђа. Кључну улогу у том процесу може

CONCLUSION

Historical heritage, both cultural and natural, plays an exceptionally important and in many respects irreplaceable role in the development of every state and every people, as it contributes to the preservation of ethnocultural identity, the strengthening of social cohesion, and the promotion of sustainable development. This fully applies to the Russian Federation, which possesses an extensive and highly diverse corpus of heritage. Within the national territory of Russia, this heritage has largely been identified, systematized through relevant registers, and incorporated into institutional protection mechanisms.

However, these observations cannot be fully extended to Russian heritage abroad, which constitutes an integral part of the overall national heritage of the peoples of the Russian Federation and, at the same time, an important component of the broader cultural and civilizational space of the Russian world. Although the scale of this heritage is undoubtedly substantial, its quantitative parameters have not yet been reliably established, which significantly complicates its systematic preservation and rational use. With limited exceptions, such as military cemeteries in certain countries, Russian heritage abroad remains outside the direct jurisdiction of Russian administrative structures, is often insufficiently protected, and is inadequately integrated into the broader cultural, educational, and developmental processes of host countries.

This situation is largely the result of the insufficient scientific study of Russian heritage abroad, which, on the one hand, is associated with the long-standing underestimation of the role of heritage in social development and, on the other, with the relatively recent emergence of heritage as an independent object of scientific research. At the same time, growing interest in this issue can be observed, although unfortunately it is often driven by negative factors, including attempts to marginalize or “cancel” Russian culture and the increasing incidence of symbolic and material violence against monuments of Russian history and culture in certain regions of the world.

In this context, there are objective grounds to expect an intensification of efforts by the Russian Federation aimed at strengthening the protection of its historical and cultural heritage abroad. A key role in this process can and should be

и треба да има научна подршка, укључујући допринос географске науке, која својим просторним, типолошким и интегративним приступом може значајно допринијети бољем разумијевању феномена иностраног наслеђа, као и формулисању ефикасних мјера његовог очувања и одрживе употребе.

played by scientific support, including contributions from geographical science. Through its spatial, typological, and integrative approaches, geography is capable of making a substantial contribution to a deeper understanding of the phenomenon of foreign heritage, as well as to the formulation of effective measures for its preservation and sustainable use.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Антонова, Н. Е., Баталов, А. Л., Шургин, И. Н., & Щенкова, О. П. (2003). *Архитектура и ландшафты России. Белая книга. Обретения* (Књ. 1). Искусство–XXI век.
- Веденин, Ю. А., & Мазуров, Ю. Л. (2000). Об охране и использовании культурного и природного наследия стран СНГ. *Экология культуры: Альманах Института Наследия*, (Алманах), 31–34.
- Кудрявцев, А. П., & Мазуров, Ю. Л. (Ред.). (2005). *Доверительное управление культурным и природным наследием в России: прецеденты, аргументы, документы*. Центр Наследия.
- Комеч, А. И., Михайлов, К. П., Перфильева, Л. А., Рудченко, В. М., & Шургин, И. Н. (2003). *Архитектура и ландшафты России. Чёрная книга. Утраты* (Књ. 2). Искусство–XXI век.
- Комеч, А. И., & Масиль Санчес, Л. К. (2003). *Архитектура и ландшафты России. Красная книга. Предостережение* (Књ. 3). Искусство–XXI век.
- Мазуров, Ю. Л. (2006). *Австралия: культ наследия*. Институт Наследия.
- Монгуш, М. В. (2017). Русское культурное наследие за рубежом (на примере Японии и Китая). Преузето са <https://cyberleninka.ru/article/n/russkoe-kulturnoe-nasledie-za-rubezhom-na-primere-yaponii-i-kitaya/viewer>
- Петров, А. Ю. (2018). Историко-культурное наследие в исследованиях отечественных и зарубежных авторов. *Вестник МГЛУ. Общественные науки*, 4(812), 120–133.
- Пирогов, В. Ю. (2024). Русский некрополь Первой мировой войны за рубежом: история и вопросы мемориализации. *Альманах НК ИКОМОС, Россия*, (2024), 43–63.
- Потравнов, А. Л., & Хмельник, Т. Ю. (2018). *Безмолвные стражи прошлого*. Вече.
- Юй, Х. (2020). Современное положение русского языка в государствах Центральной Азии. *Постсоветские исследования*, 3(3), 250–270.
- Mazurov, Y., & Slipenchuk, M. (2016). Historical heritage of Slavic peoples as a field of academic and applied studies. *Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA*, 66(1), 157–167. <https://doi.org/10.2298/IJGI1601157M> ojs.gi.sanu.ac.rs
- Mazurov, Y. (2024). The historical heritage of Russia and the mission of geography. In M. Radovanović (Ed.), *The 5th Congress of Slavic Geographers and Ethnographers: Book of Abstracts and Contributed Papers* (pp. 317–330). Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA.
- Mazurov, Y. (2024). Nikolas Roerich: Spiritual bridge between India and Russia. *Explore Rural India*, 10(1), 12–17.

Примљено / Received: 06. 10. 2025.

Исправљено / Revised: 18. 10. 2025.

Прихваћено / Accepted: 28. 10. 2025.

АУСТРОУГАРСКА УТВРЂЕЊА У ИСТОЧНОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ КАО ПОТЕНЦИЈАЛНИ РЕСУРС ЗА РАЗВОЈ КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА

Мирко Грчић^{1*}

¹Универзитет у Београду, Географски факултет,
Београд, Србија

AUSTRO-HUNGARIAN FORTIFICATIONS IN EASTERN HERZEGOVINA AS A POTENTIAL RESOURCE FOR THE DEVELOPMENT OF CULTURAL TOURISM

Mirko Grčić^{1*}

¹University of Belgrade, Faculty of Geography, Belgrade, Serbia

Сажетак: Прво што туристи примећују у пејзажу Источне Херцеговине су заталасан рељеф и стари фортификацијски објекти нанизани по врховима хумова и брда и груписани у одбрамбене линије. Предмет овога рада су управо те фортификације из доба аустроугарске окупације и анексије с краја XIX и почетка XX века или прецизније између Берлинског конгреса и Првог светског рата. Оне привлаче погледе становништва и путника у транзиту, али немају капацитете да их приме и задрже као госте. Ови некада моћни војни објекти данас чине занимљив али неискоришћен и незаштићен потенцијал за развој културно-сазнајног војног туризма у комбинацији са неким пратећим врстама туризма. Циљ овога рада је да укаже на разноврсне али неискоришћене потенцијале за развој културног војног (милитарног) туризма као врсте културног туризма, у комбинацији са комплементарним врстама туризма као што су екотуризам, спортски туризам и слично. Уређење тих објеката за туристичку понуду би захтевало значајна улагања, али ако би они били туристички валоризовани, као што је то случај у неким европским земљама, то би значило један нови квалитет у лепеци туристичке понуде у Источној Херцеговини.

Abstract: The first elements that tourists notice in the landscape of Eastern Herzegovina are the undulating relief and the old fortification structures positioned along the summits of hills and ridges and organized into defensive lines. The subject of this paper is precisely these fortifications from the period of Austro-Hungarian occupation and annexation at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century, more specifically the period between the Congress of Berlin and the First World War. While they attract the attention of local inhabitants and transit travelers, these structures currently lack the capacity to accommodate and retain visitors. Once powerful military facilities, they today represent an interesting yet underutilized and unprotected potential for the development of cultural-educational military tourism, in combination with complementary forms of tourism. The aim of this paper is to highlight the diverse but insufficiently exploited potentials for the development of cultural military (military heritage) tourism as a specific form of cultural tourism, integrated with complementary tourism forms such as ecotourism, sports tourism, and related activities. The adaptation of these structures for tourism purposes would require significant investment; however,

* Аутор за кореспонденцију: Мирко Грчић, Студентски трг 3, 11000, Београд, Србија. E-mail: mirko@gef.bg.ac.rs

* Corresponding author: Mirko Grčić, Studentski Trg 3, 11000 Belgrade, Serbia. E-mail: mirko@gef.bg.ac.rs

Кључне речи: Херцеговина, аустроугарске фортификације, милитарни културни туризам, Требиње, Билећа.

УВОД

После Берлинског конгреса аустроугарске војне трупе прешле су крајем јула 1878. године Саву и окупирале Босну и Херцеговину. Аустроугарска која је запосела ове просторе, показивала је углавном интерес за простор Херцеговине из геостратешких разлога – као „одскачну даску“ за продор на југоисток и као одбрамбену линију за њене позиције у Дубровачком приморју и у Боки Которској где је била њена ратна лука. Хумови у Херцеговини су их интересовали за подизање војних фортификација. Ови објекти изгубили су одавно војну функцију и стоје на теменима брда као делови културног предела који чекају да добију неку нову функцију (Веденин, 2018). Неки од њих могу бити уређени за милитарни културни туризам. Та врста туризма дефинише се као „туристичко путовање које има за циљ добијање посебног искуства или едукације, у којима суштински део програма, који одлучује о предузимању путовања или учешћа у њему, је посета историјских места, а такође војске и наоружања, команданата и војника“ (Mikos von Rohrscheidt, 2020).

Циљ овога рада је да скрене пажњу стручне јавности на потребу заштите војноисторијског наслеђа Источне Херцеговине из доба аустроугарске владавине и да постави питање експертима за културни туризам: у којем правцу би требало развијати истраживања валоризације потенцијала културног туризма у Источној Херцеговини? Има примера у Европи да су такви објекти успешно укључени у туристичку понуду у комбинацији са културним наслеђем из других историјских епоха и комплементарно са екотуризмом, ловним, културним туризмом, екстремним спортовима (брдски бициклизам, параглајдинг) и другим врстама туризма које захтевају излазак у природу (Cosgrove, 1998; Kowalczyk & Derek, 2010). Истраживање је обухватило историјско-географске и просторно-планерске аспекте за будуће планирање туристичке валоризације ових објеката.

if they were successfully valorized, as is the case in several European countries, this would introduce a new qualitative dimension to the tourism offer of Eastern Herzegovina.

Keywords: Herzegovina, Austro-Hungarian fortifications, military cultural tourism, Trebinje, Bileća.

INTRODUCTION

Following the Congress of Berlin, Austro-Hungarian military troops crossed the Sava River at the end of July 1878 and occupied Bosnia and Herzegovina. After taking control of these territories, the Austro-Hungarian Monarchy demonstrated a particular interest in the region of Herzegovina for geostrategic reasons, both as a strategic “springboard” for expansion toward the southeast and as a defensive line protecting its positions along the Dubrovnik littoral and in the Bay of Kotor, where its principal naval base was located. The hills and ridges of Herzegovina were of special interest for the construction of military fortifications. These structures long ago lost their military function and today stand on hilltops as elements of a cultural landscape awaiting a new purpose (Vedenin, 2018). Some of them may be adapted for military cultural tourism. This form of tourism is defined as tourist travel aimed at acquiring a specific experience or education, in which the essential component of the program, decisive for undertaking or participating in the journey, is the visitation of historical sites, as well as armies and weaponry, commanders, and soldiers (Mikos von Rohrscheidt, 2020).

The aim of this paper is to draw the attention of the academic and professional community to the need for protecting the military-historical heritage of Eastern Herzegovina dating from the period of Austro-Hungarian rule, and to pose a key question to cultural tourism experts regarding the direction in which research on the valorization of cultural tourism potential in Eastern Herzegovina should be developed. There are numerous examples across Europe where such sites have been successfully integrated into tourism offerings in combination with cultural heritage from other historical periods and in synergy with ecotourism, hunting tourism, cultural tourism, extreme sports such as mountain biking and paragliding, and other forms of tourism that involve activities in natural environments (Cosgrove, 1998; Kowalczyk & Derek, 2010). The research encompasses historical-geographical and spatial-planning aspects relevant to the future planning of tourism valorization of these sites.

ПРЕДМЕТ И МЕТОД РАДА

Аустроугарска је између Берлинског конгреса и Версајске мировне конференције изградила две војне утврђење линије у Херцеговини према херцеговачко-црногорској граници – прва је линија у јужном делу (види прилоге 1 и 2), а друга у северном делу Источне Херцеговине. Ова утврђења служила су у првој фази, до Анексије Босне и Херцеговине и Балканских ратова, углавном као „одржани кордон“ од аутохтоног српског становништва и против црногорских продора, а у другој фази, у Првом светском рату, добила су улогу „одскочне даске“ за офанзиву на исток, ка Црној Гори и Србији. Утврђења су била јака како због конфигурације рељефа и неприступачног положаја, тако и због фортификација. На почетку Првог светског рата бројност аустроугарских војника у касарнама достигла је у гарнизонима Калиновик 8.800, Мостар 4.000, Столац 120, Автовац 3.000, Билећа 1.670, Требиње 1.800, Котор 17.800 (Steinitz, 1937).

У Просторном плану Требиња евидентиран је на Привременој листи националних споменика Босне и Херцеговине: Комплекс аустроугарских утврђења око Требиња (стр. 51), а на Листи Комисије истакнута је из поменутог комплекса Војна тврђава Страч (стр. 52) (Просторни план града Требиња, 2022). Циљ овога рада је да представи географским и графичким методама карактеристике и могућности реконструкције и туристичке валоризације неких од поменутих војних објеката из доба аустроугарске владавине. То не значи подизање споменика побеђеном, него победнику. Уређење тих објеката бацило би ново светло на Источну Херцеговину као земљу која води рачуна о свом историјском наслеђу и зна да га паметно искористи за племенитије сврхе од оних за које је некад давно било намењено. У истраживачке сврхе потребно је најпре извршити картирање и евидентирање стања објеката војно-историјског наслеђа, потом утврдити могућности туристичке валоризације и потенцијале за развој милитарног и пратећих врста туризма.

SUBJECT AND METHODS

Between the Congress of Berlin and the Versailles Peace Conference, the Austro-Hungarian Monarchy constructed two fortified military lines in Herzegovina along the Herzegovinian–Montenegrin border. The first line was located in the southern part of the region (see Appendices 1 and 2), while the second was situated in the northern part of Eastern Herzegovina. In the initial phase, up to the Annexation of Bosnia and Herzegovina and the Balkan Wars, these fortifications primarily served as a defensive cordon against the autochthonous Serbian population and potential Montenegrin incursions. In the second phase, during the First World War, they assumed the role of a springboard for offensive operations toward the east, targeting Montenegro and Serbia. The fortifications were robust due to both the configuration of the relief and their inaccessible locations, as well as the strength of their structural defenses. At the outbreak of the First World War, the number of Austro-Hungarian soldiers stationed in barracks reached 8,800 in the Kalinovik garrison, 4,000 in Mostar, 120 in Stolac, 3,000 in Avtovac, 1,670 in Bileća, 1,800 in Trebinje, and 17,800 in Kotor (Steinitz, 1937).

Within the Spatial Plan of the City of Trebinje, the Complex of Austro-Hungarian Fortifications around Trebinje is listed on the Provisional List of National Monuments of Bosnia and Herzegovina (p. 51), while the Military Fortress of Strač is highlighted on the official Commission List as part of this complex (p. 52) (Spatial Plan of the City of Trebinje, 2022). The objective of this study is to present, using geographical and cartographic methods, the characteristics and possibilities for reconstruction and tourism valorization of selected military structures from the period of Austro-Hungarian rule. This does not imply commemorating the defeated, but rather acknowledging the victor. The rehabilitation of these sites would shed new light on Eastern Herzegovina as a region that values its historical heritage and is capable of utilizing it wisely for purposes far more constructive than those for which it was originally intended. For research purposes, it is first necessary to conduct systematic mapping and assessment of the current condition of military-historical heritage sites, followed by an evaluation of their tourism valorization potential and their capacity to support the development of military tourism and related complementary forms of tourism.

АУСТРОУГАРСКА УТВРЂЕЊА НА ДРИНИ И У БОКИ КОТОРСКОЈ

До нашег времена сачувале су се бивше аустроугарске војне касарне у градовима и заклони, стражарнице, утврђења различитог типа на околним висовима и брдима (Лојовић М., Ђато О., 2016). Ови објекти грађени су крајем XIX и почетком XX века и имали су војну функцију до краја Првог светског рата, после тога су препуштени зубу времена. Неки од њих би, уз одговарајућу заштиту и реконструкцију, могли бити туристички валоризовани. То су објекти грађени од камена, у стилу „крашких утврђења“ отпорних на артиљерију, који су у окупираном простору представљали појасна утврђења, с циљем да бране војне касарне, складишта за храну и муницију, резервоаре воде (с обзиром на безводан крашки терен), железничку пругу уског колосека и путеве за транспорт и снабдевање војске, на првој борбеној линији према Црној Гори. Неки објекти су ремек-дела пионирске и фортификацијске војне инжењерије с краја XIX и почетка XX века.

У Босни и Херцеговини Аустроугарска је после окупације 1878. године приступила преуређењу застарелих османлијских утврђења у Сарајеву и на Дрини (Зворник и Вишеград), те изградњи одбрамбених касарни и blockhausa (врста фортификације мањих димензија, одбрамбени пункт, бункер) за гушење могућих устанака. За заштиту херцеговачко-зетског оперативног правца крајем XIX века почело је утврђивање границе према Црној Гори. Ослањајући се на утврђену Боку Которску, осим неколико караула, подигнуте су планинске појасне тврђаве у Источној Херцеговини, које су биле организоване у две линије. Окосницу прве линије чинили су долина Требишњице као саобраћајна осовина са центрима Требиње, Билећа и Автовац, и околна брда на којима је подигнут систем разноврсних утврђења. Специфични објекти биле су одбрамбене касарне, обично једноспратне или двоспратне у облику мањих утврђења, које су споља имале само пушкарнице, а са дворишне стране прозоре. После Балканских ратова, када су Србија и Црна Гора почеле добијати артиљерију великих калибра, приступа се модернизацији јужнодалматинских и босанскохерцеговачких утврђења и формирању одбрамбених линија. Такве одбрамбене линије показале су се на европским

AUSTRO-HUNGARIAN FORTIFICATIONS ON THE DRINA RIVER AND IN THE BAY OF KOTOR

Former Austro-Hungarian military barracks in urban areas, as well as shelters, guardhouses, and various types of fortifications on surrounding hills and elevations, have been preserved to the present day (Lojović & Gnjato, 2016). These structures were built in the late nineteenth and early twentieth centuries and served military functions until the end of the First World War, after which they were left to gradual deterioration. Some of them could be touristically valorized through appropriate protection and reconstruction measures. These are stone-built structures designed in the style of “karst fortifications,” resistant to artillery fire, which in the occupied territory functioned as belt fortifications. Their primary purpose was to defend military barracks, storage facilities for food and ammunition, water reservoirs, given the scarcity of water in the karst terrain, as well as narrow-gauge railway lines and transport routes used for military supply, forming the first line of defense toward Montenegro. Some of these structures represent outstanding examples of pioneering and fortification military engineering from the late nineteenth and early twentieth centuries.

In Bosnia and Herzegovina, following the occupation in 1878, the Austro-Hungarian authorities undertook the reconstruction of obsolete Ottoman fortifications in Sarajevo and along the Drina River, particularly in Zvornik and Višegrad, and initiated the construction of defensive barracks and blockhouses, a type of small-scale fortification serving as defensive strongpoints or bunkers, intended to suppress potential uprisings. Toward the end of the nineteenth century, the fortification of the border with Montenegro began as part of efforts to secure the Herzegovinian–Zetan operational direction. Relying on the fortified Bay of Kotor, and in addition to several guard posts, mountain belt fortresses were constructed in Eastern Herzegovina and organized into two defensive lines. The backbone of the first line consisted of the Trebišnjica River valley as a major transport axis, with the centers of Trebinje, Bileća, and Avtovac, as well as the surrounding hills on which a system of diverse fortifications was established. A specific type of structure comprised defensive barracks, usually one- or two-storey buildings in the form of small fortresses, featuring only embrasures on the exterior, while windows were positioned on the courtyard side.

ратиштима успешним у статичким дефанзивним борбама у Првом светском рату, што је мотивисало Француску да изгради много моћнију одбрамбену „Мажино линију“ (Maginot Line) уочи Другог светског рата, која ипак није испунила своју сврху.

Бока Которска и Требиње добили су артиљеријска гнезда с челичним куполама. Мањим заштитним утврђењима затворени су сви правци који воде с подручја Грахова и Никшића према Боки Которској, Требињу, Билећи и Сарајеву. Утврђења су била веома јака. У Боки Которској издржала су од 17. до 27. октобра 1914. године артиљеријску паљбу с Ловћена топовима 120 и 155 mm без значајнијих оштећења (Martinović, 2015). Аустроугарска је ојачала Боку Которску новим утврђењима у полустајном типу, а за њену заштиту подигла је Ловћенску линију од Будве на Голиш и на источним и северним падинама Ловћена.

АУСТРОУГАРСКА ВОЈНА УТВРЂЕЊА У СЛИВУ ТРЕБИШЊИЦЕ

Хабзбуршка монархија је израдила и реализовала велики број пројеката и планова који се односе на одбрамбене линије, појасна утврђења, изградњу нових и доградњу постојећих војних утврђења, касарни, стражара, осматрачница, артиљеријских гнезда, тако да је читаву Источна Херцеговина претворена у бастион на југоистоку Аустроугарске, погодан за напад и одбрану са копна и са мора. Припреме за напад на Србију и Црну Гору, који је био повод за Први светски рат, додатно су подстакле значајан број пројеката који се односе на изградњу нових или доградњу постојећих аустроугарских утврђења и касарни у Херцеговини, које сведоче о новим инжењерским решењима у изградњи фортификација, као и о другачијим геостратешким плановима аустроугарских војних планера према Херцеговини, која од одбрамбеног бастиона постаје одскочна даска за продор на исток и југоисток. Статус појасних утврђења добили су Требиње, Билећа, Мостар и Сарајево и у складу с тим су посебно утврђивани. Војностратешке планове Аустроугарске пратила је и изградња пруге уског колосека од 760 mm, на релацији Габела – Хум – Требиње, 1901. године. Пруга је првенствено грађена из стратешких разлога, ради снабдевања трупа и учвршћивања власти на тада окупираним, а кас-

After the Balkan Wars, when Serbia and Montenegro began acquiring large-caliber artillery, the modernization of southern Dalmatian and Bosnian-Herzegovinian fortifications was undertaken, along with the formation of more advanced defensive lines. Such defensive systems proved effective in static defensive warfare on European battlefields during the First World War, which later motivated France to construct the far more powerful Maginot Line prior to the Second World War, although it ultimately failed to fulfill its intended purpose.

The Bay of Kotor and Trebinje were equipped with artillery positions fitted with steel cupolas. Smaller protective fortifications were used to block all routes leading from the areas of Grahovo and Nikšić toward the Bay of Kotor, Trebinje, Bileća, and Sarajevo. These fortifications were exceptionally strong. In the Bay of Kotor, they withstood sustained artillery bombardment from Mount Lovćen between 17 and 27 October 1914, involving guns of 120 and 155 mm caliber, without significant damage (Martinović, 2015). The Austro-Hungarian authorities further reinforced the Bay of Kotor with new semi-permanent fortifications and, for its protection, constructed the Lovćen defensive line extending from Budva toward Goliš and along the eastern and northern slopes of Mount Lovćen.

AUSTRO-HUNGARIAN MILITARY FORTIFICATIONS IN THE TREBIŠNJICA RIVER BASIN

The Habsburg Monarchy designed and implemented a large number of projects and plans related to defensive lines, belt fortifications, and the construction of new and the upgrading of existing military fortresses, barracks, guard posts, observation towers, and artillery positions. As a result, the entire area of Eastern Herzegovina was transformed into a bastion on the southeastern frontier of the Austro-Hungarian Monarchy, suitable for both offensive and defensive operations from land and sea. Preparations for an attack on Serbia and Montenegro, which ultimately served as the trigger for the First World War, further stimulated numerous projects involving the construction of new or the expansion of existing Austro-Hungarian fortifications and barracks in Herzegovina. These works testify to new engineering solutions in fortification construction, as well as to changing geostrategic concepts among Austro-Hungarian military plan-

није и анектираним подручјима. Из тог периода датира и ређе коришћен назив „Далматинска пруга“, пошто је првобитна верзија предвиђала трасу уз Јадранско море, од чега се одустало из чисто војних разлога – бојазни да би у неком будућем ратном конфликту могла бити објекат инвазије, лака мета бродској артиљерији и слично. Пруга на релацији Требиње – Билећа прорадила је децембра 1931. године, у време Краљевине Југославије. Пруга Билећа – Никшић пуштена је у саобраћај у јулу 1938. године. Услед изградње система хидроелектрана на Требишњици, 1959. године ова пруга је измештена, а радови на њој су завршени 1964/65. године, у време ФНР Југославије.

Аустроугарска је после Берлинског конгреса 1878. године окупирала Босну, утврдила град Требиње (Дубровачка и Билећка капија), а после устанка у Кривошијама и Херцеговини 1881. године приступила је изградњи одбрамбеног система и изради картографског премера Херцеговине, који је завршен 1884. године. На херцеговачко-зетском оперативном правцу изграђене су три одбрамбене линије. Прву линију чинила су планско-појасна утврђења Требиње и Билећа и утврђена зона Автовац. Другу линију чинила су утврђења Столац, Невесиње, Улог и Калиновик, а трећу линију долина Неретве са комплексном тврђавом Мостар. Сарајево је била комплексна тврђава као управно и војно средиште Босне и Херцеговине. У војним архивима окупационих снага Аустроугарске сачувани су фортификацијски планови и топографске карте које дају више података о том грандиозном одбрамбеном систему утврђења, који у жаргону називају „херцеговачки камени кордон“ и „балканска Мажино линија“ (Ligne Maginot). Након више од 130 година, овај одбрамбени систем још увек задивљује инвентивношћу војних инжењера и планера, организацијом и техником изградње наизглед неосвојивих фортификацијских објеката на тешко приступачним висовима. Они су имали не само војну функцију, него и психолошки циљ – да демонстрирају моћ и доминацију Хабзбуршке монархије и да изазову страхопоштовање код поробљеног народа. Ипак, читав овај одбрамбени систем пао је без испаленог метка.

ners, whereby Herzegovina evolved from a defensive bastion into a strategic springboard for expansion toward the east and southeast. Trebinje, Bileća, Mostar, and Sarajevo were granted the status of belt fortresses and were accordingly subject to particularly intensive fortification measures. Austro-Hungarian military-strategic planning was accompanied by the construction of a narrow-gauge railway with a track width of 760 mm along the Gabela–Hum–Trebinje route in 1901. This railway was built primarily for strategic purposes, namely to supply military units and to consolidate control over territories that were initially occupied and later annexed. From this period dates the less frequently used designation “Dalmatian Railway,” as the original plan envisaged a route along the Adriatic coast, which was abandoned for purely military reasons due to concerns that, in a future armed conflict, it could become an object of invasion and an easy target for naval artillery. The Trebinje–Bileća section of the railway became operational in December 1931, during the Kingdom of Yugoslavia, while the Bileća–Nikšić section was opened to traffic in July 1938. Owing to the construction of the Trebišnjica hydropower system, the railway was relocated in 1959, and works were completed in 1964–1965, during the period of the Federal People’s Republic of Yugoslavia.

Following the Congress of Berlin in 1878, the Austro-Hungarian Monarchy occupied Bosnia and fortified the town of Trebinje, including the Dubrovnik and Bileća Gates. After the uprising in Krivošije and Herzegovina in 1881, it proceeded with the construction of a comprehensive defensive system and the cartographic survey of Herzegovina, completed in 1884. Along the Herzegovinian–Zetan operational axis, three defensive lines were established. The first line consisted of the planned belt fortifications of Trebinje and Bileća and the fortified zone of Avtovac. The second line included the fortifications of Stolac, Nevesinje, Ulog, and Kalinovik, while the third line encompassed the Neretva River valley with the complex fortress of Mostar. Sarajevo functioned as a complex fortress and served as the administrative and military center of Bosnia and Herzegovina. Military archives of the Austro-Hungarian occupying forces preserve fortification plans and topographic maps that provide extensive information on this grand defensive system, commonly referred to as the “Herzegovinian Stone Cordon” and the “Balkan Maginot Line” (Ligne Maginot). More than 130 years later, this defensive system continues

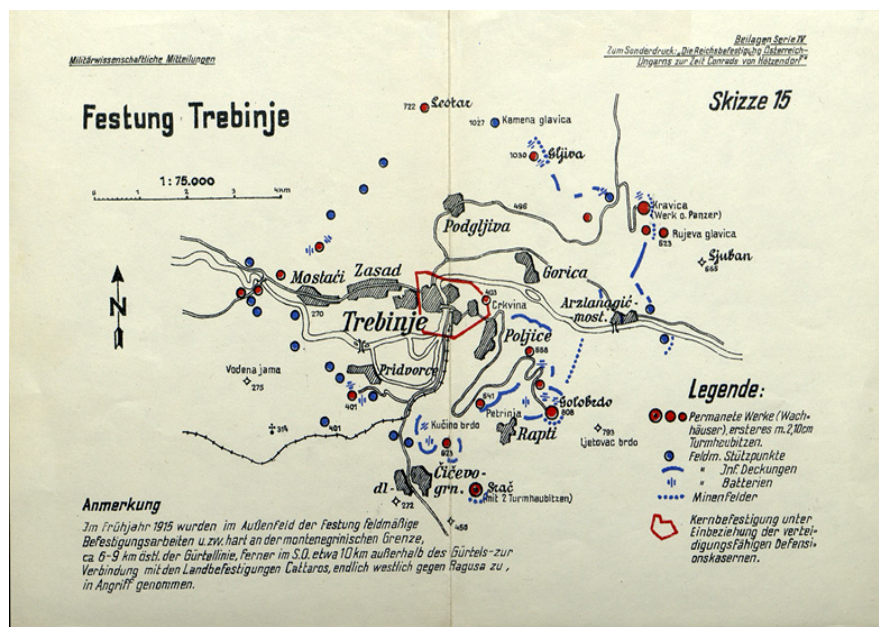
АУСТРОУГАРСКА ВОЈНА УТВРЂЕЊА У ОКОЛИНИ ТРЕБИЊА

Утврђење Требиње (Festung Trebinje) чини систем од 36 фортификација различитог типа, не рачунајући пратећу инфраструктуру војне намене, распоређених у два круга одбране – унутрашњем, са објектима у граду, и спољашњем, на околним брдима. Фортификације су грађене у четири фазе: прва (1878–1884), друга (1885–1888), трећа (1899–1909) и четврта (1910–1916). На требињском сектору, почев од 1884. године, изграђено је укупно девет утврђења „карстног типа“, кружно око града, с нумерацијом у смеру казаљке на сату, почев од I („Кличањ“ или „Кличање“), II (Wachhaus „Леотар“), III (Werk „Гљива“), V („Кравица“) на северу, до VI („Црквина“), VII („Голо брдо“), VIII („Петриња“) и IX („Страч“) (види сл. 1 и сл. 3).

to impress through the ingenuity of military engineers and planners, as well as through the organization and construction techniques employed to erect seemingly impregnable fortifications on difficult-to-access elevations. These structures served not only a military function but also a psychological one, intended to demonstrate the power and dominance of the Habsburg Monarchy and to inspire awe among the subjugated population. Nevertheless, the entire defensive system ultimately collapsed without a single shot being fired.

AUSTRO-HUNGARIAN MILITARY FORTIFICATIONS IN THE VICINITY OF TREBINJE

The Trebinje fortress system (Festung Trebinje) consists of 36 fortifications of various types, excluding associated military infrastructure, arranged within two defensive rings:

Сл. 1. Картографски приказ аустроугарских утврђења око Требиња 1915. године
Fig. 1. Cartographic representation of Austro-Hungarian fortifications around Trebinje in 1915
(Steinitz, 1937).

У околини Требиња најснажније тврђаве биле су Кравица и Страч. Тврђава Страч (сл. 2), грађена је од 1910. до 1916. године. Била је једна од најчвршћих војних тврђава у Европи тога доба. Грађена је од бетона, укопана у стену на врху брда, опремљена са две хаубице калибра 100 mm са челичним куполама, два топа за одбрану, 24 митраљеца,

an inner ring with structures located within the urban area, and an outer ring positioned on the surrounding hills. The fortifications were constructed in four phases: the first phase (1878–1884), the second phase (1885–1888), the third phase (1899–1909), and the fourth phase (1910–1916). In the Trebinje sector, beginning in 1884, a total of nine “karst-type” fortifications were built in a circular layout around the town,

12 рефлектора, осматрачницама, резервоарима за воду, као и посадом од четири официра и 175 војника. Српска војска ју је освојила без борбе.

numbered clockwise, starting with I (“Kličanj” or “Kličanje”), II (Wachaus “Leotar”), III (Werk “Gljiva”), V (“Kravica”) to the north, followed by VI (“Crkvina”), VII (“Golo Brdo”), VIII (“Petrinja”), and IX (“Strač”) (see Figs. 1 and 3).

Сл. 2. Аустроугарска тврђава Страч, код Требиња
Fig. 2. Austro-Hungarian fortress Strač, near Trebinje
(<https://www.youtube.com/>)

Главни типови утврђења били су Werk (веће утврђење са артиљеријским и пешадијским наоружањем, капацитета око 90 војника) и Wachaus (стражарско утврђење са пешадијским наоружањем, капацитета око 30 војника). У периоду 1910–1916. године грађени су модерна бетонска тврђава Werk Страч (у аустријским изворима Srač) и заменска утврђења на Голем брду и Кравици, уз серију бункера у градском језгру. Уочи Првог светског рата стражарска утврђења су добила артиљерију и подигнута су на стандард Werk, а у међупростору су изграђене Zwischenbatterie (међуупоришта с отвореним артиљеријским платформама) и Stützpunkte (систем бетонских бункера повезаних бетонским рововима). Специфични објекти биле су војне касарне са елементима одбрамбених кула (Fort), које су споља имале само пушкарнице, а са дворишне стране прозоре, а касније и бункере (Blockhaus). Када су Србија и Црна Гора почеле набављати артиљерију великих калибра, Аустроугарска приступа модернизацији јужнодалматинских и босанскохерцеговачких утврђења. Бока Которска и Требиње добили су тврђаве са челичним куполама. Мањим утврђењима затворени су сви правци који воде с подручја Грахова и Никшића према Боки Которској, Требињу, Билећи и Сарајеву (Rolf, 2015).

Among the fortresses surrounding Trebinje, Kravica and Strač were the most powerful. Fortress Strač (Fig. 2), constructed between 1910 and 1916, was among the strongest military fortresses in Europe at the time. It was built of reinforced concrete, embedded into the bedrock at the summit of a hill, and equipped with two 100 mm howitzers housed in steel cupolas, two defensive guns, 24 machine guns, 12 searchlights, observation posts, water reservoirs, and a garrison consisting of four officers and 175 soldiers. The fortress was captured by the Serbian army without combat.

The principal types of fortifications included the Werk, a larger fortification equipped with artillery and infantry weapons with a capacity of approximately 90 soldiers, and the Wachaus, a guardhouse-type fortification armed with infantry weapons and accommodating around 30 soldiers. During the period from 1910 to 1916, the modern reinforced-concrete fortress Werk Strač, referred to as Srač in Austrian sources, was constructed, along with replacement fortifications on Golo Brdo and Kravica, and a series of bunkers within the urban core. On the eve of the First World War, guardhouse fortifications were upgraded with artillery and elevated to the Werk standard. In the interspaces, Zwischenbatterien were constructed as intermediate strongpoints

Sl. 3.1. – Tvrđava Kličanj (Werk I)
Fig. 3.1 – Kličanj Fortress (Werk I)

Sl. 3.2. – Tvrđava na Golom brdu (Werk VII).
Fig. 3.2 – Fortress on Golo Brdo (Werk VII)

Sl. 3.3. – Stara kula (Wachaus VIII)
Fig. 3.3 – Old Tower (Wachaus VIII)

Sl. 3.4. – Tvrđava Gljiva (Wachaus II)
Fig. 3.4 – Gljiva Fortress (Wachaus II)

Sl. 3.5. – Kravica (Werk V)
Fig. 3.5 – Kravica (Werk V)

Sl. 3.6. – Tvrđava Leutar (Werk III)
Fig. 3.6 – Leutar Fortress (Werk III)

Сл. 3 (3.1–3.6). Фотографије аустроугарских утврђења у околини Требиња почетком XX века
Fig. 3 (3.1–3.6) Photographs of Austro-Hungarian fortifications in the vicinity of Trebinje at the beginning of the 20th century
(<https://www.flickr.com>)

До Требиња је 1901. године изграђена и железничка пруга уског колосека, важна за снабдевање трупа и појасних тврђава у Требињу и Билећи (Rolf, 2015). Пруга је касније продужена до Билеће (1931) и Никшића (1938). Пруга је укинута 1976. године, а њена траса је данас атрактивна бициклическа стаза. Ради боље организације одбране, тврђаве су подељене на пет одбрамбених сектора: 1. сектор – центар, тзв. Ноуау (језгро), 2. сектор – север, око тврђаве Кличање (Кличањ), 3. сектор – североисток, од Леотара до Кравице, 4. сектор – југоисток, Голо брдо, Петриња и Кучино брдо, 5. сектор – југозапад, око Хума. Многи од тих објеката „могу се сматрати техничким и архитектонским споменицима, а неки и историјским знаменитостима“ (Pachauer, 2014). Док се не нађе адекватна намена, потребно их је адекватно заштитити од пропадања.

У Требињу су изграђене четири велике касарне, окружене одбрамбеним зидовима са бастioniма на угловима, пушкарницама и на вишим спратовима са тзв. „машикулама“ (Maschikule), металним плочама са покретним отворима за пешадијско наоружање. Касарне су, осим одбрамбених објеката, имале и објекте за команду, администрацију, болницу, кухињу, просторије за војнике и офицере, штале за коње, као и складишта муниције, хране, воде и дрва за огрев за 45 дана у случају опсаде. Током Првог светског рата око Требиња су изграђене привремене фортификације пољског типа, са бодљикавом жицом и минским пољима са каменим фугасама (фугасе су плитко укопане нагазне мине). Требињски гарнизон бројао је у мирнодопским условима око 5.000 војника и официра, а у ратним условима преко 10.000 (Pachauer, 2014; Rolf, 2015; Одавић, 2003).

АУСТРОУГАРСКА ВОЈНА УТВРЂЕЊА У ОКОЛИНИ БИЛЕЋЕ

Билећа, као „сестринско“ појасно утврђење североисточно од Требиња према црногорској граници, имала је укупно осам утврђења, нумерисаних од I до VIII у смеру казаљке на сату. То су: Влахиња, Каменица, Хаџибегово брдо, Модробац, Дубовац, Тухор, Никоља глава (Водена градина) и Дракулица (види сл. 1). Ту су била два главна типа утврђења – Werk (артиљеријске батерије са 2 до 4 топа) и Wachaus (стражарске утврде), с тим што су у ратним условима многа утврђења типа Wachaus добила

with open artillery platforms, together with Stützpunkte, a system of reinforced-concrete bunkers interconnected by concrete trenches. A specific category of structures consisted of military barracks incorporating elements of defensive towers (Fort), which featured only embrasures on their exterior facades and windows facing the courtyard, and were later supplemented with bunkers (Blockhaus). When Serbia and Montenegro began acquiring large-caliber artillery, the Austro-Hungarian authorities initiated the modernization of southern Dalmatian and Bosnian-Herzegovinian fortifications. As part of this process, the Bay of Kotor and Trebinje were equipped with fortresses fitted with steel cupolas, while smaller fortifications were used to block all routes leading from the areas of Grahovo and Nikšić toward the Bay of Kotor, Trebinje, Bileća, and Sarajevo (Rolf, 2015).

A narrow-gauge railway line reaching Trebinje was constructed in 1901, playing an important role in supplying military units and the belt fortresses of Trebinje and Bileća (Rolf, 2015). The railway was later extended to Bileća in 1931 and to Nikšić in 1938. It was discontinued in 1976, and its former route today functions as an attractive cycling trail. For the purpose of improving the organization of defense, the fortresses were divided into five defensive sectors: Sector 1, the central area, known as the *Noyau* (core); Sector 2, the northern sector around the Kličanje (Kličanj) fortress; Sector 3, the northeastern sector extending from Mount Leotar to Kravica; Sector 4, the southeastern sector encompassing Golo Brdo, Petrinja, and Kućino Brdo; and Sector 5, the southwestern sector around Hum. Many of these structures “can be regarded as technical and architectural monuments, and some even as historical landmarks” (Pachauer, 2014). Until an appropriate function is identified, it is necessary to ensure their adequate protection against further deterioration.

In Trebinje, four large barracks complexes were constructed, surrounded by defensive walls with corner bastions, embrasures, and, on the upper floors, so-called *machicolations* (Maschikule), consisting of metal plates with movable openings for infantry weapons. In addition to their defensive role, the barracks included facilities for command and administration, a hospital, kitchens, accommodation for soldiers and officers, stables for horses, and storage facilities for ammunition, food, water, and firewood sufficient for 45 days in the event of a siege. During the First World War, temporary field-type fortifications were built around

и артиљерију. У самом граду Билећи била је мања војна касарна, а ван града је изграђена велика касарна „*Neu Bilek*“ или Нова Билећа, која је имала статус лагера (војног логора). На извору Требишњице изграђена је пумпна станица и водовод за водоснабдевање касарне и читавог града. Осим тога, у близини сваког утврђења изграђене су велике цистерне (чатрење) са колектором за воду. Око града, између утврђења, грађени су одбрамбени бункери повезани рововима и појасом бодљикаве жице (Pachauer, 2014; Rolf, 2015; Martinović, 2015).

Неки од поменутих фортификацијских објеката интересантни су због свог положаја, а неки због архитектонских решења. Готово сви данас стоје усамљени у рушевном стању на доминантним висовима око града, као да посматрају како се све око њих мења и чекају време када ће и они добити неку туристичку функцију, на пример излетиште или видиковца, терен за авантуристички туризам (параглајдинг, планински бициклизам) и слично, са пратећим делатностима.

У Стратегији развоја туризма у Републици Српској 2021–2027. године констатовано је да Требињска туристичка зона, која обухвата Требиње, Билећу, Невесиње, Љубиње и Гацко, јесте „богата културним наслеђем, а посебно манастирима и винском културом. Одише и јединственим архитектонским наслеђем“, али да је „укључивање културно-историјског наслеђа у развојне процесе у области туризма ограничено, а у неким случајевима и у потпуности блокирано. Негативне факторе у том процесу представљају: неизграђеност инфраструктуре, непостојање пратећих туристичких садржаја“ (Стратегија, 2021). У овом случају процес стварања туристичких производа чини се посебно компликованим, с обзиром на стање у којем се налази значајан део тих објеката и на потребу сарадње многих субјеката у стварању евентуалних туристичких производа.

Trebinje, incorporating barbed wire and minefields with stone *fougasses*, which were shallowly buried pressure-activated mines. In peacetime, the Trebinje garrison numbered approximately 5,000 soldiers and officers, while in wartime conditions it exceeded 10,000 personnel (Pachauer, 2014; Rolf, 2015; Odavić, 2003).

AUSTRO-HUNGARIAN MILITARY FORTIFICATIONS IN THE VICINITY OF BILEĆA

Bileća, as a “sister” belt fortress located northeast of Trebinje toward the Montenegrin border, comprised a total of eight fortifications, numbered clockwise from I to VIII. These included Vlahinja, Kamenica, Hadžibegovo Brdo, Modrobac, Dubovac, Tuhor, Nikolja Glava (Vodena Gradina), and Drakuljica (see Fig. 1). Two principal types of fortifications were present: *Werk* structures, consisting of artillery batteries equipped with two to four guns, and *Wachaus* structures, serving as guardhouse-type fortifications. Under wartime conditions, many *Wachaus* fortifications were additionally equipped with artillery. Within the town of Bileća itself, a smaller military barracks was located, while outside the urban area a large barracks complex known as *Neu Bilek* (New Bileća) was constructed, functioning as a military camp. At the source of the Trebišnjica River, a pumping station and water supply system were built to provide water for both the barracks and the entire town. In addition, large cisterns (*čatrnje*) with water-collecting systems were constructed near each fortification. Around the town, between individual fortresses, defensive bunkers were built and interconnected by trench systems and belts of barbed wire (Pachauer, 2014; Rolf, 2015; Martinović, 2015).

Some of the aforementioned fortification structures are noteworthy primarily due to their strategic locations, while others stand out for their architectural solutions. Almost all of them today remain isolated and in a state of ruin on dominant elevations surrounding the town, as if observing the transformations of the landscape around them while awaiting a time when they might acquire a new tourism-related function. Such functions could include excursion sites or viewpoints, as well as venues for adventure tourism activities such as paragliding and mountain biking, accompanied by related services.

Сл. 4. Картографски приказ аустроугарских утврђења око Билеће 1915. године
Fig. 3. Cartographic representation of Austro-Hungarian fortifications around Bileća in 1915
(Steinitz, 1937).

ЗАКЉУЧАК

Источна Херцеговина фигурира на старим географским картама као саобраћајно и војностратешки важна земља, коју су походили, запоседали и бивали поражени многи моћни освајачи од античких времена до најновијег доба (Grčić, M., & Grčić, 2018; Grčić, M., & Grčić, 2022). Иза њих су остајала утврђења, највише из доба аустроугарске окупације, која чекају своју туристичку валоризацију. Па ипак, на данашњој туристичкој мапи Европе још увек је тај простор, да парафразирам Андрића, „земља које нема“, која чека да буде „откривена“. Старе карте и друга документација дају доста података који указују да се може организовати кружна херцеговачка стаза културног милитарног туризма. Али пре свега треба решити неколико стратешки важних питања: заштитити исто-

The Tourism Development Strategy of the Republic of Srpska for the period 2021–2027 notes that the Trebinje tourism zone, encompassing Trebinje, Bileća, Nevesinje, Ljubinje, and Gacko, is “rich in cultural heritage, particularly monasteries and wine culture, and characterized by distinctive architectural heritage.” However, it also emphasizes that “the integration of cultural and historical heritage into tourism development processes is limited and, in some cases, completely blocked. Negative factors in this process include underdeveloped infrastructure and the lack of accompanying tourism facilities” (Strategy, 2021). In this context, the process of creating tourism products appears particularly complex, given the current condition of a significant proportion of these sites and the need for coordinated cooperation among numerous stakeholders in the development of potential tourism offerings.

ријско-културне објекте од даљег пропадања и уредити музејске поставке за туристичке сврхе; утврдити форме и методе организације менаџмента и туристичког маркетинга историјско-културних објеката; уредити пратеће објекте за туризам и рекреацију; припремати квалификоване професионалне кадрове у области туризма за рад у историјско-културним објектима; подржавати могућности и перспективе међурегионалне и трансграничне сарадње у области коришћења историјско-културних објеката у сазнајне и туристичке сврхе. Све то захтева партнерство науке и праксе, узajамне консултације и координацију деловања свих субјеката заинтересованих за туристичку валоризацију културно-историјских објеката, како стручњака тако и власника објеката (најчешће локалних самоуправа). Први корак је да локалне власти, као и туристичке организације, уочавају у историјским милитарним ресурсима на својим теренима потенцијалне могућности туристичке валоризације, уважавају их у својим стратешким и програмским документима као потенцијално атрактиван туристички производ, предузимају њихову конзервацију или делимичну реконструкцију, организују њихово привођење туристичкој намени, означавају их на туристичким мапама и путоказима и популаризују их у оквирима промотивних акција. Уређењем и рашчишћавањем простора око фортификационог комплекса, кроз спој природних и културно-историјских вредности, појачао би се амбијентални утисак читавог простора, а изградња пешачких и бициклистичких стаза допринела би развоју рекреативног туризма.

У новије време херцеговачке фортификације из различитих историјских епоха повезују стазе пешачког туризма за љубитеље историје, природе и рекреације у природи. Заинтересовани за ту тематику могу проћи историјским трасама војних покрета, погледати места војних догађаја, видети много јединствених пионирских фортификацијских дела војне инжењерије и разгледати музејске поставке. Република Српска и Босна и Херцеговина још нису приступиле скансенској обнови одбрамбених објеката (изузев неких средњовековних тврђава у градовима), иако располажу ресурсима војно-историјског и пејзажно-просторног наслеђа надрегионалног ранга. Важна карактеристика одбрамбене архитектуре Херцеговине јесу њене везе са природом. Скоро све градине и утврђења подигнути су у вези са конфигурацијом тере-

CONCLUSION

Eastern Herzegovina appears on historical geographical maps as a region of major transport and military-strategic importance, traversed, occupied, and contested by numerous powerful conquerors from antiquity to the modern era (Grčić & Grčić, 2018; Grčić & Grčić, 2022). These successive historical phases left behind a dense network of fortifications, predominantly dating from the period of Austro-Hungarian occupation, which today await systematic tourism valorization. Nevertheless, on the contemporary tourism map of Europe this area remains, to paraphrase Andrić, a “land that does not exist,” still waiting to be “discovered.” Historical maps and related documentation provide substantial evidence indicating the feasibility of establishing a circular Herzegovinian route of cultural military tourism. However, several strategically important issues must be addressed as a priority: the protection of historical and cultural monuments from further deterioration and the organization of museum displays for tourism purposes; the definition of appropriate forms and methods of management and tourism marketing for historical-cultural assets; the development of supporting facilities for tourism and recreation; the education and training of qualified professional staff in the field of tourism for work within historical-cultural sites; and the encouragement of interregional and cross-border cooperation in the use of historical-cultural assets for educational and tourism purposes.

Achieving these objectives requires a strong partnership between science and practice, based on mutual consultation and coordinated action among all stakeholders interested in the tourism valorization of cultural-historical heritage, including both experts and property owners, most often local self-government authorities. The initial step involves local authorities and tourism organizations recognizing the tourism potential of historical military resources within their territories, incorporating them into strategic and programmatic documents as potentially attractive tourism products, undertaking conservation or partial reconstruction measures, organizing their adaptation for tourism use, marking them on tourism maps and signposting systems, and promoting them through targeted promotional activities. By arranging and clearing the areas surrounding fortification complexes, and by integrating natural and cultural-historical values, the overall ambient quality of the landscape would be enhanced, while the development of pedestrian and cy-

на, прилагођавајући се природној средини (набораност рељефа, вијугавост река, геоморфолошки облици терена). У поређењу са равничарским теренима, ови природни комплекси истичу се високим коефицијентом разноврсности и колорита околине. С обзиром на тај уникални карактер вредности природне средине Херцеговине, та места додатно привлаче љубитеље природе. Посебно питање је поступање са тим ресурсима туристичких атракција кроз одговарајућу њихову припрему за разгледање и доживљај, промоцију, укључивање на листу приоритета и уврштавање у програме организованих посета. Највећа шанса таквог развоја може бити стварање тематске понуде усмерене на милитарни културни туризам. Без историјске географије и историјске картографије не можемо разумети како је овај простор био у прошлости организован и планирати како га треба организовати.

Можемо запазити могућност продубљивања „специјализације“ појединих објеката у конкретним облицима туризма, те се поставља дилема шта понудити у њима: „по нешто за свакога“ или „што више само за љубитеље?“. Најчешће изабрани „профили“ туристичких производа у тој групи објеката су „тврђава–музеј“ са спектром изложби, „тврђава–хотел“ са разноврсном понудом боравка, укључујући пакете услуга и рекреације, „тврђава – место живе историје“ са акцентом на тематске догађаје и микродогађаје, укључујући и милитарне, као и објекти мешовитог типа – са више врста понуде или без специјализованог профила производа. Могућа је кооперација изабраних профила у погледу квалитета и атрактивности туристичке понуде.

cling trails would contribute significantly to the growth of recreational tourism.

In recent years, Herzegovinian fortifications from different historical periods have been interconnected through hiking trails designed for visitors interested in history, nature, and outdoor recreation. Those drawn to this thematic focus can follow historical routes of military movements, visit sites of former military events, observe numerous unique examples of pioneering fortification works of military engineering, and explore museum exhibitions. To date, the Republic of Srpska and Bosnia and Herzegovina have not undertaken the systematic open-air museum (skansen) restoration of defensive structures, with the exception of certain medieval fortresses in urban areas, despite possessing military-historical and landscape-spatial heritage resources of supra-regional significance. A key characteristic of Herzegovina's defensive architecture lies in its strong connection with the natural environment. Almost all hillforts and fortifications were constructed in close relation to terrain configuration, adapting to natural conditions such as the rugged relief, meandering river courses, and diverse geomorphological forms. In comparison with lowland areas, these natural complexes are distinguished by a high degree of spatial diversity and visual richness. Owing to this unique environmental character, these locations exert additional appeal for nature-oriented visitors. A particularly important issue concerns the management of these tourism resources through their adequate preparation for visitation and experiential interpretation, promotion, prioritization, and inclusion in organized visitation programs. The greatest potential for such development lies in the creation of a thematic offer oriented toward military cultural tourism. Without historical geography and historical cartography, it is not possible to fully understand how this space was organized in the past, nor to plan its future organization effectively.

It is also possible to identify opportunities for deepening the “specialization” of individual sites within specific forms of tourism, raising the dilemma of what type of offer should be developed: a diversified offer “for everyone” or a more focused offer primarily targeting enthusiasts. The most frequently selected tourism product profiles within this group of sites include the “fortress–museum,” featuring a range of exhibitions; the “fortress–hotel,” offering diverse accommodation experiences combined with service and recreation packages; the “fortress as a site of living history,”

emphasizing thematic events and micro-events, including military-themed activities; and mixed-type sites that provide multiple forms of offer or lack a clearly defined specialized product profile. Cooperation among selected profiles is possible and desirable in terms of enhancing the quality and overall attractiveness of the tourism offer.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Cosgrove, D. (1998). *Social formation and symbolic landscape*. Croom Helm.
- Flickr. (n.d.). *Photographs of Austro-Hungarian fortifications near Trebinje*. Retrieved [date], from <https://www.flickr.com/photos/>
- Grčić, M., & Grčić, Lj. (2018). Geografski prostor Istočne Hercegovine na starim kartama. U Filipović i dr. (ur.), *Lokalna samouprava u planiranju i uređenju prostora i naselja – Geneze i perspektive razvoja* (str. 79–86). Asocijacija prostornih planera Srbije.
- Grčić, M., & Grčić, Lj. (2022). Stare karte kao izvor za istraživanje Istočne Hercegovine kao kulturno-geografske regije u funkciji razvoja kulturno-saznajnog i vojnog turizma. U *Zbornik radova međunarodne naučne konferencije "Turizam u savremenom evropskom i evroazijskom prostoru – stanje, problemi, izazovi, perspektive"* (str. 261–273). VTH.
- Jędrysiak, T., & Mikos von Rohrscheidt, A. (2011). *Militarna turystyka kulturowa*. PWE.
- Kolocov, V. A. (2017). Сражения за историю, памятные места и государственное строительство на постсоветском пространстве. U M. E. Кулешова (ur.), *В фокусе наследия* (str. 205–219). Институт географии РАН.
- Kowalczyk, A., & Derek, M. (2010). *Zagospodarowanie turystyczne*. PWN.
- Лојовић, М., & Ђато, О. (2016). Одрживи развој туризма Источне Херцеговине. *Zbornik radova – Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu*, 64, 361–399. <https://doi.org/10.5937/zrgfub1664361L>
- Martinović, M. (2015). Austrougarske utvrde u Hercegovini: Obrambena crta: Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje, Stolac (die zweite linie). *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe*, 26(1), 201–250. <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2015.1.215>
- Mikos von Rohrscheidt, A. (2020). *Zarządzanie w turystyce kulturowej* (Vols. 1–2). Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Одавић, Ђ. (2003). Градине Требиња и сусједних општина у залеђу јужног дијела Јадрана. *Трибуна*, 10, 29–43.
- Pachauer, K. V. (2014). Trebinje – Austro-Hungarian arisson and fortress, 1878–1918. *Tribunia*, 13, 177–190.
- Просторни план града Требиња. (2022). Центар за пројектовање и консалтинг.
- Steinitz, E. von, & Aarenau, T. von. (1937). *Die Reichsbefestigung Österreich-Ungarns zur Zeit Conrads von Hötzendorf*. Sonderabdruck aus den *Militärwissenschaftlichen Mitteilungen* (pp. 1–99).
- Стратегија развоја туризма Републике Српске за период 2021–2027. године. (2021). Министарство трговине и туризма, Република Српска.
- Веденин, Ю. А. (2018). Культурный ландшафт как хранитель памяти ойкумены. *Региональные проблемы*, 21(3), 28–34. <https://doi.org/10.31433/1605-220X-2018-21-3-28-34>
- YouTube. (n.d.). *Austro-Hungarian fortress Strač near Trebinje* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=_MO7AiOvKg8

Примљено / Received: 20. 11. 2025.

Исправљено / Revised: 22. 11. 2025.

Прихваћено / Accepted: 01. 12. 2025.

ФЕРТИЛНЕ НАМЈЕРЕ И ПОРОДИЧНЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ МЛАДИХ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

FERTILITY INTENTIONS AND FAMILY ORIENTATIONS AMONG YOUNG PEOPLE IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

Драшко Маринковић^{1*}, Александар Мајић¹,
и Александра Петрашевић¹

¹Универзитет у Бањој Луци, Природно-математички
факултет, Бања Лука, Република Српска, БиХ

Draško Marinković^{1*}, Aleksandar Majić¹,
and Aleksandra Petrašević¹

¹University of Banja Luka, Faculty of Natural Sciences and
Mathematics, Banja Luka, Republic of Srpska, B&H

Сажетак: Истраживање има за циљ анализу демографских, образовних и вредносних оријентација младих у Републици Српској, са посебним освртом на регионалне разлике у ставовима према наставку школовања, миграционим намјерама, планирању породице и фертилитету. Циљ је утврдити у којој мјери социо-економски и културни фактори утичу на одлуке младих о заснивању породице и њиховој демографској будућности. Истраживање је спроведено на репрезентативном узорку средњошколског становништва ($N \approx 9.000$), а подаци су обрађени примјеном дескриптивне и компаративне статистике. Основни аналитички поступак представљао је укрштање регије (независна варијабла) са низом демографских и вредносних показатеља (зависне варијабле): намјера наставка школовања, планирање студирања у Републици Српској, намјера напуштања земље, спремност за заснивање породице, виђење породице и дјеце као вриједности, мотиви за родитељство, утицај медија и економских фактора на породичне одлуке. Резултати истраживања показују да економски и социјални чиниоци имају кључну улогу у процесу доношења животних одлука младих, али и да је присутна стабилна афективна и тради-

Abstract: This paper examines the demographic, educational, and value orientations of young people in the Republic of Srpska, with a particular focus on regional disparities in attitudes toward educational continuation, migration intentions, family formation, and fertility. The study seeks to assess the extent to which socioeconomic and cultural determinants shape young people's decisions regarding family formation and their long-term demographic trajectories. Empirical research was conducted on a large, representative sample of secondary school students ($N \approx 9,000$). Data were analyzed using descriptive and comparative statistical techniques. The core analytical framework relied on cross-tabulation of region as the independent variable with a set of demographic and value-related indicators as dependent variables, including intentions to continue education, plans to pursue higher education within the Republic of Srpska, intentions to emigrate, readiness to establish a family, perceptions of family and children as core values, motivations for parenthood, and the perceived influence of media and economic conditions on family-related decision-making. The findings indicate that economic and social factors exert a decisive influence on young people's life-course choices.

* Аутор за кореспонденцију: Драшко Маринковић, Универзитет у Бањој Луци, Природно-математички факултет, Младена Стојановића 2, 78000 Бања Лука. E-mail: drasko.marinkovic@pmf.unibl.org

* Corresponding author: Draško Marinković, University of Banja Luka, Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Mladena Stojanovića 2, 78000 Banja Luka, Bosnia and Herzegovina. E-mail: drasko.marinkovic@pmf.unibl.org

ционална оријентација према породици. Млади породицу најчешће доживљавају као извор љубави, сигурности и повјерења, док фертилне намјере остају симболично позитивне, упркос ограничењима који произилазе из економске нестабилности. Закључује се да демографска будућност зависи од повезаности економских политика и системске подршке породици. Упркос изазовима, млади у Републици Српској задржавају стабилан систем породичних и културних вриједности, што представља значајан потенцијал за будући друштвени развој.

Кључне ријечи: Ставови младих, планирање породице, Република Српска

УВОД

Демографски процеси у савременом друштву све више зависе од ставова, очекивања и животних избора младих генерација. Република Српска, као простор са израженим демографским старењем и интензивним миграционим процесима, суочава се са изазовом очувања биолошког и друштвеног потенцијала становништва. У том контексту, млади представљају кључну категорију, јер њихове одлуке о образовању, професионалном усмјерењу, заснивању породице и родитељству директно утичу на будући демографски развој.

Досадашња истраживања спроведена у Републици Српској, несумњиво су потврдила да су планирање породице, као и популациона политика, под снажним утицајем промјена које се дешавају у нашем друштву. Из анализе природних детерминанти демографског развоја Републике Српске, посљедњих двадесетак година, евидентна је демографска рецесија, као и у већини европских земаља, коју иницирају смањене стопе фертилитета (Маринковић & Мајић, 2018).

Истраживање је усмјерено на анализу ставова средњошколске омладине у различитим регијама Републике Српске, са циљем да се утврди како економски, социјални и културни фактори обликују њихове вриједности и животне приоритете. Посебан нагласак стављен је на питања која се тичу планирања породице, миграционих намјера, перцепције породичних вриједности, фертилних очекивања и утицаја друштвеног окружења (медија, едукације и економских прилика).

At the same time, a relatively stable affective and traditional orientation toward family persists across regions. Family is predominantly perceived as a source of emotional support, security, and trust, while fertility intentions remain normatively and symbolically positive despite structural constraints stemming from economic uncertainty. The results suggest that future demographic development largely depends on the coherence between economic policies and comprehensive, systematic family-support measures. Despite pronounced socioeconomic challenges, young people in the Republic of Srpska continue to maintain a stable system of family- and culture-based values, representing an important demographic and social development potential.

Keywords: youth attitudes; fertility intentions; family formation; demographic behaviour; Republic of Srpska

INTRODUCTION

Demographic processes in contemporary societies are increasingly shaped by the attitudes, expectations, and life choices of younger generations. The Republic of Srpska, characterized by pronounced population ageing and intensive migration dynamics, faces significant challenges in preserving both the biological and social potential of its population. In this context, young people represent a key demographic group, as their decisions regarding education, career orientation, family formation, and parenthood directly influence future demographic development.

Previous research conducted in the Republic of Srpska has consistently confirmed that family planning and population policy are strongly affected by broader societal transformations. An analysis of the natural determinants of demographic development over the past two decades reveals a clear demographic recession, similar to trends observed in most European countries, primarily driven by declining fertility rates (Marinković & Majić, 2018).

This study focuses on analyzing the attitudes of secondary school youth across different regions of the Republic of Srpska, with the aim of identifying how economic, social, and cultural factors shape their values and life priorities. Particular emphasis is placed on issues related to family planning, migration intentions, perceptions of family values, fertility expectations, and the influence of the broader social environment, including media, education, and economic conditions.

Рад настоји да покаже у којој мјери млади, иако свјесни економских ограничења и социјалне несигурности, задржавају позитивне ставове о породици као једном од кључних фактора друштвене стабилности. Анализа има и практични значај, јер резултати могу послужити као основа за креирање демографске и омладинске политике усмјерене ка јачању породице, запошљавању младих и подстицању рађања.

Савремене студије истичу да регионалне разлике, степен урбанизације и просторна припадност значајно утичу на намјере младих у погледу наставка школовања, професионалног усмјерења и планирања породице (Riederer et al., 2024; Crombach & Smits, 2024). Као друштвено-просторна категорија, регион одређује доступност образовних ресурса, могућности запослења и квалитет животних услова, што утиче на опредјељења младих да остану у својој средини или да мигрирају (van Mol, 2016).

Према бројним европским истраживањима код млади у мањим, руралним подручјима доминирају традиционални ставови који истичу породицу као кључну животну вриједност (Billari & Kohler, 2004; Sørensen et al., 2016). У урбаним срединама високи трошкови живота и несигурност запослења често утичу на одлагање родитељства, док у руралним регијама, упркос снажнијим породичним нормама, недостатак економске подршке и ограничене могућности запошљавања представљају значајне препреке за оснивање породице.

Савремена литература досљедно указује на повезаност економских услова и промјена у фертилитетном понашању младих. У више компаративних анализа показано је да периоди економске рецесије доводе до смањења стопа рађања и одлагања родитељства у већини развијених земаља (Sobotka et al., 2011). Овом приступу доприносе и новији радови који систематски описују начине на које се перцепција економске несигурности одражава на планирање дјете и фертилитетне намјере младих у европским друштвима (Vignoli et al., 2020).

Истраживања која се баве образовањем указују да продужено школовање и професионална усмјереност младих доводе до разлике између планираног и оствареног фертилитета (Musick et al., 2009). Широки прегледи европских и ваневропских података потврђују да је одлагање родитељства често повезано са структурним и

The paper seeks to demonstrate the extent to which young people, despite being aware of economic constraints and social insecurity, maintain positive attitudes toward the family as a fundamental pillar of social stability. The analysis also has practical relevance, as the findings may serve as an empirical basis for designing demographic and youth policies aimed at strengthening family formation, improving youth employment opportunities, and encouraging childbearing.

Contemporary studies emphasize that regional differences, levels of urbanization, and spatial context significantly influence young people's intentions regarding educational continuation, career pathways, and family planning (Riederer et al., 2024; Crombach & Smits, 2024). As a socio-spatial category, region determines access to educational resources, employment opportunities, and overall living conditions, thereby shaping young people's decisions to remain in their place of origin or to migrate (van Mol, 2016).

Numerous European studies indicate that young people in smaller and predominantly rural areas tend to exhibit more traditional value orientations, emphasizing family as a central life priority (Billari & Kohler, 2004; Sørensen et al., 2016). In urban environments, high living costs and employment insecurity often contribute to the postponement of parenthood, whereas in rural regions, despite stronger family norms, limited economic support and restricted employment opportunities represent significant barriers to family formation.

Contemporary literature consistently points to a strong association between economic conditions and changes in young people's fertility behaviour. Numerous comparative analyses have demonstrated that periods of economic recession lead to declining birth rates and the postponement of parenthood in most developed countries (Sobotka et al., 2011). This perspective is further supported by more recent studies that systematically examine how perceptions of economic uncertainty affect childbearing plans and fertility intentions among young people in European societies (Vignoli et al., 2020).

Research focusing on education indicates that prolonged educational trajectories and career-oriented aspirations contribute to discrepancies between intended and achieved fertility (Musick et al., 2009). Comprehensive reviews of European and non-European data confirm that the postponement of parenthood is frequently associated with structural and cultural factors shaping transitions into marriage and parental roles (Mills et al., 2011).

културним факторима који обликују токове уласка у брак и родитељске улоге (Mills et al., 2011).

Паралелно са социоекономским аспектима, више студија наглашава значај биолошких ограничења у остваривању планираног броја дјете. Модел репродуктивне способности указују на пад фертилитета са порастом животне доби и на смањене могућности за реализацију већих породичних планова у случају каснијег родитељства (Habbema et al., 2015).

У области медијских утицаја, дугогодишња истраживања показују да масовни медији учествују у обликовању ставова о рађању, величини породице и репродуктивним изборима, како директним порукама тако и дифузним друштвеним нормама које посредују медијски садржаји (Hornik & McAnany, 2001). Новије студије у земљама у развоју указују на то да изложеност медијским кампањама о планирању породице статистички повећава информисаност и коришћење савремених метода контрацепције међу младима (Ahmed & Seid, 2020).

Значајан дио истраживања усмјерен је и на репродуктивну и сексуалну писменост младих. Системски прегледи и међународне препоруке указују да програми свеобухватног сексуалног образовања доприносе бољем познавању плодности, репродуктивног здравља и реалистичнијем сагледавању временских оквира за заснивање породице (UNESCO, 2018). Подаци из европских земаља додатно показују да виши нивои знања о фертилитету корелирају са јасније дефинисаним ставовима о родитељству и будућим породичним плановима (Sørensen et al., 2016).

У савременим развијеним друштвима, главни покретач друштвено-економског развоја је развој људских ресурса кроз образовање, па би то требао бити и један од приоритета у Републици Српској (Marinković et al., 2023). Република Српска суочава се са проблемом недовољног рађања који у дугорочном смислу пријети опстанку и развоју друштва у свим његовим аспектима. У циљу заустављања неповољних тенденција у демографском развоју нагласак се ставља на потребу за афирмацијом постојећих и увођењем нових пронаталитетних мјера и активности кроз стратегију демографског развоја и програме планирања породице (Marinković et al. 2020).

Регионалне разлике у образовним аспирацијама, миграционим намјерама и породичним вриједностима међу младима представљају значајан изазов за демографски

Alongside socioeconomic determinants, several studies emphasize the importance of biological constraints in achieving the desired number of children. Models of reproductive capacity highlight the decline in fertility with increasing age and the reduced likelihood of realizing larger family plans when parenthood is delayed (Habbema et al., 2015).

In the field of media influence, long-standing research shows that mass media play an important role in shaping attitudes toward childbearing, family size, and reproductive choices, both through direct messaging and through the diffusion of social norms mediated by media content (Hornik & McAnany, 2001). More recent studies conducted in developing countries indicate that exposure to media campaigns on family planning significantly increases awareness and the use of modern contraceptive methods among young people (Ahmed & Seid, 2020).

A substantial body of research also focuses on young people's reproductive and sexual literacy. Systematic reviews and international recommendations suggest that comprehensive sexuality education programs contribute to improved knowledge of fertility and reproductive health, as well as to a more realistic understanding of the timing of family formation (UNESCO, 2018). Evidence from European countries further demonstrates that higher levels of fertility-related knowledge are correlated with more clearly articulated attitudes toward parenthood and future family plans (Sørensen et al., 2016).

In contemporary developed societies, human resource development through education represents a key driver of socio-economic progress and should therefore constitute one of the strategic priorities in the Republic of Srpska as well (Marinković et al., 2023). The Republic of Srpska is currently facing the problem of persistently low fertility, which in the long term threatens societal sustainability and development across multiple dimensions. In order to counteract adverse demographic trends, increasing emphasis has been placed on the affirmation of existing and the introduction of new pronatalist measures through demographic development strategies and family planning programs (Marinković et al., 2020).

Regional differences in educational aspirations, migration intentions, and family values among young people represent a significant challenge for the demographic development of the Republic of Srpska. Understanding these differences enables the formulation of more effective measures aimed at encouraging young people to remain in their local

развој Републике Српске. Разумијевање ових разлика омогућава формулисање ефикаснијих мјера које подстичу младе на останак, запошљавање и оснивање породице у својој средини. У том контексту, важно је интегрисати резултате истраживања која указују на утицај региона, економских услова, медија и едукације на обликовање ставова младих према школовању, родитељству и животу у Републици Српској.

МЕТОДЕ

Дизајн анкетног истраживања и прикупљање података

Рад под називом: „Фертилне намјере и породичне оријентације младих у Републици Српској“ представља анализу дијела анкетног истраживања ученика средњих школа у Републици Српској које је одобрило Министарство просвјете и културе Републике Српске. Истраживање су подржали и Министарство породице, омладине и спорта и Министарство за научнотехнолошки развој и високог образовања у Влади Републике Српске. Циљ истраживања био је прикупљање емпиријских података, пунољетних ученика завршних разреда средњих школа, о планирању породице и значају породичних вриједности.

Анкетно истраживање је реализовано у виду анонимне и добровољне анкете, спроведене током 2023. године у 84 од укупно 93 средње школе на територији Републике Српске. Упитник је садржао 30 питања, претежно затвореног типа. Анкетно истраживање обухватило је све пунољетне ученике трећих и четвртих разреда средњих школа у Републици Српској. Укупан број испитаника износио је 9.204, што представља више од 83% свих пунољетних средњошколаца. Након верификације података, у анализу је укључено 9.123 валидних упитника, док је 81 (0,88%) одбачен због непотпуности или неважећих одговора.

Истраживачки оквир и методологија анализе

Предмет овог истраживања су ставови младих у Републици Српској у вези са демографским, образовним и породичним питањима. Циљ је анализирати регионалне варијације у њиховим ставовима и идентификовати кључне факторе који утичу на одлуке о будућности, породичном животу и родитељству. Регионална подјела Републике

communities, secure employment, and establish families. In this context, it is essential to integrate research findings that highlight the influence of regional context, economic conditions, media exposure, and education on shaping young people's attitudes toward education, parenthood, and life in the Republic of Srpska.

METHODS

Survey Design and Data Collection

The study entitled *“Fertility Intentions and Family Orientations of Young People in the Republic of Srpska”* is based on the analysis of a segment of a large-scale survey conducted among secondary school students in the Republic of Srpska. The research was officially approved by the Ministry of Education and Culture of the Republic of Srpska. Additional institutional support was provided by the Ministry of Family, Youth and Sports and the Ministry of Scientific and Technological Development and Higher Education of the Government of the Republic of Srpska. The primary objective of the survey was to collect empirical data from adult students in the final grades of secondary schools regarding family planning and the significance of family values.

The survey was conducted as an anonymous and voluntary questionnaire during 2023 in 84 out of a total of 93 secondary schools across the territory of the Republic of Srpska.

The questionnaire consisted of 30 items, predominantly closed-ended questions. The target population included all adult students enrolled in the third and fourth grades of secondary schools in the Republic of Srpska. The total number of respondents amounted to 9,204, representing more than 83% of the total population of adult secondary school students.

Following data verification procedures, 9,123 valid questionnaires were included in the analysis, while 81 questionnaires (0.88%) were excluded due to incompleteness or invalid responses.

Research Framework and Analytical Methodology

The focus of this study is on young people's attitudes toward demographic, educational, and family-related issues in the Republic of Srpska. The aim is to examine regional variations in these attitudes and to identify key factors influencing decisions related to future life plans, family formation, and parenthood. The regional division of the Republic of Srpska

Српске на шест регионалних цјелина извршена је у складу са Просторним планом Републике Српске до 2025. године (МПУТЕРС, 2013). То су регије: Бањалука, Приједор, Добој, Бијељина, Источно Сарајево и Требиње. Подаци су обрађени коришћењем дескриптивне статистике и укрштених фреквенција (Crosstabulation) у софтверском програму SPSS (IBM SPSS Statistics Version 20).

Независне варијабле у овом истраживању представљају регионалне цјелине Републике Српске, које чине просторни оквир анализе и омогућавају уочавање територијалних разлика у ставовима и понашајним обрасцима младих. Зависне варијабле у овом истраживању односе се на различите демографске, образовне и вредносне аспекте понашања младих. Оне обухватају: намјере у вези са наставком школовања и планирањем студирања у Републици Српској, ставове о останку или напуштању земље, планове о заснивању породице, виђење породице и њених вриједности, ставове о пожељном броју дјеце, мотиве за родитељство, перцепцију економских и друштвених препрека за заснивање породице, као и процјену утицаја медија и популационе едукације на репродуктивне норме младих. Таквом структуром варијабли истраживање је усмјерено на идентификацију регионалних разлика у фертилним намјерама, породичним вриједностима и демографском понашању младих, уз посебан нагласак на узајамну повезаност образовних, социјалних и културних фактора.

Анализа је спроведена коришћењем дескриптивних показатеља (% дистрибуције по регијама), компаративном анализом регионалних разлика и интерпретације резултата у контексту социодемографских теорија. Квалитативна интерпретација резултата спроведена је у научном стилу, са фокусом на идентификацију вриједносних образаца или социоекономских детерминанти понашања младих.

РЕЗУЛТАТИ

Регионалне разлике у намјери наставка школовања након средње школе у Републици Српској

Анализа података указује на значајне регионалне разлике у образовним намјерама средњошколаца у Републици Српској. На нивоу цијеле Републике, више од 55% ученика исказало је намјеру да након завршетка средње школе настави школовање, док око 22% не планира наставак образовања, а исти проценат није сигуран у своју

into six territorial units was conducted in accordance with the Spatial Plan of the Republic of Srpska up to 2025 (Ministry of Spatial Planning, Construction and Ecology of the Republic of Srpska, 2013). The regions included in the analysis are: Banja Luka, Prijedor, Doboј, Bijeljina, East Sarajevo, and Trebinje.

Data were processed using descriptive statistics and cross-tabulation techniques in the statistical software package SPSS (IBM SPSS Statistics, Version 20).

In this study, the independent variable is the regional affiliation within the Republic of Srpska, which provides the spatial framework for the analysis and enables the identification of territorial differences in young people's attitudes and behavioural patterns. The dependent variables encompass a broad range of demographic, educational, and value-related dimensions of youth behaviour. These include intentions regarding the continuation of education and plans to pursue higher education within the Republic of Srpska, attitudes toward remaining in or leaving the country, plans for family formation, perceptions of family and its values, attitudes toward the desired number of children, motivations for parenthood, perceptions of economic and social barriers to family formation, as well as assessments of the influence of media and population education on young people's reproductive norms.

Through this variable structure, the study is oriented toward identifying regional differences in fertility intentions, family values, and demographic behaviour among young people, with particular emphasis on the interrelationships between educational, social, and cultural factors.

The analysis was conducted using descriptive indicators (percentage distributions by region), comparative analysis of regional differences, and interpretation of findings within the framework of socio-demographic theories. Qualitative interpretation of the results was carried out in a scientific manner, focusing on the identification of value patterns and socio-economic determinants underlying young people's behaviour.

RESULTS

Regional Differences in Intentions to Continue Education after Secondary School in the Republic of Srpska

The analysis reveals pronounced regional differences in secondary school students' educational intentions across the Republic of Srpska. At the aggregate level, more than 55% of respondents expressed an intention to continue education

одлуку. Ови резултати указују на релативно висок ниво образовних амбиција, али и на присутну неодлучност код више од петине испитаника.

У бањалучкој регији, која обухвата највећи урбани и универзитетски центар Републике Српске, евидентиран је највиши удио ученика који планирају наставак школовања — чак 59,0%. Истовремено, 20,3% ученика не намјерава наставити школовање, док 20,7% није сигурно у својој одлуци. Ови резултати указују на снажан утицај урбаног окружења, присуство већег броја високошколских установа и изражену образовну мотивацију ученика.

Супротно томе, у регијама Приједор и Добој забиљежен је знатно нижи ниво намјере наставак школовања. У приједорској регији 44,8% ученика исказало је намјеру да настави образовање након средње школе, док 29,3% не планира наставак, а 25,9% је неодлучно. У добојској регији је слична ситуација — 43,8% жели наставити школовање, 32,2% не жели, а 24,0% је неодлучно. Ови резултати указују на могућ утицај социоекономских фактора, ограничену доступност универзитетских установа и већу оријентацију младих ка запошљавању одмах након средње школе.

Бијељинска регија показује нешто повољнију слику — 58,4% ученика планира наставак школовања, 19,6% не планира, док је 22,0% неодлучно. Овај резултат приближан је оном забиљеженом у бањалучком подручју и може бити посљедица јачања високошколских капацитета у овом дијелу Републике, као и већег урбаног и привредног развоја.

У регији Источно Сарајево чак 64,5% ученика планира наставак школовања, што представља највиши проценат у Републици Српској. Негативан став исказало је само 12,3%, док је 23,1% ученика неодлучно. Слична је ситуација и у регији Требиње, гдје 64,6% ученика жели наставити образовање, 15,7% не жели, а 19,7% је неодлучно. Ове регије се одликују израженим образовним амбицијама и, у случају Требиња, растућим потенцијалом високошколских институција.

У категорији „остало“ 50,7% ученика изразило је намјеру наставак школовања, 26,1% не планира, а 23,2% је неодлучно, што представља средњи ниво између урбаних и периферних средина.

Посматрано у цјелини, највиши степен образовне мотивације исказују ученици из урбаних и универзитетских

after completing secondary school, while approximately 22% reported no intention to pursue further education, and a similar proportion remained undecided. These findings indicate a relatively high overall level of educational aspiration, accompanied by a notable degree of uncertainty among more than one-fifth of the respondents.

In the Banja Luka region, which represents the largest urban and university center in the Republic of Srpska, the highest proportion of students intending to continue education was recorded (59.0%). At the same time, 20.3% of students reported no intention to pursue further education, while 20.7% were undecided. These results suggest a strong influence of the urban environment, the availability of higher education institutions, and higher levels of educational motivation.

By contrast, substantially lower intentions to continue education were observed in the Prijedor and Doboj regions. In the Prijedor region, 44.8% of students expressed an intention to continue education after secondary school, whereas 29.3% did not plan to pursue further education and 25.9% remained undecided. A similar pattern was identified in the Doboj region, where 43.8% of students intended to continue education, 32.2% did not, and 24.0% were undecided. These findings point to the potential influence of socioeconomic factors, limited accessibility of higher education institutions, and a stronger orientation toward immediate entry into the labor market after secondary school.

The Bijeljina region displays a somewhat more favorable profile, with 58.4% of students planning to continue education, 19.6% not planning to do so, and 22.0% undecided. This distribution is comparable to that observed in the Banja Luka region and may be attributed to the strengthening of higher education capacities, as well as increased levels of urban and economic development in this part of the Republic of Srpska.

In the East Sarajevo region, as many as 64.5% of students reported intentions to continue education, representing the highest proportion among all regions. Only 12.3% expressed a negative attitude, while 23.1% were undecided. A similarly high level of educational aspiration was recorded in the Trebinje region, where 64.6% of students planned to continue education, 15.7% did not, and 19.7% remained undecided. These regions are characterized by strong educational ambitions and, in the case of Trebinje, a growing higher education infrastructure.

центра као што су Источно Сарајево, Требиње, Бањалука и Бијељина, док регије Приједор и Добој карактерише нижи ниво образовних амбиција и већа неодлучност. Ови подаци могу послужити као основа за креирање регионалних образовних и демографских политика усмјерених на повећање доступности високог образовања и подстицање мотивације младих у мање развијеним подручјима.

Регионалне разлике у намјери средњошколаца да наставе школовање у Републици Српској

Анализа показује да постоје значајне регионалне разлике у намјери средњошколаца да наставе високо образовање унутар Републике Српске. На укупном нивоу, око трећине ученика изказало је намјеру да студира у Републици Српској, док приближно 39% не планира наставак школовања у држави, а 28% је неодлучно. Ови резултати указују на релативно низак ниво намјере за студирање унутар ентитета, што се може објаснити перцепцијом квалитета високог образовања, економским факторима и жељом младих да своје академско усавршавање наставе у већим регионалним или међународним центрима.

У бањалучкој регији, као најразвијенијем образовном и универзитетском центру, 42,5% ученика изказало је намјеру да студира у Републици Српској, док 29,4% не планира наставак, а 28,0% је неодлучно. Бањалука, као сједиште највећег универзитета и бројних факултета, показује изнадпросјечан степен интересовања за студирање унутар ентитета, иако је присутан релативно висок проценат ученика који размишљају о школовању ван Републике Српске, што може указивати на жељу за академском мобилношћу.

Регије Приједор и Добој показују нешто слабију повезаност ученика са локалним системом високог образовања. У приједорској регији, 30,2% ученика планира студирати у Републици Српској, док 41,4% не планира, а 28,3% је неодлучно. У добојској регији су пропорције сличне: 30,0% жели студирати у Републици Српској, 39,0% не жели, а 31,0% је неодлучно. Ови резултати указују на ограниченост понуде факултета у локалним срединама, али и на утицај близине универзитетских центара у Федерацији БиХ и Србији, што отвара веће могућности за наставак школовања.

Бијељинска регија показује најнижи ниво намјере за студирање у Републици Српској, с обзиром да само 22,3%

Within the “other” category, 50.7% of students expressed an intention to continue education, 26.1% did not plan to do so, and 23.2% were undecided, reflecting an intermediate pattern between urban centers and more peripheral areas.

Overall, the highest levels of educational motivation are observed among students residing in urban and university centers such as East Sarajevo, Trebinje, Banja Luka, and Bijeljina, whereas the Prijedor and Doboj regions are characterized by lower educational aspirations and higher levels of uncertainty. These findings provide an empirical basis for the formulation of regionally differentiated educational and demographic policies aimed at improving access to higher education and strengthening educational motivation among young people in less developed areas.

Regional Differences in Secondary School Students’ Intentions to Pursue Higher Education within the Republic of Srpska

The analysis indicates substantial regional differences in secondary school students’ intentions to pursue higher education within the Republic of Srpska. At the aggregate level, approximately one third of students expressed an intention to study within the Republic of Srpska, while about 39% reported no intention to continue higher education in the entity, and 28% remained undecided. These findings suggest a relatively low overall inclination toward studying domestically, which may be explained by perceptions of higher education quality, economic considerations, and young people’s aspirations to pursue academic advancement in larger regional or international centers.

In the Banja Luka region, the most developed educational and university center, 42.5% of students reported intentions to study within the Republic of Srpska, while 29.4% did not plan to do so and 28.0% were undecided. As the location of the largest university and numerous higher education institutions, Banja Luka demonstrates an above-average level of interest in domestic higher education. Nevertheless, the relatively high proportion of students considering education outside the Republic of Srpska points to strong aspirations for academic mobility.

The Prijedor and Doboj regions exhibit a weaker attachment to the domestic higher education system. In the Prijedor region, 30.2% of students planned to study within the Republic of Srpska, whereas 41.4% did not and 28.3% were undecided. Similar proportions were observed in the Doboj

ученика планира студије унутар ентитета, док 52,6% не планира, а 25,1% је неодлучно. Ово представља најнижи показатељ у цијелом узорку и може се тумачити снажним утицајем географске близине Србије (нарочито Београда и Новог Сада), што младима пружа шире могућности за студирање и перспективе бољег академског и професионалног усавршавања у сусједној држави.

У регији Источно Сарајево, 42,2% ученика планира студирати у Републици Српској, 28,1% не планира, а 29,7% је неодлучно. С обзиром на развијен универзитет у овом подручју и близину Сарајева као великог академског центра, резултати указују на релативно стабилну намјеру за локално студирање, уз истовремено постојање алтернативних образовних опција у ширем региону.

У регији Требиње 28,6% ученика планира наставити студирање у Републици Српској, 48,3% не планира, а 23,2% је неодлучно. Иако у Требињу постоји позитивна динамика развоја високог образовања, ови резултати указује на снажу оријентацију младих ка студирању у Црној Гори, Херцеговини или Србији, што је условљено и географским положајем и традиционалним миграционим везама.

У категорији „остало“, само 13,8% ученика исказало је намјеру студирања у Републици Српској, док 65,5% то не планира, а 20,7% је неодлучно. Ови резултати представљају крајњи пол у односу на урбане средине и указују на снажну тенденцију емиграције младих као и на ограничен утицај локалних образовних институција.

Намјере младих у погледу заснивања породице: регионалне специфичности и демографске импликације

Анализа показује да међу средњошколцима у Републици Српској преовладава став одлагања заснивања породице, што одражава шире друштвене и демографске трендове карактеристичне за млађе генерације. Регионална анализа показује да тек четвртина испитаника у скорој будућности планира засновати породицу, док више од половине то не намјерава. Подаци указују на изражену тенденцију одлагања брачног и родитељског ангажмана, што је у складу са савременим социоекономским условима и процесима продужене адолесценције.

Подаци из бањалучке регије показују 24,6% ученика планира у блиској будућности засновати породицу, 51,3%

region, where 30.0% intended to pursue higher education domestically, 39.0% did not, and 31.0% remained undecided. These patterns may reflect the limited availability of local higher education institutions, as well as the influence of geographical proximity to university centers in the Federation of Bosnia and Herzegovina and Serbia, which offer broader educational opportunities.

The Bijeljina region records the lowest level of intention to study within the Republic of Srpska, with only 22.3% of students planning to pursue higher education domestically, while 52.6% did not plan to do so and 25.1% were undecided. This represents the lowest value observed in the sample and may be attributed to the strong influence of geographical proximity to Serbia—particularly Belgrade and Novi Sad—which provides students with expanded educational options and potentially more favorable academic and professional prospects.

In the East Sarajevo region, 42.2% of students reported intentions to study within the Republic of Srpska, 28.1% did not plan to do so, and 29.7% were undecided. Given the presence of a developed university in this area and the proximity of Sarajevo as a major academic center, these findings indicate a relatively stable orientation toward domestic study, accompanied by the availability of alternative educational options in the wider region.

In the Trebinje region, 28.6% of students planned to continue their studies within the Republic of Srpska, while 48.3% did not and 23.2% were undecided. Despite positive dynamics in the development of higher education in Trebinje, the results suggest a strong orientation toward studying in Montenegro, Herzegovina, or Serbia, influenced by geographical location and long-standing migration and educational ties.

Within the “other” category, only 13.8% of students expressed an intention to study within the Republic of Srpska, whereas 65.5% did not plan to do so and 20.7% were undecided. These findings represent an extreme contrast to urban centers and point to a pronounced tendency toward youth outmigration, as well as the limited influence of local higher education institutions in more peripheral areas.

Young People’s Intentions Regarding Family Formation: Regional Specificities and Demographic Implications

The analysis indicates that postponement of family formation predominates among secondary school students in the Republic of Srpska, reflecting broader social and demo-

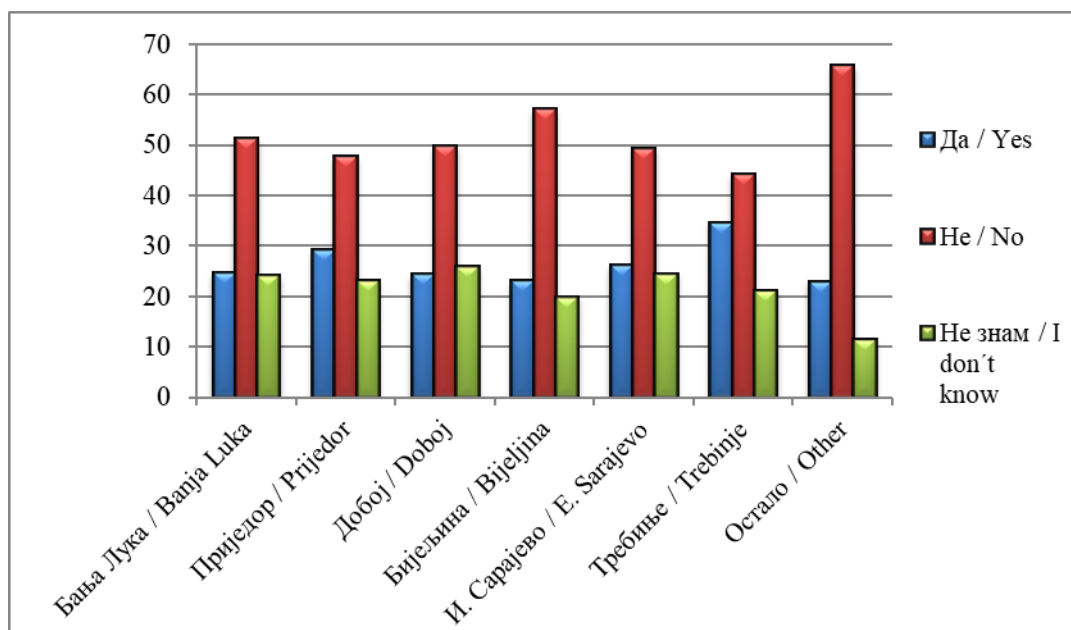
то не планира, док је 24,1% неодлучно. Као најурбаније подручје, Бањалука показује типичне карактеристике урбаних средина, с озбиром на наглашену оријентацију младих ка образовању, запослењу и постизању економске самосталности прије ступања у брак. Одлагање породичног живота у овој регији може се повезати са продуженим трајањем школовања и економском неизвјесношћу на почетку професионалне каријере (Сл.1).

У приједорској регији 29,1% ученика изражава намјеру да у блиској будућности заснује породицу, што је нешто изнад укупног просјека, док 47,7% то не планира, а 23,2% је неодлучно. Слична структура ставова забиљежена је и у добојској регији, гдје 24,4% испитаника планира заснивање породице, 49,8% нема такве планове, а 25,8% није сигурно. Обје регије одликују се умјерено конзервативним системом вриједности, али и израженим утицајем економских фактора: висока стопа незапослености и нестабилност тржишта рада представљају значајне разлоге одлагања брачних и породичних одлука међу младима (Сл.1).

graphic trends characteristic of younger generations. The regional analysis shows that only about one quarter of respondents plan to establish a family in the near future, while more than half do not intend to do so. These findings point to a pronounced tendency toward delaying marriage and parenthood, which is consistent with contemporary socioeconomic conditions and processes of prolonged adolescence.

Data from the Banja Luka region show that 24.6% of students plan to establish a family in the near future, while 51.3% do not, and 24.1% remain undecided. As the most urbanized area, Banja Luka exhibits typical characteristics of urban contexts, marked by a strong orientation toward education, employment, and the attainment of economic independence prior to marriage. The postponement of family life in this region may be associated with extended educational trajectories and economic uncertainty during the early stages of professional careers (Fig. 1).

In the Prijedor region, 29.1% of students express intentions to establish a family in the near future, which is slightly above the overall average, while 47.7% do not plan to do so and 23.2% are undecided. A similar distribution of attitudes is observed in the Doboj region, where 24.4% of respondents plan family formation, 49.8% do not, and 25.8% remain uncertain. Both regions are characterized by moderately con-

Сл 1. Ставови младих у Републици Српској о томе да ли ће засновати породицу у блиској будућности (по регијама)

Fig. 1. Young people's attitudes in the Republic of Srpska toward establishing a family in the near future, by region.

У Бијељинској регији забиљежен је најнижи ниво спремности младих за заснивање породице: само 23,0% ученика исказује такву намјеру, 57,1% то не планира, док је 19,9% неодлучно. Овакав образац одговара урбаној и миграционо отвореној средини, у којој преовладавају индивидуалистичке вриједности и оријентација ка каријери или емиграцији. Бијељина, као подручје са високим потенцијалом за одлазак младих у иностранство, истовремено биљежи и најнижи степен раних породичних намјера.

Подаци за регију Источног Сарајева показују да 26,1% ученика исказује намјеру заснивања породице у блиској будућности, док 49,4% то не намјерава, док је 24,5% неодлучно. Ови резултати су блиски републичком просјеку и указују на релативну стабилност вриједносних образаца, који се налазе између урбаних и традиционалних социјалних модела.

Требињска регија биљежи највиши ниво породичних намјера: 34,6% ученика планира у блиској будућности засновати породицу, 44,2% то не намјерава, док 21,2% није сигурно. Ово подручје, мање урбанизовано, одликује се снажније очуваним традиционалним и породичним вриједностима, у складу са културним особеностима југа Херцеговине. Релативно боља животна перспектива, подстакнута развојем туристичког сектора и локалне економије, могла је додатно утицати на већи осјећај сигурности и стабилности међу младима.

Перцепција будућности у Републици Српској: регионалне разлике и импликације

Резултати анкетног истраживања показују да млади у Републици Српској у значајној мјери изражавају несигурност у погледу сопствене будућности унутар ентитета. На укупном нивоу, мање од 30% ученика види своју будућност у Републици Српској, док њих 70% не види или не зна. Такав однос одражава дубоку дилему и амбивалентности младих према социоекономском окружењу и изгледима заостанак у земљи, што представља један од најзначајнијих демографских сигнала за креаторе јавних политика.

Подаци из Бањалучке регије показују да 31,5% ученика види своју будућност у Републици Српској, 29,1% не види, док је 39,4% неодлучно. Иако Бањалука представља водећи административни, универзитетски и економски центар, не остварује очекивано висок ниво оптимизма. Више од двије трећине младих или је неодлучно, или не

servative value systems combined with a strong influence of economic factors; high unemployment rates and labor market instability represent significant reasons for postponing marital and family decisions among young people (Fig. 1).

The Bijeljina region records the lowest level of readiness for family formation, with only 23.0% of students expressing such intentions, while 57.1% do not plan to establish a family and 19.9% remain undecided. This pattern corresponds to an urban and migration-oriented environment, in which individualistic values and orientations toward career development or emigration prevail. Bijeljina, as an area with a high potential for youth outmigration, simultaneously exhibits the lowest level of early family formation intentions.

In the East Sarajevo region, 26.1% of students report intentions to establish a family in the near future, while 49.4% do not intend to do so and 24.5% remain undecided. These results are close to the overall average and indicate a relative stability of value orientations situated between urban and more traditional social models.

The Trebinje region displays the highest level of family formation intentions, with 34.6% of students planning to establish a family in the near future, 44.2% not planning to do so, and 21.2% remaining undecided. This less urbanized area is characterized by more strongly preserved traditional and family-oriented values, consistent with the cultural specificities of southern Herzegovina. A relatively more favorable life perspective, supported by the development of the tourism sector and the local economy, may have additionally contributed to a greater sense of security and stability among young people.

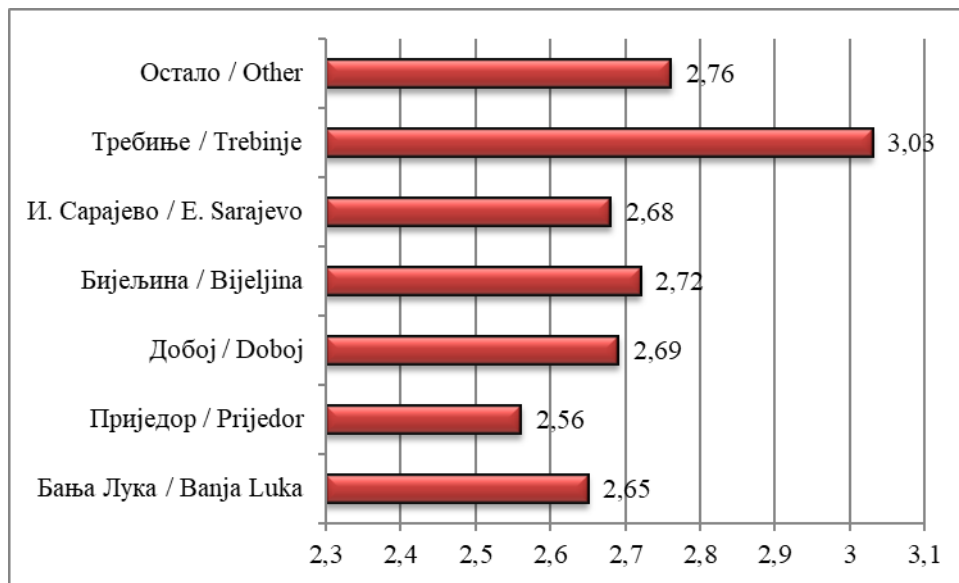
Perceptions of the Future in the Republic of Srpska: Regional Differences and Implications

The results of the survey indicate that young people in the Republic of Srpska express a high level of uncertainty regarding their future within the entity. At the aggregate level, fewer than 30% of respondents envisage their future in the Republic of Srpska, while approximately 70% either do not or remain uncertain. This distribution reflects a profound dilemma and ambivalence among young people toward the socio-economic environment and prospects for remaining in the country, representing one of the most important demographic signals for public policy makers.

Data from the Banja Luka region show that 31.5% of students see their future in the Republic of Srpska, 29.1%

види своју будућност у Републици Српској, што указује на ограничено повјерење у дугорочне развојне перспективе и потенцијалне миграционе тенденције чак и у урбаним срединама (Сл. 2).

do not, and 39.4% remain undecided. Although Banja Luka constitutes the leading administrative, university, and economic center, it does not generate the expected level of optimism. More than two-thirds of young people are either undecided or do not envisage their future within the Republic of Srpska, indicating limited confidence in long-term development prospects and the presence of potential migration tendencies even in urban environments (Fig. 2).

Сл. 2. Став младих о томе да ли виде своју будућност у Републици Српској (по регијама)

Fig. 2. Young people's attitudes toward whether they see their future in the Republic of Srpska, by region.

У приједорској регији 25,6% ученика види своју будућност у Републици Српској, 39,8% не види, док је 34,7% неодлучно. Слична структура ставова забиљежена је и у добојској регији гдје 23,4% ученика изражава позитивну визију, 38,6% негативну, а 38,0% није сигурно. Обје регије карактерише вишедеценијска економска стагнација и слабија понуда високошколских и радних могућности, што може објаснити низак ниво локалног патриотизма и наглашене намјере за емиграцију.

Бијелинска регија биежи најнижи проценат позитивног односа према будућности у Републици Српској: само 22,3% ученика своју будућност види унутар ентитета, док 40,3% сматра супротно, а 37,4% је неодлучно. Овај резултат у корелацији је са претходним налазима који показују висок ниво спремности младих на еми-

In the Prijedor region, 25.6% of students perceive their future in the Republic of Srpska, while 39.8% do not and 34.7% remain undecided. A similar structure of attitudes is observed in the Doboј region, where 23.4% express a positive outlook, 38.6% a negative one, and 38.0% are uncertain. Both regions are characterized by prolonged economic stagnation and a more limited supply of higher education and employment opportunities, which may explain the low level of local attachment and the pronounced propensity toward emigration.

The Bijeljina region records the lowest proportion of positive perceptions of the future within the Republic of Srpska. Only 22.3% of students envisage their future in the entity, while 40.3% do not and 37.4% remain undecided. This finding is consistent with earlier results indicating a

грацију. Потенцијална објашњења могу се тражити у дуготрајној изложености прекограничним утицајима, развијеној миграционој култури и доминацији ставова о бољим животним условима у иностранству.

Подаци из регије Источно Сарајево указују на нешто оптимистичнију слику — 27,8% ученика види своју будућност у Републици Српској, 30,7% не види, док је 41,4% неодлучно. Висок проценат неодлучних може се тумачити као одраз социјалне несигурности, али и потенцијалног повјерења које се може изградити уколико би се створили повољнији услови за образовање, запошљавање и останак младих.

У регији Требиње 32,3% ученика изражава намјеру да своју будућност гради у Републици Српској, 30,1% сматра супротно, док је 37,6% неодлучно. Иако ови резултати прелазе републички просјек, неодлучност остаје доминантна. Требиње се ипак издваја као једно од ријетких подручја гдје се биљежи позитивнија вриједносна оријентација младих, што се може довести у везу с локалним економским растом, развојем туристичког сектора и јаком социјалном кохезијом (Сл. 2).

У категорији „остало“, само 11,6% ученика изражава намјеру да своју будућност гради у Републици Српској, док 56,5% сматра супротно, док је 31,9% је неодлучно. Ови подаци указују на најизраженији негативни однос у узорку и представљају најјаснији показатељ демографског опадања у мањим и периферним срединама.

Ставови младих о најбољим годинама за заснивање породице: генерацијске и регионалне особености

Резултати истраживања показују висок степен сагласности међу младима у Републици Српској у погледу оптималног периода за заснивање породице. Генерално, чак двије трећине испитаних ученика сматрају да су најповољније године за формирање породице између 25. и 29. године живота, док се на другом мјесту налази старосна група до 25. навршене године. Ови резултати указују на доминацију умјерено традиционалног, али и рационално планираног приступа породичном животу.

У бањалучкој регији, 66,1% ученика сматра да је најпогоднији период за заснивање породице између 25. и 29. година, 17,7% прије 25. године, а 14,3% након тридесете. Већи удио испитаника који заговарају касније заснивање породице (у поређењу с другим регијама) може се дове-

high readiness for emigration. Potential explanations include long-term exposure to cross-border influences, a well-established migration culture, and the predominance of attitudes favoring better living conditions abroad.

Data from the East Sarajevo region suggest a slightly more optimistic picture: 27.8% of students see their future in the Republic of Srpska, 30.7% do not, and 41.4% remain undecided. The high share of undecided respondents may reflect social uncertainty, but also a latent potential for increased confidence if more favorable conditions for education, employment, and youth retention were to be created.

In the Trebinje region, 32.3% of students express an intention to build their future in the Republic of Srpska, while 30.1% do not and 37.6% remain undecided. Although these values exceed the overall average, indecision remains dominant. Nevertheless, Trebinje stands out as one of the few areas displaying a more positive value orientation among young people, which may be linked to local economic growth, the development of the tourism sector, and relatively strong social cohesion (Fig. 2).

Within the “other” category, only 11.6% of students express an intention to build their future in the Republic of Srpska, whereas 56.5% do not, and 31.9% remain undecided. These data indicate the most pronounced negative orientation in the sample and represent the clearest indicator of demographic decline in smaller and more peripheral areas.

Young People’s Attitudes toward the Optimal Age for Family Formation: Generational and Regional Characteristics

The results of the study indicate a high level of consensus among young people in the Republic of Srpska regarding the optimal period for family formation. Overall, nearly two thirds of surveyed students consider the ages between 25 and 29 as the most favorable for establishing a family, while the second most frequently selected option is family formation before the age of 25. These findings point to the predominance of a moderately traditional yet rationally planned approach to family life.

In the Banja Luka region, 66.1% of students identify the period between 25 and 29 years of age as the most appropriate for family formation, while 17.7% favor family formation before the age of 25 and 14.3% after the age of 30. The relatively higher share of respondents advocating later family

сти у везу са урбаним начином живота, дужим периодом школовања и наглашеном оријентацијом ка професионалној стабилизацији прије преузимања породичних обавеза.

У приједорској регији 65,1% ученика издваја узраст од 25. до 29. година као најповољнији за заснивање породице, док се 22,2% залаже за раније заснивање, прије навршене 25. године. У добојској регији је нешто израженија оријентација ка средњем узрасту (67,7%) и умјеренија ка раном (20,3%). Обје регије задржавају традиционалнији приступ породичном животу, али се постепено приближавају савременијим моделима породичног планирања, што указује на процес вредносне трансформације између урбаних и руралних образаца.

Бијељинска регија показује највећи проценат сагласности са „стандардним“ узрастом од 25. до 29. година за заснивање породице (68,1%), док се 20,3% ученика определило за раније заснивање породице, а 9,7% за касније заснивање породице, након тридесете године. Иако овај резултат указује на формалну сличност са другим регијама, треба имати у виду да претходне анализе показују ниску реалну намјеру за скорије заснивање породице. То упућује на одступање између вредносних ставова и практичних намјера младих.

У регији Источно Сарајево 66,9% ученика издваја узраст од 25. до 29. година као најповољнији за заснивање породице, док 18,0% сматра да је прикладније раније заснивање прије 25. године. Око 12,4% младих би ту одлуку донијело у доби између 30. и 34. године, што је нешто више у односу на друге регије. Овај резултат може се тумачити као одраз урбаног начина живота и тенденције одлагања брачних одлука због дужег школовања и усмјерености ка каријерном развоју.

Према резултатима истраживања у регији Требиње је 68,1% ученика као најповољнији узраст за заснивање породице навело период од 25. до 29. година. Оваква расподела приближна је укупном просјеку и указује на уравнотеженост традиционалних и савремених погледа на породични живот. Требиње, као средина у којој су очуване породичне вриједности, задржава динамику ранијег ступања у брак у односу на веће урбане центре, али истовремено показује рационалан однос према времену формирања породице.

formation, compared to other regions, may be associated with an urban lifestyle, longer educational trajectories, and a pronounced orientation toward achieving professional stability prior to assuming family responsibilities.

In the Prijedor region, 65.1% of students indicate the ages between 25 and 29 as the most favorable for family formation, whereas 22.2% support earlier family formation, before the age of 25. In the Doboj region, orientation toward the middle age category is slightly more pronounced (67.7%), while support for early family formation is somewhat lower (20.3%). Both regions retain more traditional perspectives on family life but are gradually converging toward contemporary family-planning models, suggesting an ongoing process of value transformation between urban and rural patterns.

The Bijeljina region exhibits the highest level of agreement with the “standard” age interval of 25–29 years for family formation (68.1%). At the same time, 20.3% of students favor earlier family formation, while 9.7% support later family formation after the age of 30. Although this distribution appears broadly similar to those observed in other regions, previous analyses indicate a low actual intention to establish a family in the near future. This discrepancy suggests a divergence between normative value orientations and practical life intentions among young people.

In the East Sarajevo region, 66.9% of students identify the ages between 25 and 29 as the most appropriate for family formation, while 18.0% consider earlier family formation before the age of 25 to be preferable. Approximately 12.4% would postpone family formation to the age interval between 30 and 34, which is slightly higher than in other regions. This pattern may reflect urban lifestyles and a tendency to delay marital decisions due to prolonged education and stronger career orientation.

According to the results for the Trebinje region, 68.1% of students identify the period between 25 and 29 years as the most favorable for family formation. This distribution closely corresponds to the overall average and indicates a balance between traditional and modern views on family life. Trebinje, as a setting with well-preserved family values, retains a tendency toward earlier marriage compared to larger urban centers, while simultaneously demonstrating a rational approach to the timing of family formation.

У категорији „остало“ 73,9% ученика сматра да су најбоље године за заснивање породице између 25. и 29., док се 15,9% определили за раније заснивање. Овакви резултати показују највиши степен сагласности са овим „стандардним“ узрастом и истовремено потврђују стабилан систем вриједности у мање урбанизованим срединама, гдје традиционалне норме и даље задржавају своју снагу.

Жељени број дјеце: фертилне намјере и вредносни обрасци младих у Републици Српској

Резултати истраживања показују да млади у Републици Српској, упркос израженој тенденцији одлагања породичног живота, и даље испољавају релативно висок ниво позитивне оријентације према родитељству и већем броју дјеце. Генерално, највише ученика изјавило је да би жељело имати троје дјеце, што представља доминантан модел, док се за двоје дјеце определили нешто мањи проценат. Ови резултати указују да идеални број дјеце код младих у Републици Српској остаје у распону од два и три, што се приближава моделу „традиционалне, али рационално планиране породице“.

Подаци показују да млади у Републици Српској у просјеку желе између 2,5 и 3 дјеце, што представља позитиван показатељ фертилних намјера и превазилази ниво просте репродукције.

Највише изражен идеални број дјеце забиљежен је у регији Требиње (3,03), што потврђује снажан традиционални и породични систем вриједности у јужним крајевима. Слиједе регије Бијељина (2,72) и Добој (2,69), које такође показују изнадпросјечну оријентацију ка већим породицама (Сл. 3).

Регије Источно Сарајево (2,68) и Бањалука (2,65) показују умјереније фертилне ставове у односу на јужне регије, али и даље задржавају традиционалан модел двоје до троје дјеце. Најнижу просјечну вриједност биљежи регија Приједор (2,56), што указује на прагматичнији приступ формирању породице и могући утицај економске и социјалне несигурности.

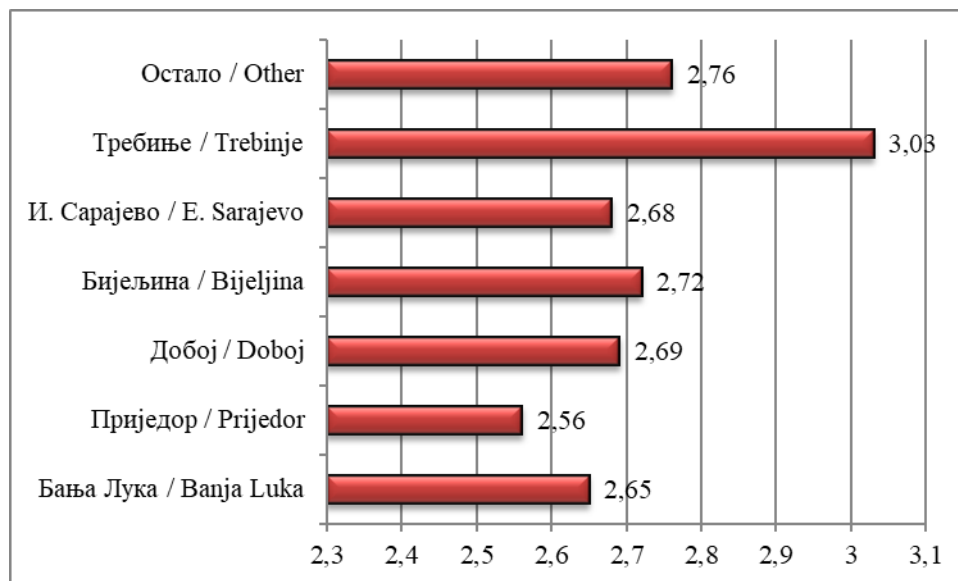
Within the “other” category, 73.9% of students consider the ages between 25 and 29 as the optimal period for establishing a family, while 15.9% favor earlier family formation. These findings reflect the highest level of consensus regarding the “standard” age interval and simultaneously confirm a stable value system in less urbanized areas, where traditional norms continue to exert a strong influence.

Desired Number of Children: Fertility Intentions and Value Patterns among Young People in the Republic of Srpska

The results indicate that, despite a pronounced tendency toward postponing family formation, young people in the Republic of Srpska continue to display a relatively high level of positive orientation toward parenthood and larger family sizes. Overall, the ideal number of children among young people remains within the range of two to three, approximating a model of a “traditional yet rationally planned family.”

The highest average desired number of children is recorded in the Trebinje region (3.03), confirming the persistence of strong traditional and family-oriented value systems in the southern parts of the Republic of Srpska. This is followed by the Bijeljina (2.72) and Doboj (2.69) regions, which also exhibit above-average orientations toward larger families (Fig. 3).

The East Sarajevo (2.68) and Banja Luka (2.65) regions display more moderate fertility preferences compared to the southern regions, while still adhering to a traditional two-to-three-child family model. The lowest average value is observed in the Prijedor region (2.56), suggesting a more pragmatic approach to family formation and a potential influence of economic and social uncertainty.

Сл. 3. Жељени број дјеце код младих у Републици Српској (по регијама)
Fig. 3. Desired number of children among young people in the Republic of Srpska, by region.

Укупно посматрано, све регије показују позитиван и стабилан вредносни однос према родитељству, при чему јужни дио Републике Српске (регија Требиње) и источне области истиче се највишим степен породичне оријентације.

У бањалучкој регији 38,6% ученика изјављује да би жељело имати троје дјеце, 35,8% двоје, а 9,5% четворо. Укупно, око 14% младих исказало је преференцију за већи породични идеал (четворо или више дјеце). Резултати указују да урбанизација и образовне оријентације нису потпуно потиснуле традиционалне породичне вриједности, али истовремено показују рационалан приступ планирању потомства.

У приједорској регији 40,0% младих изразило је жељу да има двоје дјеце, док 37,1% жели троје дјеце. Четворо дјеце планира 8,4% испитаника, а петоро и више 3,7%. У добојској регији је забијежен нешто виши удио младих оријентисаних ка бројнијим породицама: 42,6% жели троје дјеце, 35,1% двоје, а 9,3% четворо. Ове регије представљају типичне примјере уравнотеженог односа између традиционалног и савременог породичног модела, при чему је симболички значај „трећег дјетета“ и даље присутан као израз идеала породичне стабилности и друштвене потпуности.

Бијељинска регија показује израженију оријентацију ка бројнијим породицама: 41,4% ученика жели троје дјеце,

Overall, all regions demonstrate a positive and stable value orientation toward parenthood, with the southern part of the Republic of Srpska (Trebinje region) and eastern areas standing out for their stronger family orientation.

In the Banja Luka region, 38.6% of students report a preference for three children, 35.8% for two children, and 9.5% for four children. In total, approximately 14% of young people express a preference for a larger family ideal (four or more children). These findings suggest that urbanization and educational orientation have not entirely displaced traditional family values, while simultaneously reflecting a rational approach to fertility planning.

In the Prijedor region, 40.0% of young people express a desire for two children, while 37.1% prefer three children. A total of 8.4% plan to have four children, and 3.7% indicate a preference for five or more children. In the Doboј region, a slightly higher share of respondents favor larger families: 42.6% prefer three children, 35.1% two children, and 9.3% four children. These regions represent typical examples of a balanced relationship between traditional and contemporary family models, where the symbolic importance of the “third child” remains present as an expression of family stability and social completeness.

The Bijeljina region exhibits a stronger orientation toward larger families: 41.4% of students prefer three children, 35.5% two children, and 9.8% four children. A total

35,5% двоје, а 9,8% четворо. За петоро и више изјаснило се 5,1%, што је изнад просјека, док само 2,5% не жели потомство. Ови подаци сврставају Бијељину међу регије у којима се очување породичне традиције испољава снажније, иако претходне анализе указују на ниску спремност за рано зачинање породице — што сугерише да идеални број дјеце има више вредносни идеал него реална карактер.

У регији Источно Сарајево 46,1% ученика жели троје дјеце, што представља највиши проценат у Републици Српској. За двоје дјеце се изјаснило 36,0%, а за четворо 7,9%. Проценат испитаника који не желе дјецу или желе само једно дјете је веома низак (3,0% односно 2,5%). Ови резултати указују на јаку породичну оријентацију и релативно традиционалан систем вриједности, чиме се Источно Сарајево издваја као регија са позитивним демографским потенцијалом.

Требиње показује најизраженију склоност ка бројнијим породицама: 43,5% ученика жели троје дјеце, 23,9% двоје, а чак 15,1% четворо и 9,6% петоро и више. Проценат испитаника који не жели дјецу је низак (2,8%). Ови подаци представљају најпозитивнији фертилни образац у узорку и указују на дубоко укоријењену породичну традицију и снажан културни континуитет. Требиње се тиме издваја као регија са највишим „идеалним фертилитетом“ међу младима у Републици Српској.

У категорији „остало“ доминирају одговори „двоје“ (37,9%) и „троје“ (40,9%) дјеце. Иако су узорци мањи, резултати су у складу с општим трендом: већина младих и у мањим срединама подржава модел породице са двоје или троје дјеце, што указује на стабилан вредносни систем у погледу родитељства (Сл. 3).

Перцепција младих о утицају популационе едукације на одлуку о заснивању породице

Подаци указују да млади у Републици Српској углавном исказује умјерен, али не и недвосмислено позитиван став према потенцијалном утицају популационе едукације на одлуку о заснивању породице. На нивоу цијеле Републике, 27,2% ученика сматра да би популациона обука могла утицати на такву одлуку, 24,0% не вјерује у њен утицај, док 34,3% није сигурно. Значајан дио испитаника, 14,5%, изјавио је да не разумије појам или суштину популационе едукације, што указује на ограничену информисаност младих о демографским и социјалним политикама.

of 5.1% express a preference for five or more children, which is above the average, while only 2.5% report not wanting children. These data place Bijeljina among regions where the preservation of family tradition remains strong, although previous analyses indicate a low readiness for early family formation—suggesting that the desired number of children functions more as a value-based ideal than a near-term practical intention.

In the East Sarajevo region, 46.1% of students express a preference for three children, representing the highest proportion in the Republic of Srpska. Preferences for two children are reported by 36.0% of respondents, while 7.9% favor four children. The proportion of respondents who do not wish to have children or prefer only one child is very low (3.0% and 2.5%, respectively). These findings point to a strong family orientation and a relatively traditional value system, positioning East Sarajevo as a region with positive demographic potential.

The Trebinje region demonstrates the strongest inclination toward larger families: 43.5% of students prefer three children, 23.9% two children, while as many as 15.1% favor four children and 9.6% five or more. The proportion of respondents who do not wish to have children is low (2.8%). These data represent the most favorable fertility pattern observed in the sample and indicate deeply rooted family traditions and strong cultural continuity. Trebinje thus emerges as the region with the highest “ideal fertility” among young people in the Republic of Srpska.

Within the “other” category, responses favoring two children (37.9%) and three children (40.9%) predominate. Although sample sizes are smaller, the results are consistent with the overall trend: the majority of young people in smaller communities also support a two- or three-child family model, indicating a stable value system with regard to parenthood (Fig. 3).

Young People's Perceptions of the Impact of Population Education on Family Formation Decisions

The data indicate that young people in the Republic of Srpska generally express a moderate, but not unequivocally positive, attitude toward the potential impact of population education on decisions related to family formation. At the aggregate level, 27.2% of students believe that population education could influence such decisions, while 24.0% do not believe in its effect, and 34.3% remain uncertain. A sub-

Ови резултати указују да потенцијал популационе едукације као инструмента демографске политике постоји, али да је њена ефикасност условљена нивоом информисаности и друштвеним контекстом у којем се спроводи.

У бањалучкој регији 29,2% ученика сматра да би популациона едукација могла утицати на одлуку о заснивању породице, 23,3% не дијели то мишљење, док је највећи удио — 32,4% — неодлучан. Поред тога, 15,1% ученика не разумије сам појам популационе едукације. Бањалучки резултати одражавају типичан урбани образац: умјерено повјерење у институционалне облике образовања, али и одређену дистанцу према њиховој практичној дјелотворности. Посебно је значајно што се трећина младих показала неодлучном, што упућује на потребу за јаснијим, систематичнијим и садржајнијим објашњењем сврхе и значаја популационе едукације.

У регији Приједор само 21,4% ученика сматра да би популациона едукација могла имати утицај на одлуку о заснивању породице, док 25,2% вјерује у такав ефекат, а највећи дио испитаника, 38,6%, остаје неодлучан. У добојској регији је ситуација нешто повољнија: 29,4% ученика сматра да би едукација могла имати ефекат, 24,1% то не очекује, а 33,9% није сигурно. У обје регије, међутим, око 13–15% младих не разумије појам, што указује на недовољну присутност и слабу укоријењеност концепта популационе политике у образовним програмима и јавном дискурсу.

У бијељинској регији 26,0% ученика сматра да би популациона едукација могла утицати на одлуку о заснивању породице, 26,2% не дијели то мишљење, а 33,5% није сигурно. Истовремено, 14,3% испитаника изјављује да не разумије питање. Бијељински резултати су у потпуности у складу с републичким просјеком и указују на постојање одређеног нивоа свијести о значају едукације, али и на одсуство чвршћег увјерења да би она могла имати непосредан утицај на личне одлуке младих.

Регија Источно Сарајево биљежи највећи удио неодлучних испитаника — чак 39,9% ученика није сигурно у утицај едукације, док 23,5% сматра да би она могла имати ефекат, а исто толико (23,5%) не дијели то мишљење. Око 13,2% не разумије питање. Ови резултати указују на изражен висок степен когнитивне резервисаности и недостатак конкретних искустава са едукативним садржајима из области демографије и породичне политике.

stantial proportion of respondents (14.5%) reported that they do not understand the concept or substance of population education, pointing to limited awareness among young people regarding demographic and social policy instruments.

These findings suggest that population education has potential as a tool of demographic policy; however, its effectiveness appears to be strongly conditioned by the level of awareness and the broader social context in which it is implemented.

In the Banja Luka region, 29.2% of students consider that population education could influence decisions on family formation, while 23.3% do not share this view and the largest proportion (32.4%) remains undecided. In addition, 15.1% of students report not understanding the concept of population education. The results from Banja Luka reflect a typical urban pattern: moderate trust in institutional forms of education combined with a certain degree of skepticism regarding their practical effectiveness. The high share of undecided respondents underscores the need for clearer, more systematic, and content-rich explanations of the purpose and relevance of population education.

In the Prijedor region, only 21.4% of students believe that population education could influence decisions on family formation, while 25.2% do not believe in such an effect, and the largest proportion (38.6%) remains undecided. In the Doboj region, the situation is somewhat more favorable: 29.4% of students consider that education could have an impact, 24.1% do not expect such an effect, and 33.9% remain uncertain. In both regions, however, approximately 13–15% of respondents do not understand the concept, indicating insufficient presence and weak institutionalization of population policy topics within educational curricula and public discourse.

In the Bijeljina region, 26.0% of students believe that population education could influence family formation decisions, 26.2% do not share this opinion, and 33.5% remain uncertain, while 14.3% report not understanding the question. These results closely correspond to the overall average and indicate a certain level of awareness regarding the importance of education, alongside the absence of strong conviction that such education could have a direct impact on young people's personal decisions.

The East Sarajevo region records the highest proportion of undecided respondents, with as many as 39.9% expressing uncertainty regarding the influence of population education.

У требињској регији је забиљежен највећи удио ученика који вјерују у позитиван утицај популационе едукације — 29,0%, док 20,2% сматра да оне не би имала ефекат, 33,0% није сигурно, а 17,8% не разумије појам. Требиње се тиме издваја као регија у којој је присутно нешто веће повјерење у улогу институционалне подршке и образовања у области демографских питања, што се може довести у везу са активнијим укључивањем у програме омладинске и породичне политике.

Перцепција младих о утицају медија на одлуку о заснивању породице

Анализа показује да већина младих у Републици Српској не сматра да медији имају значајан утицај на њихову одлуку о заснивању породице. На нивоу цијеле Републике, 47,3% ученика изјавило је да медији не утичу на њихове одлуке, док 26,8% сматра супротно, а 21,0% је остало неодлучно. Само 4,9% испитаника навело је да није разумјело питање. Ови резултати указују на изражен општи критички однос младих према медијским садржајима и на ограничено схватање медија као фактора који обликује животне и породичне изборе.

У бањалучкој регији, 28,9% ученика сматра да медији утичу на одлуку о заснивању породице, док 46,1% наводи да тај утицај не постоји, а 20,8% је неодлучно. Око 4,2% испитаника изјавило је да није разумјело питање. Као највећи медијски и урбани центар, Бањалука биљежи нешто већи проценат оних који препознају потенцијални утицај медија, али и изражен рационалан критички став који умањује њихову улогу. Овакви резултати могу одражавати виши ниво медијске писмености и развијену свијест о селективној употреби информација.

У приједорској регији 24,3% ученика сматра да медији имају утицај, док 50,1% наводи да тај утицај не постоји, а 21,7% неодлучно. Сличан однос забиљежен је и у добојској регији гдје 27,9% ученика сматра да медији имају утицај, 46,5% да га немају, а 20,9% није сигурно. Ови резултати указују на стабилан образац неповјерења према медијском утицају у срединама средњег степена урбанизације, гдје лични и породични ставови имају израженију улогу у формирању вредносног система од медијских порука.

У бијељинској регији 25,3% ученика сматра да медији утичу на породичне одлуке, 49,7% не дијели то мишљење,

At the same time, 23.5% believe that it could have an effect, while an equal proportion (23.5%) do not share this view. Approximately 13.2% report not understanding the concept. These findings point to a high degree of cognitive reservation and a lack of concrete exposure to educational content related to demography and family policy.

In the Trebinje region, the highest proportion of students expressing confidence in the positive impact of population education is observed (29.0%). At the same time, 20.2% believe that such education would not have an effect, 33.0% remain uncertain, and 17.8% do not understand the concept. Trebinje thus emerges as a region characterized by slightly higher trust in the role of institutional support and education in demographic matters, which may be associated with more active engagement in youth- and family-policy programs.

Young People's Perceptions of Media Influence on Family Formation Decisions

The analysis indicates that the majority of young people in the Republic of Srpska do not perceive the media as having a significant influence on their decisions regarding family formation. At the aggregate level, 47.3% of students reported that media do not influence their decisions, while 26.8% expressed the opposite view and 21.0% remained undecided. Only 4.9% of respondents indicated that they did not understand the question. These findings suggest a generally critical stance toward media content among young people and a limited perception of media as a factor shaping life-course and family-related choices.

In the Banja Luka region, 28.9% of students believe that media influence decisions on family formation, while 46.1% report no such influence and 20.8% remain undecided; 4.2% did not understand the question. As the largest media and urban center, Banja Luka records a slightly higher proportion of respondents recognizing potential media influence, alongside a pronounced rational and critical attitude that downplays the role of media. This pattern may reflect higher levels of media literacy and a more developed awareness of selective information consumption.

In the Prijedor region, 24.3% of students perceive media influence, while 50.1% do not and 21.7% remain undecided. A similar pattern is observed in the Doboj region, where 27.9% believe that media have an influence, 46.5% believe they do not, and 20.9% are uncertain. These findings indi-

док је 19,7% неодлучно. Додатних 5,3% испитаника навело је да не разумије питање. Резултати из Бијељине готово су идентични општем просјеку, што указује на изражену скепсу према утицају медија и релативно ниску перцепцију њихове социјалне моћи у сфери личних и породичних одлука.

У регији Источног Сарајева 25,9% ученика сматра да медији имају утицај, док 47,3% не дијели то мишљење, док је 20,7% неодлучно, а 6,1% не разумије питање. Ови резултати потврђују општи образац ограниченог препознавања медијског утицаја, али и релативно виши проценат когнитивне несигурности, што може бити посљедица недовољно развијених вјештина критичке медијске анализе у образовном систему.

Требиње показује сличне тенденције: 24,3% ученика сматра да медији имају утицај, 45,2% не дијели то мишљење, док је 24,0% неодлучно, а 6,5% не разумије питање. Уочљиво је да је неодлучних нешто више него у већини других регија, што може бити посљедица специфичне медијске изложености и ограничене доступности локалних медијских садржаја релевантних за младе.

Шта за младе представља породица: емотивне и вредносне компоненте породичног живота

Подаци добијени анкетним истраживањем показују да млади у Републици Српској породицу доживљавају прије свега као емоционалну, а не институционалну категорију. Три вриједности које најчешће повезују с породицом су љубав, повјерење и сигурност, што указује на снажан афективни и психолошки доживљај породичног живота.

На нивоу свих регија, љубав се издваја као најчешћа асоцијација на породицу — у просјеку наводи између 43% и 49% ученика. Значајно мањи, али и даље значајан удио испитаника повезује породицу с повјерењем (25–28%) и сигурношћу (26–30%). Оваква структура одговора потврђује да млади породицу прије свега доживљавају као извор емоционалне подршке и личне стабилности, док су материјални и друштвени аспекти у другом плану.

У бањалучкој регији, 45,1% ученика породицу повезује с љубављу, 27,3% с повјерењем, а 27,6% са сигурношћу. Бањалука, као урбана средина, задржава наглашено емотивно поимање породице, али са нешто уравнотеженијом расподелом између све три вриједности, што указује на развијенију свијест о функционалној улози

cate a stable pattern of skepticism toward media influence in moderately urbanized areas, where personal and family attitudes play a more prominent role in shaping value systems than media messages.

In the Bijeljina region, 25.3% of students believe that media influence family-related decisions, while 49.7% do not share this view and 19.7% remain undecided; an additional 5.3% reported not understanding the question. The results from Bijeljina closely mirror the overall average, pointing to pronounced skepticism toward media influence and a relatively low perception of media's social power in the domain of personal and family decision-making.

In the East Sarajevo region, 25.9% of students perceive media influence, while 47.3% do not, 20.7% remain undecided, and 6.1% did not understand the question. These findings confirm the general pattern of limited recognition of media influence, alongside a somewhat higher degree of cognitive uncertainty, which may be related to insufficiently developed critical media analysis skills within the educational system.

The Trebinje region exhibits similar tendencies: 24.3% of students believe that media influence family formation decisions, 45.2% do not share this view, and 24.0% remain undecided, while 6.5% did not understand the question. The slightly higher proportion of undecided respondents may reflect specific patterns of media exposure and the limited availability of locally relevant media content for young people.

What Family Represents for Young People: Emotional and Value Components of Family Life

Data obtained from the survey indicate that young people in the Republic of Srpska perceive the family primarily as an emotional rather than an institutional category. The three values most frequently associated with family are love, trust, and security, pointing to a strong affective and psychological understanding of family life.

Across all regions, love emerges as the most common association with family, reported on average by between 43% and 49% of respondents. A smaller but still substantial share of young people associates family with trust (25–28%) and security (26–30%). This distribution confirms that young people predominantly perceive the family as a source of emotional support and personal stability, while material and formal social aspects play a secondary role.

породице као извора и емоционалне и социјалне стабилности.

У приједорској регији, 43,8% ученика наводи љубав као суштину породице, 27,9% повјерење и 28,2% сигурност. Оваје је уочљив нешто израженији нагласак на осјећају сигурности, што може одражавати потребу младих за стабилношћу у мање урбаним и економски изазовнијим срединама.

У регији Добој 43,0% ученика истиче љубав као главну карактеристику породице, 27,6% повјерење, а 29,4% сигурност. Добојска регија биљежи највећи удио испитаника који породицу повезују са сигурношћу, што указује на изражену перцепцију заштитне функције породице у условима економске неизвјесности.

У бијељинској регији, 44,8% ученика истиче љубав, 25,8% повјерење, а 29,5% сигурност. Бијељина показује уравнотежен емотивно-заштитни образац, што указује да породица за младе у овој регији има двојаку улогу — емоционалну подршку и социјалну сигурност.

У регији Источно Сарајево, 46,7% ученика види породицу као љубав, 26,7% као повјерење, а 26,6% као сигурност. Ријеч је о једном од највиших процената повезивања породице са љубављу у Републици Српској, што указује на висок ниво афективне идентификације и очуван традиционални појам породичне блискости.

Требињска регија биљежи највиши ниво емотивне оријентације: 48,7% ученика породицу повезује са љубављу, 24,8% са повјерењем и 26,5% са сигурношћу. Ови резултати одражавају општи вредносни профил југа Републике Српске, гдје је породична кохезија снажна и породица има централну социјалну улогу.

Шта млади сматрају највећим богатством: вредносни приоритети и друштвене оријентације

Резултати истраживања показују да млади у Републици Српској, упркос израженим социоекономским изазовима, задржавају снажну оријентацију ка нематеријалним животним вриједностима. На нивоу свих регија, доминирају одговори „здравље“ и „дјеца“, док материјално богатство и каријера имају мањи значај у систему приоритета младих. Укупно посматрано, здравље је први избор за више од половине испитаника (између 50,1% и 51,4% у свим регијама), што показује универзални значај ове вриједности. На другом мјесту налазе се дјеца као

In the Banja Luka region, 45.1% of students associate family with love, 27.3% with trust, and 27.6% with security. As an urban environment, Banja Luka maintains a pronounced emotional perception of family, combined with a relatively balanced distribution across all three values. This pattern suggests a more developed awareness of the functional role of family as both an emotional and social stabilizer.

In the Prijedor region, 43.8% of students identify love as the core meaning of family, followed by trust (27.9%) and security (28.2%). A slightly stronger emphasis on security is evident, which may reflect young people's need for stability in less urbanized and economically more challenging environments.

In the Doboј region, 43.0% of students highlight love as the primary characteristic of family, while 27.6% associate it with trust and 29.4% with security. The Doboј region records the highest proportion of respondents linking family with security, indicating a pronounced perception of the protective function of family under conditions of economic uncertainty.

In the Bijeljina region, 44.8% of students emphasize love, 25.8% trust, and 29.5% security. Bijeljina exhibits a balanced emotional–protective pattern, suggesting that family for young people in this region plays a dual role: as a source of emotional support and as a provider of social security.

In the East Sarajevo region, 46.7% of students perceive family as love, 26.7% as trust, and 26.6% as security. This region records one of the highest levels of association between family and love in the Republic of Srpska, pointing to a strong affective identification and a well-preserved traditional concept of family closeness.

The Trebinje region demonstrates the highest level of emotional orientation: 48.7% of students associate family with love, 24.8% with trust, and 26.5% with security. These results reflect the overall value profile of the southern part of the Republic of Srpska, where family cohesion remains strong and the family occupies a central social role.

What Young People Consider the Greatest Wealth: Value Priorities and Social Orientations

The results of the study indicate that young people in the Republic of Srpska, despite pronounced socio-economic challenges, maintain a strong orientation toward non-material life values. Across all regions, the dominant responses are “health” and “children,” while material wealth and career achievement

симбол личног и породичног испуњења (између 28% и 35%). Економске категорије као што су новац (9–13%) и каријера (6–9%) имају секундарно мјесто, што указује на јаку хуманистичку и породично оријентисану скалу вриједности међу младима.

У бањалучкој регији, 50,3% ученика сматра да је здравље највеће богатство, 29,7% издаваја дјецу, 12,0% новац, а 8,0% каријеру. Ови резултати показују да и у најурбанијем дијелу Републике Српске доминира традиционалан вредносни систем у којем лична добробит и породични живот имају предност у односу на материјалне и професионалне аспекте.

У регији Приједор је структура скоро слична: 50,9% ученика издаваја здравље као највеће богатство, 29,5% дјецу, 10,7% новац и 8,9% каријеру. Ови подаци потврђују стабилност хуманистичког вредносног оквира и у срединама са умјереним нивоом урбанизације. Иако је привредна несигурност често висока, материјалне вриједности и даље остају у другом плану.

У добојској регији, 50,3% ученика сматра да је здравље највеће богатство, 28,3% издаваја дјецу, 12,5% новац и 9,0% каријеру. У овој регији уочава се нешто израженија оријентација ка материјалним вриједностима, што може бити посљедица друштвено-економских околности и повећаног осјећаја економске несигурности.

У бијељинској регији 50,1% ученика издаваја здравље као највеће богатство, 30,3% дјецу, 12,2% новац и 7,3% каријеру. Бијељинска регија тиме показује готово идентичан образац као укупни просјек младих у Републици Српској.

У регији Источно Сарајево 51,4% ученика сматра да је здравље највеће богатство, што представља највиши проценат у цијелом узорку. Слиједе дјеца (29,3%), новчано богатство (11,9%) и каријера (7,4%). Ови резултати указују на високу конзистентност традиционалних и егзистенцијалних вриједности, уз релативно ниску оријентацију ка материјалним аспектима живота.

Требињска регија показује најизраженију породичну оријентацију у укупном узорку: 34,5% ученика сматра да су дјеца највеће богатство, 50,7% здравље, 9,0% новац и 5,9% каријеру. Ријеч је о јединој регији у којој је значај породице и дјеце готово изједначен као значај здравља. Ови резултати су у складу са претходним налазима о снажном очувању традиционалних и породичних вриједности на југу Републике Српске.

occupy a secondary position in young people's value hierarchies. Overall, health emerges as the primary choice for more than half of the respondents (ranging between 50.1% and 51.4% across regions), underscoring the universal importance of this value. Children rank second as a symbol of personal and family fulfillment (approximately 28%–35%). Economic categories such as money (9%–13%) and career (6%–9%) are less prominent, pointing to a strong humanistic and family-oriented value framework among young people.

In the Banja Luka region, 50.3% of students identify health as the greatest wealth, followed by children (29.7%), money (12.0%), and career (8.0%). These findings indicate that even in the most urbanized part of the Republic of Srpska, a traditional value system prevails, in which personal well-being and family life take precedence over material and professional achievements.

The Prijedor region displays a nearly identical structure: 50.9% of students emphasize health as the greatest wealth, 29.5% children, 10.7% money, and 8.9% career. These data confirm the stability of a humanistic value framework in moderately urbanized environments. Despite frequent economic insecurity, material values remain secondary.

In the Doboј region, 50.3% of students consider health the greatest wealth, 28.3% children, 12.5% money, and 9.0% career. This region shows a slightly stronger orientation toward material values, which may reflect specific socio-economic circumstances and heightened perceptions of economic insecurity.

In the Bijeljina region, 50.1% of students prioritize health, followed by children (30.3%), money (12.2%), and career (7.3%). The value profile of Bijeljina closely mirrors the overall average for the Republic of Srpska.

In the East Sarajevo region, 51.4% of students identify health as the greatest wealth—the highest proportion observed in the sample—followed by children (29.3%), monetary wealth (11.9%), and career (7.4%). These findings indicate a high degree of consistency in traditional and existential values, combined with a relatively low orientation toward material aspects of life.

The Trebinje region exhibits the strongest family orientation in the sample: 34.5% of students identify children as the greatest wealth, while 50.7% emphasize health, 9.0% money, and 5.9% career. Trebinje is the only region in which the importance of family and children nearly equals that of

Мотиви за рађањем дјете: вредносне оријентације младих у Републици Српској

Резултати истраживања показују да су мотиви за рађањем дјете код младих у Републици Српској преважно афективно, патриотског и традиционалног карактера, што указује на стабилан вредносни систем у коме родитељство има дубоко културно и морално утемељење. Ови подаци јасно указују да млади родитељство доживљавају прије свега као емоционалну потребу и моралну обавезу, а не као формалну социјалну или биолошку дужност.

У бањалучкој регији, 49,9% ученика као главни мотив за рађање дјете наводи дужност према народу, док 44,2% истиче љубав према дјети. Знатно мањи проценат испитаника издваја жељу за потомством (3,3%) или неки други разлог (2,6%).

Ови резултати показују да у урбаном подручју попут Бањалуке постоји снажан осјећај одговорности према националној заједници, уз готово подједнако изражену емоционалну компоненту родитељства.

У регији Приједор 46,4% ученика као мотив наводи љубав према дјети, а 47,7% осјећај дужности према народу. Ова регија показује најуравнотеженији однос између емоционалних и патриотских мотива, што указује о дубоко укоријењеној породичној традицији и наглашеном моралном схватању родитељства као друштвене вриједности.

Добојска регија биљежи највиши ниво идентификације родитељства са дужношћу према народу — 51,9% ученика. Љубав према дјети наводи 43,4%, док су остали мотиви заступљени у симболичном проценту. Ови резултати указују на снажан традиционално-национални контекст, у којем се родитељство доживљава као лични допринос опстанку народа и заједнице.

У Бијељинској регији 49,3% ученика наводи дужност према народу а 46,5% ученика истиче љубав према дјети. Бијељинска регија задржава уравнотежен однос између моралних и емоционалних мотива, при чему је примјетна нешто израженија афективна компонента у односу на друге дијелове Републике Српске.

Регија Источно Сарајево показује један од највиших процената одговора „дужност према народу“ (51,8%) и нешто нижи проценат за „љубав према дјети“ (42,4%). Оваква структура одговора указује на јаче укоријењен на-

health. These results are consistent with previous findings highlighting the strong preservation of traditional and family values in the southern part of the Republic of Srpska.

Motives for Childbearing: Value Orientations of Young People in the Republic of Srpska

The results of the study indicate that motives for childbearing among young people in the Republic of Srpska are predominantly affective, patriotic, and traditional in nature, pointing to a stable value system in which parenthood is deeply embedded in cultural and moral frameworks. These findings clearly suggest that young people perceive parenthood primarily as an emotional need and a moral responsibility, rather than as a formal social or biological obligation.

In the Banja Luka region, 49.9% of students identify a sense of duty toward the nation as the main motive for having children, while 44.2% emphasize love for children. A considerably smaller proportion of respondents cite a desire for offspring (3.3%) or other reasons (2.6%). These results demonstrate that even in an urban environment such as Banja Luka, there is a strong sense of responsibility toward the national community, accompanied by an almost equally pronounced emotional dimension of parenthood.

In the Prijedor region, 46.4% of students report love for children as their primary motive, while 47.7% emphasize a sense of duty toward the nation. This region displays the most balanced relationship between emotional and patriotic motives, indicating a deeply rooted family tradition and a pronounced moral understanding of parenthood as a social value.

The Doboj region records the highest level of identification of parenthood with a sense of duty toward the nation, reported by 51.9% of students. Love for children is cited by 43.4% of respondents, while other motives appear only marginally. These findings point to a strong traditional and national context in which parenthood is perceived as a personal contribution to the survival of the community and the nation.

In the Bijeljina region, 49.3% of students cite duty toward the nation as their primary motive for childbearing, while 46.5% emphasize love for children. The Bijeljina region thus maintains a balanced relationship between moral and emotional motives, with a slightly more pronounced affective component compared to other parts of the Republic of Srpska.

ционални и културни систем вриједности као мотива за родитељство, што се може довести у везу са историјским, културним и духовним особеностима ове регије.

У Требињској регији је такође забиљежен висок удио одговора „дужност према народу“ (51,8%) и нешто мањи за „љубав према дјеци“ (42,1%). Ови резултати потврђују на континуитет патриотско-традиционалних вриједности и снажан културни осјећај породице као темеља друштва.

Фактори који утичу на одлуку о заснивању породице: перцепције младих у Републици Српској

Резултати нашег истраживања показују да млади своје ставове о породичном животу у значајној мјери граде на процјени материјалне сигурности и стабилности друштвеног окружења.

У бањалучкој регији, 26,2% ученика сматра да економска криза највише утиче на ову одлуку, 16,3% наводи незапосленост, а исти проценат (16,3%) несигурну будућност. Остали фактори су знатно мање заступљени: стамбени услови 9,0%, изостанак финансијске помоћи државе 8,8%, док појединачни други фактори не прелазе 5%. Ови резултати одражавају висок ниво рационалне процјене економских прилика и њиховог утицаја на животне одлуке, што је типично за урбана подручја.

У приједорској регији, 25,8% ученика као главну препреку за заснивање породице наводи економску кризу, 18,2% незапосленост, 15,2% несигурну будућност и 8,8% лоше стамбене услове. У региону у којем је незапосленост изнад републичког просјека, њена висока позиција међу препрекама је очекивана. Подаци показују да економска стагнација има директан утицај на демографску мотивацију младих.

У добојској регији, 24,4% ученика наводи економску кризу, 17,0% незапосленост, 17,3% несигурну будућност и 10,2% изостанак финансијске помоћи државе — што је највиши проценат за овај показатељ у цијелом узорку. Ови резултати указују на снажну свијест о институционалним недостацима и потреби за активнијом државном подршком младим породицама.

У бијељинској регији резултати су приближни републичком просјеку: 24,7% ученика наводи економску кризу, 19,6% незапосленост, 16,6% несигурну будућност и 8,6% изостанак државне помоћи. Ова регија се издваја по томе што незапосленост најјаче перципирају као препре-

The East Sarajevo region shows one of the highest proportions of responses indicating duty toward the nation (51.8%), alongside a somewhat lower proportion citing love for children (42.4%). This structure of responses reflects a more strongly embedded national and cultural value system as a motivating framework for parenthood, which may be linked to the historical, cultural, and spiritual specificities of the region.

In the Trebinje region, a similarly high share of respondents emphasize duty toward the nation (51.8%), while a slightly smaller proportion cite love for children (42.1%). These findings confirm the continuity of patriotic and traditional values and a strong cultural perception of the family as a foundational pillar of society.

Factors Influencing Family Formation Decisions: Young People's Perceptions in the Republic of Srpska

The results of this study indicate that young people largely base their attitudes toward family formation on assessments of material security and the stability of the broader socio-economic environment.

In the Banja Luka region, 26.2% of students identify the economic crisis as the most influential factor affecting decisions on family formation, followed by unemployment (16.3%) and uncertainty about the future (16.3%). Other factors are considerably less prominent, including housing conditions (9.0%) and the absence of state financial support (8.8%), while individual remaining factors do not exceed 5%. These findings reflect a high level of rational evaluation of economic circumstances and their impact on life-course decisions, which is characteristic of urban settings.

In the Prijedor region, 25.8% of students cite the economic crisis as the main obstacle to family formation, followed by unemployment (18.2%), uncertainty about the future (15.2%), and inadequate housing conditions (8.8%). In a region where unemployment exceeds the republic average, its high ranking among perceived barriers is expected. The data clearly indicate that economic stagnation exerts a direct influence on young people's demographic motivation.

In the Doboj region, 24.4% of students identify the economic crisis as the primary factor, while 17.0% cite unemployment, 17.3% uncertainty about the future, and 10.2% the lack of state financial support—representing the highest proportion for this factor across the entire sample. These results point to a strong awareness of institutional short-

ку породичном животу, што кореспондира са значајним одливом радно способног становништва у иностранство.

Регија Источног Сарајева показује сличан образац: 25,1% ученика издваја економску кризу, 19,9% незапосленост, 14,5% несигурну будућност и 9,1% стамбене услове као факторе који утичу на породичне одлуке. Ипак, примјетно је нешто веће учешће одговора „већа запосленост и самосталност жена“ (4,9%), што указује на постепено препознавање родне димензије друштвених промјена.

У требињској регији, 25,7% ученика сматра да економска криза највише утиче на одлуку о заснивању породице, 19,8% наводи незапосленост, а 12,5% несигурну будућност. Поред тога, 9,7% ученика истиче лоше стамбене услове, што је највиши проценат у Републици Српској за овај фактор. Као регион са нешто вишим животним трошковима, Требиње осликава реалан и рационалан приступ младих економским аспектима породичног живота.

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

Резултати анализе указују на изражене диференцијације, али и извјесне конвергенције у ставовима младих према социодемографским изазовима.

Генерално, урбане регије са развијеном универзитетском инфраструктуром, као што су Бањалука и Источно Сарајево, показују релативно највиши ниво лојалности локалном образовном систему. Насупрот томе, регије попут Бијељина, Требиње, Приједор и Добој исказују већи степен оријентације ка студирању у другим државама или ентитетима. Ови резултати указују на потребу јачања регионалних универзитетских центара, унапређења квалитета студијских програма и повећања видљивости домаћих високошколских установа како би се ублажиле тенденције „одлива младих мозгова“.

Укупни резултати указују да млади у Републици Српској исказују изражену миграциону намјеру, која је посебно наглашена у регијама Бијељина, Требиње, Приједор и Добој, док је најмање присутна у Источном Сарајеву и Бањалуци. Овакви обрасци у складу су са ширим демографским токовима, гдје периферне и економски слабије регије биљеже већу стопу намјере одласка младих. Уколико се ова тенденција не ублажи системским мјерама, може имати дугорочне посљедице по демографску структуру, тржиште рада и одрживост локалних заједница. Зато се

comings and a perceived need for more active state support for young families.

In the Bijeljina region, the results closely resemble the republic average: 24.7% of students identify the economic crisis, 19.6% unemployment, 16.6% uncertainty about the future, and 8.6% the absence of state support as key factors. This region stands out in that unemployment is perceived as the most significant barrier to family formation, which corresponds with substantial outflows of the working-age population to foreign labor markets.

The East Sarajevo region displays a similar pattern, with 25.1% of students identifying the economic crisis, 19.9% unemployment, 14.5% uncertainty about the future, and 9.1% housing conditions as influential factors in family-related decisions. Notably, a slightly higher proportion of respondents highlight “greater employment and independence of women” (4.9%), indicating a gradual recognition of the gender dimension of contemporary social change.

In the Trebinje region, 25.7% of students consider the economic crisis to be the most influential factor in family formation decisions, followed by unemployment (19.8%) and uncertainty about the future (12.5%). In addition, 9.7% of respondents emphasize inadequate housing conditions, representing the highest proportion for this factor in the Republic of Srpska. As a region characterized by relatively higher living costs, Trebinje reflects a realistic and rational assessment by young people of the economic dimensions of family life.

DISCUSSION AND CONCLUSION

The results of the analysis point to pronounced regional differentiations, as well as certain convergences, in young people’s attitudes toward key socio-demographic challenges in the Republic of Srpska.

In general, urban regions with well-developed university infrastructure, such as Banja Luka and East Sarajevo, exhibit relatively higher levels of loyalty to the domestic education system. In contrast, regions such as Bijeljina, Trebinje, Prijedor, and Doboј demonstrate a stronger orientation toward studying in other entities or abroad. These findings highlight the need to strengthen regional university centers, improve the quality and relevance of study programs, and enhance the visibility of domestic higher education institutions in order to mitigate ongoing “brain drain” tendencies among young people.

као кључни приоритети намећу јачање регионалног развоја, подстицаји за запошљавање младих и унапређење образовних и животних услова унутар Републике Српске.

Резултати јасно показују да међу младима у Републици Српској преовладава оријентација ка одлагању заснивања породице, наручито у урбаним и економски развијеним регијама. Највећу спремност исказују млади у регији Требиња и дјелимично приједорске регије, док су најнижи нивои породичних намјера у регији Бијељине и мањим срединама. Ови налази указују на дубинске демографске изазове — смањену рану фертилност, продужење периода неочежаности/неудатости и помјерање родитељства у касније животно доба. У условима израженог одлива младих и пада наталитета, неопходно је развијати демографске и социјалне политике усмјерене на подршку младима при преласку у породични живот, посебно кроз стабилније запошљавање, стамбене програме и институционалну подршку младим паровима.

Резултати показују да међу младима у Републици Српској постоји низак ниво дугорочног повјерења у сопствено друштвено окружење, уз изражену тенденцију емиграционих намјера и висок степен неодлучности. Регионалне разлике су релативно уједначене, али се могу груписати у три карактеристична типа:

1. Урбане регије (Бањалука, Источно Сарајево, Требиње) — умјерено позитивне али и даље амбивалентне оријентације.
2. Полупериферне регије (Приједор, Добој) — изражен скептицизам и висок ниво несигурности.
3. Периферне и пограничне регије (Бијељина, Остало) — најнижи степен повјерења у будућност унутар Републике Српске.

Ови налази, у комбинацији са резултатима претходних анализа о наставку школовања, миграционим и породичним намјерама, јасно указују на структуралну демографску кризу и дубински преображај вриједносног система младих. Перцепција ограничених могућности, несигурност запослења и одсуство јасних развојних перспектива представљају кључне факторе који подстичу демотивацију и појачавају намјеру емиграције.

За креирање ефикасних демографских и омладинских политика неопходно је системски дјеловати у правцу повећања економске стабилности, развоја регионалних

Overall, the results indicate that young people in the Republic of Srpska express pronounced migration intentions, particularly in the regions of Bijeljina, Trebinje, Prijedor, and Doboј, while such intentions are least evident in East Sarajevo and Banja Luka. These patterns are consistent with broader demographic trends, whereby peripheral and economically weaker regions tend to record higher propensities for youth outmigration. If not addressed through systematic policy measures, these trends may have long-term consequences for demographic structure, labor markets, and the sustainability of local communities. Accordingly, key priorities include strengthening regional development, providing incentives for youth employment, and improving educational and living conditions within the Republic of Srpska.

The findings clearly show that postponement of family formation predominates among young people in the Republic of Srpska, particularly in urban and economically more developed regions. The highest levels of readiness for family formation are observed among young people in the Trebinje region and, to a lesser extent, in the Prijedor region, while the lowest levels of family formation intentions are recorded in the Bijeljina region and smaller local communities. These patterns point to deep-rooted demographic challenges, including reduced early fertility, prolonged singlehood, and the postponement of parenthood to later stages of the life course. In the context of pronounced youth outmigration and declining birth rates, it is essential to develop demographic and social policies aimed at supporting young people during the transition to family life—particularly through more stable employment, housing support programs, and targeted institutional assistance for young couples.

The results further indicate a low level of long-term trust among young people in their broader social environment, accompanied by strong emigration intentions and a high degree of indecision regarding their future within the Republic of Srpska. Although regional differences are relatively consistent, they can be grouped into three characteristic types:

1. **Urban regions (Banja Luka, East Sarajevo, Trebinje)** – moderately positive but still ambivalent orientations toward the future within the Republic of Srpska.
2. **Semi-peripheral regions (Prijedor, Doboј)** – pronounced skepticism and high levels of perceived insecurity.

центра и јачања идентитетског и друштвеног повјерења младих у сопствену заједницу.

У Републици Српској преовладава став да је друга половина двадесетих година живота (25–29) најповољнији период за заснивање породице. Такав образац одражава спој традиционалних очекивања и савремених образовно-економских реалности. Регионалне разлике су минималне, али се уочава да урбане средине (Бањалучка, Источно Сарајево) показују већу толеранцију према каснијем заснивању породице, док су условно периферне средине (Приједор, Добој, Требиње и Остало, тј, остатак регије) благо оријентисане ка ранијем. Иако већина младих теоријски препознаје биолошки и социјално оптималан период за родитељство, у пракси, као што показују претходни налази, већина не планира заснивање породице у блиској будућности. Ово указује на све израженији јаз између нормативних ставова и стварног понашања, што представља један од кључних изазова савремене демографске политике Републике Српске.

Подаци о жељеном броју дјеце показују да међу младима у Републици Српској преовладава идеал трочлане породице (три дјетета), који је присутан у свим регијама, посебно изражен у Источном Сарајеву (46,1%) и Требињу (43,5%). Модел двоје дјеце и даље перципира као „реалистичнији“ избор, док су веће породице идеал мањег, али значајног дијела младих (до 15%). Ови резултати су у складу са културно-традиционалним обрасцима српског становништва, али истовремено откривају парадокс вриједности: иако већина младих изражава позитиван став о родитељству и већем броју дјеце, реалне намјере, како показују претходни налази, остају ниске. То упућује на закључак да главну препреку остварењу ових фертилних идеала не представљају вриједности, већ социјални, економски и институционални фактори. Због тога би приоритет демографске политике Републике Српске требало да буде развој системске подршке младим породицама путем стабилног запошљавања, доступног стамбеног програма и финансијских подстицаја за рађање другог и трећег дјетета.

Ниво повјерења младих у ефикасност популационе едукације је умјерен и диференциран, при чему више од трећине младих (34,3%) остаје неодлучно. Посебно је уочљиво да значајан дио ученика (14,5%) не познаје појам, што указује на недостатак системског образовања о демографским изазовима и породичној политици.

3. Peripheral and border regions (Bijeljina and other localities) – the lowest levels of confidence in building a future within the Republic of Srpska.

Taken together with earlier findings on educational continuation, migration intentions, and family formation plans, these results clearly point to a structural demographic crisis and a profound transformation of young people's value systems. Perceptions of limited opportunities, employment insecurity, and the absence of clear development prospects emerge as key factors driving demotivation and reinforcing emigration intentions.

For the development of effective demographic and youth policies, it is essential to pursue a systematic approach aimed at increasing economic stability, strengthening regional centers, and reinforcing young people's sense of identity and social trust in their local communities.

In the Republic of Srpska, there is a prevailing perception that the second half of the twenties (ages 25–29) represents the most favorable period for family formation. This pattern reflects a combination of traditional expectations and contemporary educational and economic realities. Regional differences are minimal; however, urban environments (Banja Luka and East Sarajevo) exhibit greater tolerance toward later family formation, whereas semi-peripheral areas (Prijeđor, Doboj, Trebinje, and other localities) tend to be more oriented toward earlier family formation. Although the majority of young people theoretically recognize the biologically and socially optimal period for parenthood, in practice—as demonstrated by the preceding findings—most do not plan to establish a family in the near future. This discrepancy points to an increasingly pronounced gap between normative attitudes and actual behavior, which constitutes one of the key challenges of contemporary demographic policy in the Republic of Srpska.

Data on the desired number of children indicate that the ideal of a three-child family predominates among young people in the Republic of Srpska and is present across all regions, with particularly high levels observed in East Sarajevo (46.1%) and Trebinje (43.5%). The two-child model is still perceived as a more “realistic” choice, while larger families represent the ideal of a smaller but socially significant segment of young people (up to 15%). These results are consistent with the cultural and traditional patterns of the Serbian population, while simultaneously revealing a

Највећи потенцијал за увођење и развој програма популационе едукације постоји у регијама Бањалука, Добој и Требиње, гдје је проценат оних који препознају њен могући утицај највиши (око 29%). У мање развијеним регијама потребно је посветити више пажње на подизању свијести и промоцији разумјевања значаја демографских питања.

Свеукупно, резултати указују да популациона едукација може представљати значајан инструмент демографске политике, али њена ефикасност зависи од нивоа институционалне подршке, интеграције у образовни систем и начина комуникације са младима. Стога се препоручује увођење интегрисаних образовних модула о демографским процесима, родној равноправности, родитељству и породичној одговорности већ у средњошколском образовању.

Укупни налази показују да готово половина младих у Републици Српској (47,3%) не препознаје медије као фактор који утиче на њихове животне и породичне изборе. То указује да медијски утицај у овој области више индиректан и културолошки него непосредан. Иако мањи проценат испитаника (26,8%), препознаје потенцијални утицај медија, доминира увјерење да одлуке о заснивању породице остају индивидуалне и да се не формирају под директним медијским утицајем.

Највиши ниво препознавања медијског утицаја забиљежен је у Бањалуци (28,9%) и Добоју (27,9%), док су најнижи у Приједору и Требињу (24,3%). Ови резултати могу се тумачити као одраз зрелости медијске публике, али и као показатељ да медијски садржаји у Републици Српској још увијек ријетко тематизују питања породице, родитељства и демографске одговорности.

Стога једна од препорука за јавне политике требало би да буде јачање позитивних медијских порука о породици и родитељству, као и укључивање медија у промоцију демографских и социјалних програма намјењених младима.

Резултати показују да млади у свим регијама Републике Српске породицу првенствено виде као емоционалну заједницу засновану на љубави, повјерењу и сигурности, а не као формалну институцију.

Регионалне разлике су минималне и све регије показују висок степен конзистентности, што одражава културне и вредносне хомогености о перцепцији породице.

value-related paradox: despite the fact that most young people express positive attitudes toward parenthood and larger families, their actual fertility intentions—as shown by earlier findings—remain low. This suggests that the primary barriers to the realization of these fertility ideals are not value-based, but rather social, economic, and institutional in nature. Consequently, a central priority of demographic policy in the Republic of Srpska should be the development of systematic support for young families through stable employment, accessible housing programs, and targeted financial incentives for the birth of second and third children.

Young people's level of trust in the effectiveness of population education is moderate and differentiated, with more than one third of respondents (34.3%) remaining undecided. Particularly noteworthy is the fact that a significant proportion of students (14.5%) are unfamiliar with the concept itself, indicating a lack of systematic education on demographic challenges and family policy issues.

The greatest potential for the introduction and further development of population education programs is observed in the regions of Banja Luka, Doboj, and Trebinje, where the share of respondents recognizing its potential impact is the highest (approximately 29%). In less developed regions, greater emphasis should be placed on raising awareness and promoting a clearer understanding of the importance of demographic issues.

Overall, the findings suggest that population education can represent an important instrument of demographic policy; however, its effectiveness depends on the level of institutional support, its integration into the formal education system, and the manner in which it is communicated to young people. Accordingly, the introduction of integrated educational modules addressing demographic processes, gender equality, parenthood, and family responsibility is recommended already at the level of secondary education.

Overall findings indicate that nearly half of young people in the Republic of Srpska (47.3%) do not perceive the media as a factor influencing their life-course and family-related choices. This suggests that media influence in this domain is more indirect and cultural than immediate or explicit. Although a smaller proportion of respondents (26.8%) acknowledge a potential media effect, the prevailing belief is that decisions regarding family formation remain largely individual and are not shaped by direct media influence.

Доминирајући избор „љубав“ као прва асоцијација у свим регијама указује на афективну природу породичних односа у културном идентитету младих. Истовремено, високи проценти за „сигурност“ у Добоју и Бијељини указују да млади породицу доживљавају као уточиште у условима друштвене и економске несигурности.

Укупно посматрано, ови резултати потврђују да, упркос модернизацијским процесима, породица остаје централна вриједност у систему социјалних и личних оријентација младих у Републици Српској.

Подаци јасно показују да међу младима у Републици Српској доминирају нематеријалне животне вриједности, прије свега здравље и породица (дјеца). Материјални фактори као што су новац и каријера, иако присутни, имају секундарни значај. Ово указује на висок степен вредносне стабилности и културног континуитета, у којем породица и лична добробит остају централне категорије животне оријентације младих.

Може се закључити да, упркос процесима модернизације и глобализације, вредносни систем младих у Републици Српској остаје дубоко укоријењен у традиционалним социјалним нормама, са нагласком на здрављу, потомству и емоционалној испуњености као основама животног задовољства.

Љубав према дјечи и осјећај дужности према народу представљају двије кључне мотивационе димензије фертилитета међу младима у Републици Српској. Док је љубав израз афективне и личне вриједности породичног живота, дужност према народу представља шири колективни мотив — осјећај припадности, националне одговорности и социјалне обавезе.

Ова комбинација указује на јединствену синтезу традиционалног и емотивног приступа родитељству, стабилну у свим регијама и потврђује културну хомогеност младих у схватања породице и потомства. Присуство осталих мотива („заснивање породице“, „друго“) указује да рационални и материјални аспекти родитељства имају секундарни значај у односу на моралне и емоционалне вриједности. Укупно гледано, млади у Републици Српској не доживљавају родитељство као социјални притисак, већ као моралну и емотивну дужност, што представља важан демографски потенцијал који може бити основ за развој промотивних политика усмјерених на јачање позитивне слике о породици и родитељству.

The highest levels of perceived media influence are recorded in Banja Luka (28.9%) and Doboј (27.9%), while the lowest are observed in Prijedor and Trebinje (24.3%). These patterns may be interpreted both as an indicator of a more mature and critically oriented media audience and as evidence that media content in the Republic of Srpska still rarely addresses issues related to family life, parenthood, and demographic responsibility in a systematic manner.

Accordingly, one of the key public policy recommendations is to strengthen positive media narratives on family and parenthood and to involve media actors more actively in the promotion of demographic and social programs targeting young people.

The results further show that young people across all regions of the Republic of Srpska primarily perceive the family as an emotional community based on love, trust, and security, rather than as a formal institution. Regional differences are minimal, and all regions demonstrate a high degree of consistency, reflecting cultural and value-based homogeneity in perceptions of family. The dominance of “love” as the primary association with family across all regions points to the affective nature of family relationships within the cultural identity of young people. At the same time, the high proportions associated with “security” in Doboј and Bijeljina suggest that young people perceive the family as a refuge under conditions of social and economic uncertainty.

Taken together, these findings confirm that, despite ongoing processes of modernization, the family remains a central value within the social and personal orientation systems of young people in the Republic of Srpska.

Finally, the data clearly demonstrate that non-material life values dominate among young people in the Republic of Srpska, most notably health and family (children). Material factors such as money and career, although present, occupy a secondary position. This value structure indicates a high degree of value stability and cultural continuity, within which family and personal well-being remain core elements of young people’s life orientations.

It can be concluded that, despite ongoing processes of modernization and globalization, the value system of young people in the Republic of Srpska remains deeply rooted in traditional social norms, with a strong emphasis on health, offspring, and emotional fulfillment as the foundations of life satisfaction.

Највеће препреке за заснивање породице међу младима у Републици Српској су економска и социјална несигурност, при чему се економска криза, незапосленост и недостатак стабилних услова живота јављају као кључни демотивишући фактори.

Остали потенцијални фактори, као што су: касније склапања брака, раст броја развода, политичка ситуација или већег учешћа жена у запослењу имају маргиналан утицај (по 3–5%) и нису препознати као пресудни. Ово указује да млади и даље сматрају породицу пожељном и позитивном друштвеном вриједношћу, али да њено остварење значајно зависи од економске стабилности и институционалне подршке.

Највиши ниво критичке свијести о демографским и социјалним питањима уочава се у урбаним центрима, прије свега у Бањалуци и Добоју, док су у мање развијеним регијама попут Приједора и Требиња доминирају конкретни екзистенцијални проблеми као што су запошљавање и рјешавање стамбеног питања.

Укупни налази указују на потребу за свеобухватном демографском и социјалном политиком која би била усмјерена на економско оснаживање младих, стабилност тржишта рада и развој социјалних механизма подршке породици.

Love for children and a sense of duty toward the nation emerge as the two key motivational dimensions of fertility among young people in the Republic of Srpska. While love represents the affective and personal value of family life, duty toward the nation reflects a broader collective motive—one rooted in a sense of belonging, national responsibility, and social obligation. This combination points to a distinctive synthesis of traditional and emotional approaches to parenthood that remains stable across all regions and confirms the cultural homogeneity of young people's perceptions of family and offspring. The presence of other motives (such as "family formation" or "other reasons") suggests that rational and material considerations play a secondary role compared to moral and emotional values. Overall, young people in the Republic of Srpska do not perceive parenthood as a form of social pressure, but rather as a moral and emotional responsibility, which represents an important demographic potential and a solid foundation for the development of promotional policies aimed at strengthening positive images of family life and parenthood.

The most significant barriers to family formation among young people in the Republic of Srpska are economic and social insecurity, with economic crisis, unemployment, and the lack of stable living conditions identified as the main demotivating factors. Other potential influences—such as later marriage, rising divorce rates, the political situation, or increased female labor force participation—have only marginal effects (3–5%) and are not perceived as decisive. This indicates that young people continue to regard the family as a desirable and positive social value, while its realization is largely contingent upon economic stability and institutional support.

The highest levels of critical awareness regarding demographic and social issues are observed in urban centers, particularly in Banja Luka and Doboj. In less developed regions such as Prijedor and Trebinje, however, concrete existential concerns—most notably employment opportunities and housing conditions—tend to dominate young people's perceptions and priorities.

Taken together, these findings highlight the need for a comprehensive demographic and social policy framework oriented toward the economic empowerment of young people, labor market stability, and the development of robust social support mechanisms for families.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Ahmed, M., & Seid, A. (2020). Association between exposure to mass media family planning messages and utilization of modern contraceptive among urban and rural youth women in Ethiopia. *International Journal of Women's Health*, 12, 719–729. <https://doi.org/10.2147/IJWH.S266755>
- Crombach, L. G. A., & Smits, J. (2024). Understanding the urban–rural fertility divide in sub-Saharan Africa: The critical role of social isolation. *Population, Space and Place*, 30(8), e2801. <https://doi.org/10.1002/psp.2801>
- Habbema, J. D. F., Eijkemans, M. J. C., & Leridon, H. (2015). Realizing a desired family size: When should couples start? *Human Reproduction*, 30(9), 2215–2226. <https://doi.org/10.1093/humrep/dev148>
- Hornik, R., & McAnany, E. (2001). *Mass media and fertility change*. In J. B. Casterline (Ed.), *Diffusion processes and fertility transition: Selected perspectives* (pp. 208–239). National Academies Press.
- Kohler, P. K., Manhart, L. E., & Lafferty, W. E. (2008). Abstinence-only and comprehensive sex education and teen pregnancy. *Journal of Adolescent Health*, 42(4), 344–351. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2007.08.026>
- Маринковић, Д., & Мајић, А. (2018). *Становништво Републике Српске – демографски фактори и показатељи*. Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Природно-математички факултет.
- Marinković, D., Romić Perić, R., Petrašević, A., Perendija, V., & Majić, A. (2020). Socio-demografska analiza stavova porodilja o planiranju porodice i mjerama populacione politike u Republici Srpskoj. *Demografija*, 17, 55–73.
- Marinković, D., Majić, A., & Petrašević, A. (2023). Analiza faktora i stavova učenika srednjih škola za nastavak školovanja. *Glasnik/Herald*, 27, 149–179. <https://doi.org/10.7251/HER2327149M>
- Mills, M., Rindfuss, R. R., McDonald, P., & te Velde, E. (2011). Why do people postpone parenthood? *Human Reproduction Update*, 17(6), 848–860. <https://doi.org/10.1093/humupd/dmr026>
- Министарство за просторно уређење, грађевинарство и екологију Републике Српске. (2013). *Просторни план Републике Српске – измјене и допуне до 2025. године* (званични документ). Бања Лука.
- Musick, K., England, P., Edgington, S., & Kangas, N. (2009). Education differences in intended and unintended fertility. *Social Forces*, 88(2), 543–572. <https://doi.org/10.1353/sof.0.0278>
- Riederer, B., Buber-Ennsner, I., Berghammer, C., & Heuberger, R. (2024). Explaining the urban–rural gradient in later fertility in Europe. *Population, Space and Place*, 30(9), e2720. <https://doi.org/10.1002/psp.2720>
- Sobotka, T., Skirbekk, V., & Philipov, D. (2011). Economic recession and fertility in the developed world. *Population and Development Review*, 37(2), 267–306. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2011.00411.x>
- Sørensen, N. O., Marcussen, C., & Kjaergaard, H. (2016). Fertility awareness and attitudes towards parenthood among Danish university college students. *Reproductive Health*, 13, 146. <https://doi.org/10.1186/s12978-016-0258-1>
- UNESCO (2018). *International Technical Guidance on Sexuality Education* (rev. ed.)
- van Mol, C. (2016). Migration aspirations of European youth. *Journal of Youth Studies*, 19(8), 1183–1200.
- Vignoli, D., Guetto, R., Bazzani, G., Pirani, E., & Minello, A. (2020). A reflection on economic uncertainty and fertility in Europe: The Narrative Framework. *Genus*, 76, 28. <https://doi.org/10.1186/s41118-020-00094-3>

Примљено / Received: 09. 11. 2025.

Исправљено / Revised: 26. 11. 2025.

Прихваћено / Accepted: 28. 11. 2025.

РАЗВОЈ АГРОСОЦИЈАЛНИХ СИСТЕМА И КУЛТУРНОГ ПЕЈСАЖА ЛИЈЕВЧЕ ПОЉА

Мира Мандић^{1*} и Сања Товарлажа²

¹ Универзитет у Бањој Луци, Природно-математички
факултет, Бања Лука, Република Српска, БиХ

² Универзитет у Бањој Луци, Пољопривредни факултет, Бања
Лука, Република Српска, БиХ

Сажетак: На простору Босне и Херцеговине (БиХ) у периоду посљедњих 150 година дошло је до смјене више друштвених система који су значајно утицали на развојне процесе, вредновање и организацију географског простора, а тиме и на формирање и морфологију културног пејсажа. У фокусу рада је вишеструка трансформација аграрног пејсажа дијела Лијевче поља као одраз историјско-географског развоја простора и промјена у вредновању и власничкој структури аграрног земљишта, са посљедицама које се манифестују у просторно-функционалној организацији и укупном социогеографском развоју посматраног подручја. Друштвени процеси и структуре анализирани су примјеном развојне методе, почев од феудалног друштва у периоду османске управе, преко њемачке колонизације и раног капитализма на прелазу из XIX у XX вијек, затим успостављања социјалистичких колективних агросистема средином XX вијека, до транзиције друштвеног система у процесу приватизације почетком XXI вијека. Карактеристике агросоцијалних система и њихова рефлексија на структуру, организацију, функције и морфологију културног пејсажа, као и на социогеографски развој, анализирани су на студији случаја простора бившег ПИК-а „Младен Стојановић“ у Лијев-

* Аутор за кореспонденцију: Мира Мандић, Универзитет у Бањој Луци, Природно-математички факултет, Младена Стојановића 2, 78000 Бања Лука. E-mail: mira.mandic@unibl.org

DEVELOPMENT OF AGROSOCIAL SYSTEMS AND THE CULTURAL LANDSCAPE OF THE LIJEVČE PLAIN

Mira Mandić^{1*} and Sanja Tovarlaža²

¹ University of Banja Luka, Faculty of Natural Sciences and
Mathematics, Banja Luka, Republic of Srpska, B&H

² University of Banja Luka, Faculty of Agriculture, Banja Luka,
Republic of Srpska, B&H

Abstract: Over the past 150 years, the territory of Bosnia and Herzegovina (BiH) has undergone several shifts in social systems that have significantly influenced development processes, the valuation and organization of geographical space, and consequently the formation and morphophysiology of the cultural landscape. This paper focuses on the multiple transformations of the agrarian landscape of a part of the Lijevče Plain as a reflection of the area's historical-geographical development and changes in the valuation and ownership structure of agricultural land, with consequences manifested in spatial-functional organization and the overall sociogeographical development of the studied area. Social processes and structures were analyzed using a developmental approach, ranging from the feudal system during the period of Ottoman rule, through German colonization and early capitalism at the turn of the nineteenth to the twentieth century, followed by the establishment of socialist collective agrosystems in the mid-twentieth century, to the transition of the social system during the privatization process at the beginning of the twenty-first century. The characteristics of agrosocial systems and their reflections on the structure, organization, functions, and morphophysiology of the cultural landscape, as well as on sociogeographical development, were examined

* Corresponding author: Mira Mandić, University of Banja Luka, Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Mladena Stojanovića 2, 78000 Banja Luka, Bosnia and Herzegovina. E-mail: mira.mandic@unibl.org

че пољу. Компаративном анализом историјско-географског развоја агроструктуре простора и социоеографских процеса, заснованом на релевантној стручној и научној литератури, историјским и географским изворима, картографским подлогама, статистичким подацима и теренским истраживањима, утврђен је карактер процеса који одражавају динамику развоја простора са далекосежним и вишеструким друштвеним посљедицама у посматраном географском простору. У раду се указује на позитивне и негативне елементе појединих развојних фаза и сугеришу неопходне мјере у циљу очувања аграрно вриједног простора Лијевче поља. Савременом трансформацијом посматраног простора слаби његова примарна функција, док се истовремено испољавају различити облици угрожености појединих просторних структура, што указује на потребу примјене техничких, еколошких и социоекономских мјера ревитализације. Резултати истраживања могу бити корисни просторном планирању и локалним самоуправама при усмјеравању развојних процеса, доношењу одлука у планирању и уређењу простора и управљању земљиштем, те рад има и теоријски и апликативни карактер.

Кључне ријечи: историјско-географски развој, социоекономски развој, културни пејсаж, агросоцијални системи, планирање и уређење простора, Лијевче поље, ПИК „Младен Стојановић“.

УВОД

Географски посматрано, Лијевче поље, уз Семберију, представља највриједнији аграрни простор Босне и Херцеговине (БиХ). Ријеч је о економски развијеном и густо насељеном подручју са уређеним насеобинским системом, које чини дио развојне осовине Републике Српске (РС). Транзиционим процесима почетком XXI вијека културни пејсаж Лијевче поља убрзано се трансформише као посљедица промјена агросоцијалних система и утицаја глобалних процеса, што има значајне импликације на поједине аспекте одрживости. Ретроградне појаве у природним геосистемима и социоекономском развоју посматраног руралног простора потенцирају потребу за географском анализом генезе културног пејсажа и агросоцијалних система као његових основних карактеристика, у циљу превазилажења развојних проблема, што представља основни циљ овог рада.

through a case study of the area of the former Agricultural–Industrial Combine “Mladen Stojanović” in the Lijevče Plain. A comparative analysis of the historical–geographical development of the agrarian structure and sociogeographical processes, based on relevant scientific and professional literature, historical and geographical sources, cartographic materials, statistical data, and field research, identified the nature of processes reflecting the spatial development dynamics with far-reaching and multiple social consequences in the studied geographical area. The paper highlights both positive and negative elements of specific development phases and proposes necessary measures aimed at preserving the agriculturally valuable space of the Lijevče Plain. Contemporary transformations of the studied area have weakened its primary function, while various forms of vulnerability of individual spatial structures have emerged, indicating the need for the implementation of technical, environmental, and socioeconomic revitalization measures. The research results may be useful for spatial planning and local authorities in guiding development processes, decision-making in spatial planning and land-use management, and thus the study has both theoretical and applied relevance.

Keywords: historical–geographical development; socioeconomic development; cultural landscape; agrosocial systems; spatial planning and land management; Lijevče Plain; Agricultural–Industrial Combine “Mladen Stojanović”.

INTRODUCTION

From a geographical perspective, the Lijevče Plain, together with Semberija, represents the most valuable agricultural area in Bosnia and Herzegovina (BiH). It is an economically developed and densely populated region with a well-organized settlement system, forming part of the main development axis of the Republic of Srpska (RS). Owing to transition processes at the beginning of the twenty-first century, the cultural landscape of the Lijevče Plain has been undergoing rapid transformation as a result of changes in agrosocial systems and the influence of global processes, which has significant implications for various aspects of sustainability. Regressive trends observed in natural geosystems and the socioeconomic development of the studied rural area highlight the need for a geographical analysis of the genesis of the cultural landscape and agrosocial systems

Савремена географска проучавања руралног простора првенствено су оријентисана ка анализи могућности комплексне валоризације, са тежиштем на туризму, одрживости појединих геосистема и еколошким ризицима. Формирању културног пејсажа углавном се приступа са планерског аспекта, више у функцији уређења простора за одређене потребе, него у сврху дугорочне социоекономске одрживости локалних заједница. Елементи агросоцијалних система, као што су власништво над земљом, величина посједа, парцелација и организација пољопривредне производње, најчешће су „препуштени“ економским наукама и агрономији, са доминантним фокусом на економске ефекте развоја.

У теорији и пракси земаља Европске уније величина посједа посматра се као ограничавајући фактор развоја тржишно оријентисане пољопривреде, те се сугерише комплекснији приступ вредновању простора и развој диверзификованих извора прихода (Territorial Agenda of the European Union 2030). Генезу елемената агросоцијалних система, њихов утицај на формирање културног пејсажа, просторно-функционалну организацију и укупни социоегеографски развој географска наука сагледава комплексно, аналитички и планерски, полазећи од природних геосистема, антропогеографских утицаја и карактера развојних процеса, у циљу постизања свих аспеката одрживости руралних подручја: социоекономске, демографске и еколошке.

Агросоцијални системи представљају структурне елементе друштва и аграрних односа и предмет су интересовања географске науке, али и економије, руралне социологије и агрономије. У научном простору бивше Југославије значајне радове из ове области написали су социолози Ј. Ђирић у Србији и С. Шувар у Хрватској, док су се овом проблематиком бавили и српски географи Б. Јаћимовић, М. Мишковић и М. Степић. Резултати истраживања агросоцијалних система имају значајну примјену у пракси (Мандић, 2019).

Облици агросоцијалних система непосредан су продукт друштвених односа (Crkvenčić & Malić, 1988). Промјеном друштвеног уређења мијењају се власнички односи, структура и дјеловање друштвених група које, на одређеном степену укупног развоја, вреднују геопросторне системе. Укупност друштвених односа испољава се кроз просторно-функционалну организацију, достигну-

as its fundamental characteristics, with the aim of overcoming development constraints. This constitutes the primary objective of the present study.

Contemporary geographical research on rural areas is primarily oriented toward the analysis of possibilities for comprehensive valorization, with an emphasis on tourism, the sustainability of individual geosystems, and environmental risks. The formation of the cultural landscape is most often approached from a planning perspective, more in terms of spatial arrangement for specific purposes than with a view to the long-term socioeconomic sustainability of local communities. Elements of agrosocial systems—such as land ownership, farm size, land fragmentation, and the organization of agricultural production—are most frequently “left” to economics and agronomy, with a dominant focus on the economic effects of development.

In both theory and practice within the European Union, farm size is regarded as a limiting factor for the development of market-oriented agriculture, which has led to calls for a more complex approach to spatial valuation and the development of diversified income sources (Territorial Agenda of the European Union 2030). The genesis of agrosocial system elements, their influence on the formation of the cultural landscape, spatial–functional organization, and overall sociogeographical development is addressed by geography in a comprehensive, analytical, and planning-oriented manner, starting from natural geosystems, anthropogeographical influences, and the character of development processes, with the aim of achieving all dimensions of rural sustainability: socioeconomic, demographic, and environmental.

Agrosocial systems represent structural elements of society and agrarian relations and are therefore a subject of interest not only in geography, but also in economics, rural sociology, and agronomy. Within the scientific space of the former Yugoslavia, significant contributions to this field were made by sociologists J. Ćirić in Serbia and S. Šuvar in Croatia, while Serbian geographers B. Jaćimović, M. Mišković, and M. Stepić also addressed these issues. Research findings on agrosocial systems have considerable practical applicability (Mandić, 2019).

Forms of agrosocial systems are a direct product of social relations (Crkvenčić & Malić, 1988). Changes in the social order result in transformations of ownership relations, as well as in the structure and functioning of social groups that, at a given level of overall development, assign value to geospatial

ти ниво социоекономског развоја и морфофизиономију културног пејсажа. Истраживања социјалне структуре агросоцијалних система, као економске основе развоја руралних подручја и пољопривреде, релативно су слабо заступљена у научном простору бивше Југославије, што је условљено касним успостављањем институција катастра и геодетске управе као документационе основе за евиденцију непокретности. Из тог разлога први радови о структури агросоцијалних система настали су у Словенији (Илешић, Клеменчић) и Хрватској (Црквенчић, Малић), гдје је Аустроугарска монархија успоставила катастар већ у првој половини XIX вијека (Мандић, 2019).

У теорији се издвајају следећи облици агросоцијалних система кроз које је друштво историјски пролазило: заједничко власништво рода, племена или сеоске заједнице и индивидуално власништво као основа породичних аграрних система (Crkvenčić & Malić, 1988). У пракси, ови облици били су узрок социјалних немира и предмет бројних реформи, од античког периода до савременог доба.

Недостатак географских истраживања из области аграра до краја XIX вијека последица је недовољног развоја географске науке. Почетак научних истраживања аграра везује се за објављивање дјела *Аграрна географија* Х. Берхарда 1915. године (Мандић, 2019). У другој половини XX вијека, у њемачкој географији, а касније и у другим земљама, развија се концепт ландшафта (*Landschaft*), односно пејсажа као хомогене предионе цјелине, која се јасно разликује од околног простора.

„На трансформацију културног пејсажа утиче више фактора природног, цивилизацијског, културолошког, друштвено-економског и историјско-политичког карактера“ (Живковић & Мандић, 2012). У интеракцији наведених фактора формирају се различити агросоцијални системи (Crkvenčić & Malić, 1988), што потврђује да је културни пејсаж друштвена морфологија (Lefebvre, 2009).

О културном пејсажу и факторима његовог обликовања написан је велики број радова, у којима је третиран као специфична предиона цјелина, израз културно-цивилизацијског развоја друштва, али и као пејсажни геоекосистем и геосистем, што је нарочито заступљено у радовима Бобека и Нефа. Савремено доба на особен начин трансформише простор и „даје нове димензије кул-

systems. The totality of social relations is manifested through spatial–functional organization, the achieved level of socioeconomic development, and the morphophysiology of the cultural landscape. Research on the social structure of agrosocial systems, as the economic foundation of rural development and agriculture, has been relatively underrepresented in the scientific literature of the former Yugoslavia, largely due to the late establishment of cadastral and geodetic institutions as the documentary basis for real estate records. For this reason, the earliest studies on the structure of agrosocial systems emerged in Slovenia (Ilešič, Klemenčič) and Croatia (Crkvenčić, Malić), where the Austro-Hungarian Monarchy established cadastral systems as early as the first half of the nineteenth century (Mandić, 2019).

In theory, the following forms of agrosocial systems through which societies have historically evolved are distinguished: collective ownership of kinship groups, tribes, or village communities, and individual ownership as the basis of family-based agrarian systems (Crkvenčić & Malić, 1988). In practice, these forms have often been sources of social conflict and the subject of numerous reforms, from antiquity to the contemporary period.

The lack of geographical research in the field of agrarian studies until the end of the nineteenth century resulted from the insufficient development of geography as a scientific discipline. The beginning of systematic scientific research on agriculture is associated with the publication of *Agrarian Geography* by H. Bernhard in 1915 (Mandić, 2019). In the second half of the twentieth century, German geography—and subsequently other national schools—developed the concept of *Landschaft*, that is, the landscape as a homogeneous regional unit clearly differentiated from its surrounding space.

“The transformation of the cultural landscape is influenced by a variety of factors of natural, civilizational, cultural, socioeconomic, and historical–political character” (Živković & Mandić, 2012, p. 67). Through the interaction of these factors, different agrosocial systems are formed (Crkvenčić & Malić, 1988), confirming that the cultural landscape represents a form of social morphology (Lefebvre, 2009).

A substantial body of literature has addressed the cultural landscape and the factors shaping it, treating it both as a specific regional entity expressing the cultural and civilizational development of society and as a landscape geocomplex or geosystem, an approach particularly evident in the works of

турном ландшафту“ (Грчић, 2011). Савремене парадигме културни ландшафт посматрају као „производ планске акције коју је спроводило друштво“ (Тошић, 2012).

Ландшафт представља полазиште за диференцијацију и физиономску регионализацију простора. Динамичност промјена у културном пејсажу убрзава се средином XX вијека, при чему долази до трансформације регионалних индивидуалности физиономије пејсажа (Dobrowolska, 1948), а посебно почетком XXI вијека, под утицајем процеса глобализације и конзумације пејсажа (Myga-Piątek, 2011).

Пораст популације и захтјеви тржишне економије појачавају притисак на животну средину и интензивирају потрошњу простора, те се пејсаж, обликован вијекovima под утицајем еволутивних фактора, природних, политичких, социоекономских, културних и цивилизацијских, убрзано преобликује у стамбене површине, комерцијалне комплексе и инфраструктуру, а неријетко долази и до његове деградације (ibid.). Управо овакав приступ вредновању простора условљава трансформацију културног пејсажа Лијевче поља.

Европска конвенција о пејсажу (донесена 2000. године) дефинише пејсаж као природно и културно наслеђе, али и као фактор јачања културног идентитета. Планирање пејсажа заснива се на резултатима географске науке и истраживањима која се имплементирају у просторно-планерску и развојну праксу.

МАТЕРИЈАЛИ И МЕТОДЕ

Предмет истраживања овог рада је развој агросоцијалних система и њихов утицај на формирање и трансформацију културног пејсажа и социогеографски развој у простору Лијевче поља. О наведеној проблематици постоје теоријски радови, али је о посматраном простору релативно мало писано, а документационо-статистичка основа је скромна. Географска анализа развојних процеса у Лијевче пољу обрађивана је у радовима Живковића (Живковић, 2010; Живковић, 2016) и у монографији развоја Пољопривредно-индустријског комбината „Младен Стојановић“ (Савић, 1996), који су коришћени као извори у овом раду.

Доступни статистички извори и документациона грађа, научна литература и извори (Краљачић, 1989;

Bobek and Neef. The contemporary era transforms space in a distinctive manner and “adds new dimensions to the cultural landscape” (Grčić, 2011, p. 11). Modern paradigms view the cultural landscape as “a product of planned action implemented by society” (Tošić, 2012, p. 44).

Landscape serves as a starting point for the differentiation and physiognomic regionalization of space. The dynamics of change in the cultural landscape accelerated in the mid-twentieth century, leading to transformations in regional landscape identities (Dobrowolska, 1948), and became particularly pronounced at the beginning of the twenty-first century under the influence of globalization processes and the consumption of landscapes (Myga-Piątek, 2011).

Population growth and the demands of the market economy intensify pressure on the environment and accelerate spatial consumption. Consequently, landscapes shaped over centuries by evolutionary factors—natural, political, socio-economic, cultural, and civilizational—are rapidly transformed into residential areas, commercial complexes, and infrastructure, and are often subject to degradation (ibid.). This very approach to spatial valuation underlies the ongoing transformation of the cultural landscape of the Lijevče Plain.

The European Landscape Convention (adopted in 2000) defines landscape as both natural and cultural heritage and as a factor in strengthening cultural identity. Landscape planning is therefore based on the results of geographical research and scientific studies that are implemented in spatial planning and development practice.

MATERIALS AND METHODS

The subject of this study is the development of agrosocial systems and their impact on the formation and transformation of the cultural landscape, as well as on the socio-geographical development of the Lijevče Plain. Although theoretical studies addressing this topic exist, relatively little has been written about the studied area itself, and the available documentary and statistical basis remains limited. Geographical analyses of development processes in the Lijevče Plain have previously been conducted in the works of Živković (Živković, 2010; Živković, 2016) and in the monograph on the development of the Agricultural–Industrial Combine “Mladen Stojanović” (Savić, 1996), which were used as key sources in this research.

Краљачић, 2001; Kasumović, 2009; Begić, 2012; Geiger, 2015) чине основу за анализу историјско-географског развоја простора Босне и Херцеговине и друштвених односа крајем XIX и почетком XX вијека, у оквиру којих је формиран нови тип агросоцијалног система, културног пејсажа и просторно-функционалне организације. Развојни процеси у агросистемама и културном пејсажу праћени су од краја османске владавине до савременог доба. У периоду од 150 година у посматраном простору измјенило се пет државних управа, од којих двије стране (османска и аустроугарска), као и четири друштвена уређења: феудално, капиталистичко, социјалистичко и транзиционо либерално (неизграђена форма капитализма).

Природни потенцијали Лијевче поља и плански приступ културном пејсажу анализирали су на основу географске литературе (Живковић, 2016; Живковић & Мандић, 2012). Карактеристике функционалне организације и економских ефеката социјалистичког колективног агросистема на социоекономски и просторни развој дати су на основу анализе развоја ПИК-а „Младен Стојановић“ (Савић, 1996; Живковић, 2010) и упоређивани са најразвијенијим системом — Пољопривредним комбином Београд (ПКБ) (Закић & Шеварлић, 1998; Закић, 2019), из којих су сагледане и посљедице трансформације агросистема у постсоцијалистичком периоду.

Посљедице власничке трансформације највећег агрокомплекса у Босни и Херцеговини анализирале су на основу документације Града Градишка, статистике аграрне структуре (величина посједа, намјена земљишта, пољопривредна домаћинства) и теренског рада, који су упоређивани са показатељима из периода прије приватизације (ГТД; Попис 1991; Савић, 1996). Резултати указују на смањене приносе пољопривредне производње, пренамјену и девастирање земљишта и убрзану трансформацију културног пејсажа.

Тржишна оријентација вредновања простора и трансформација културног пејсажа (Dobrowolska, 1946; Myga-Piątek, 2011; Грчић, 2011; Тошић, 2012), развојне могућности и рационално располагање простором у правцу његове одрживости (Penfield, 1996; Живковић, 2010; Ђато et al., 2011; Равић, 2012; Ђато et al., 2017), које у својим радовима анализирају наведени аутори, послужили су за конкретизацију процеса у посматраном простору. Посљедице транзиције у сектору пољопривреде

Available statistical sources and documentary materials, together with relevant scientific literature and historical sources (Kraljačić, 1989, 2001; Kasumović, 2009; Begić, 2012; Geiger, 2015), form the basis for the analysis of the historical–geographical development of Bosnia and Herzegovina and social relations at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century, within which a new type of agrosocial system, cultural landscape, and spatial–functional organization was established. Development processes in agrosystems and the cultural landscape were examined from the end of Ottoman rule to the contemporary period. Over approximately 150 years, five state administrations succeeded one another in the studied area, two of which were foreign (Ottoman and Austro-Hungarian), as well as four socio-economic systems: feudal, capitalist, socialist, and transitional liberal (an incomplete form of capitalism).

The natural potentials of the Lijevče Plain and the planned approach to the cultural landscape were analyzed on the basis of geographical literature (Živković, 2016; Živković & Mandić, 2012). The characteristics of the functional organization and economic effects of the socialist collective agrosystem on socioeconomic and spatial development were examined through an analysis of the development of the Agricultural–Industrial Combine “Mladen Stojanović” (Savić, 1996; Živković, 2010) and compared with the most developed system—the Agricultural Combine Belgrade (PKB) (Zakić & Ševarlić, 1998; Zakić, 2019)—which enabled an assessment of the consequences of agrosystem transformation in the post-socialist period.

The consequences of ownership transformation of the largest agro-complex in Bosnia and Herzegovina were analyzed using documentation from the City of Gradiška, statistical data on agrarian structure (farm size, land use, agricultural households), and field research, which were compared with indicators from the pre-privatization period (CGD; Population Census 1991; Savić, 1996). The results indicate reduced agricultural production yields, land-use conversion and degradation, and an accelerated transformation of the cultural landscape.

Market-oriented spatial valuation and the transformation of the cultural landscape (Dobrowolska, 1946; Myga-Piątek, 2011; Grčić, 2011; Tošić, 2012), development opportunities, and the rational use of space toward sustainability (Penfield, 1996; Živković, 2010; Gnјato et al., 2011; Pavić, 2012; Gnјato et al., 2017), as analyzed by the cited authors, served to

сличне су и у другим земљама (Shukurov, 2016), због чега се потенцира значај управљања обрадивим земљиштем (IFESLM, 1993; ОЗУППЗГТ, 2022), производње хране и прехранбене безбједности (Јелић & Коларевић, 2019).

Посљедице приватизације, уситњавања и пренамјене пољопривредног земљишта, као и деградације културног пејсажа, сагледаване су теоријском анализом стручне литературе и теренским радом. Просторна организација, морфологија културног пејсажа и социоекономски показатељи аграрне структуре представљени су аналитички, табеларно и илустративно.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Географске карактеристике посматраног простора

Социогеографски развој простора резултат је сложене међуодноса географског положаја, природно-географских фактора и историјских процеса. Лијевче поље представља предони и културни ландшафт формиран интеракцијом природе и друштва. У рељефној структури доминира низија Лијевче поља, омеђена обронцима Поткозарја на западу, ријекама Савом на сјеверу и Врбасом на истоку те Бањалучком котлином на југу. Простор је смјештен на надморској висини од око 90 m на сјеверу и сјевероистоку до 100 m на југозападу, док виши облици рељефа немају директну улогу у његовој морфологији, већ утичу на климатске прилике и карактер хидрографске мреже.

Лијевче поље има облик амфитеатра благо нагнутог према сјевероистоку, у правцу одлива мањих водотокова Осорне, Борне и Јабланице, који из Поткозарја теку према Сави (Живковић, 2016). Простор има облик неправилног троугла, са широм страном лугом око 24 km окренутом према Сави, ширином од око 30 km у правцу исток–запад и најужим дијелом око 30 km јужно од Саве. Геоморфолошки, Лијевче поље представља дио савског рова површине око 400 km². У територијално-административном смислу највећи дио припада Граду Градишка (око 300 km²), а мањи дијелови Граду Лакташи и Општини Србац.

Ријеч је о акумулационој равни формираној промјенама тока ријеке Врбас, уз дјелимичан утицај Саве и њених притока. Алувијални наноси дебљине од 15 до 50 m, састављени од шљунка, пијеска и глине, утичу на

specify and contextualize the processes observed in the studied area. The consequences of transition in the agricultural sector are similar in other countries as well (Shukurov, 2016), which underscores the importance of arable land management (IFESLM, 1993; Basis for the Protection, Regulation, and Use of Agricultural Land of the City of Gradiška, 2022), food production, and food security (Jelić & Kolarević, 2019).

The impacts of privatization, land fragmentation, and land-use conversion, as well as the degradation of the cultural landscape, were examined through theoretical analysis of relevant literature and field research. Spatial organization, the morphology of the cultural landscape, and socioeconomic indicators of agrarian structure are presented analytically, in tabular form, and through illustrative materials.

RESULTS AND DISCUSSION

Geographical Characteristics of the Study Area

The sociogeographical development of the area is the result of complex interactions among geographical location, physical–geographical factors, and historical processes. The Lijevče Plain represents a regional and cultural landscape formed through the interaction of nature and society. In terms of relief, the Lijevče Plain lowland predominates, bordered by the slopes of Potkozarje to the west, the Sava River to the north, the Vrbas River to the east, and the Banja Luka Basin to the south. The area lies at an altitude of approximately 90 m in the north and northeast and up to about 100 m in the southwest. Higher relief forms do not directly shape its morphology but influence climatic conditions and the character of the hydrographic network.

The Lijevče Plain has the form of an amphitheater gently inclined toward the northeast, which corresponds to the drainage direction of smaller watercourses—Osorna, Borna, and Jablanica—flowing from Potkozarje toward the Sava River (Živković, 2016). The area is shaped as an irregular triangle, with a wider side of approximately 24 km facing the Sava River, a width of about 30 km in the east–west direction, and its narrowest part located roughly 30 km south of the Sava. Geomorphologically, the Lijevče Plain forms part of the Sava trench, covering an area of approximately 400 km². In territorial–administrative terms, the largest portion belongs to the City of Gradiška (around 300 km²), while smaller parts fall within the jurisdictions of the City of Laktaši and the Municipality of Srbac.

кретање подземних вода. Подводност, замочвареност и честа поплавност условљавали су аграрно вредновање и просторни размјештај становништва. Шуме лишћара углавном су заступљене у влажним депресијама, док су нешто издигнутије гредe микрорељефа представљале погодна подручја за насељавање. Алувијални седименти чине главне аквифере подземних вода, чија је акумулација у директној зависности од водостаја Саве и Врбаса (ibid.), због чега је простор често плаваљен.

Умјерена континентална клима, са око 860 mm падавина годишње, омогућава разноврсну пољопривредну производњу, условљену хидротехничком припремом земљишта. Сличне физичкогеографске карактеристике има и шири простор Босанске Посавине. Због честих поплава, насељеност је била слаба све до изградње хидротехничких система, те је доминирао природни пејсаж (мочваре, баре, пашњаци и шумарци), а земљиште је углавном било у државном власништву. Хидротехничким мјерама мелиорације, копањем канала и изградњом насипа у периоду Аустроугарске управе, смањен је ризик од поплава, земљиште је припремљено за обраду и формиран је аграрни пејсаж високе продуктивне вриједности. Ови радови и уређење аграрног простора настављени су све до деведесетих година XX вијека.

Формирање аграрног пејсажа и развој капиталистичких агросистема у периоду Аустроугарске монархије

Босна и Херцеговина представљала је простор значајних природних потенцијала, али са развојем успораваним дуготрајним феудалним односима. У периоду османске владавине обрадиво земљиште углавном је било у власништву муслиманског беговата, док је већина становништва била оптерећена радним, натуралним и новчаним обавезама у најамничким односима или је припадала сиромашном сељаштву (Краљачић, 2001). Овакви агросоцијални односи, присутни у БиХ до почетка XX вијека, били су узрок честих буна хришћанског становништва и значајно су успоравали модернизацију пољопривреде. Аустроугарском окупацијом БиХ након Берлинског конгреса 1878. године започео је процес укидања феудалног друштвеног система и постепени развој капиталистичких односа, праћен промјенама аграрне политике.

The area represents an accumulation plain formed by changes in the course of the Vrbas River, with a partial influence of the Sava River and its tributaries. Alluvial deposits, 15 to 50 m thick and composed of gravel, sand, and clay, significantly affect groundwater movement. High groundwater levels, waterlogging, and frequent flooding have historically conditioned agrarian land valuation and the spatial distribution of the population. Deciduous forests are mainly found in moist depressions, whereas slightly elevated microrelief ridges have provided more favorable conditions for settlement. Alluvial sediments constitute the main groundwater aquifers, whose accumulation is directly dependent on the water levels of the Sava and Vrbas rivers (ibid.), resulting in frequent flooding of the area.

A temperate continental climate, with approximately 860 mm of annual precipitation, enables diverse agricultural production, although it is strongly conditioned by hydrotechnical land preparation. Similar physical-geographical characteristics are found throughout the wider area of the Bosnian Posavina. Due to persistent flood risk, settlement density remained low until the establishment of hydrotechnical systems, and the landscape was dominated by natural features such as wetlands, marshes, pastures, and woodlands, while land was largely under state ownership. Through hydrotechnical land-reclamation measures—channel excavation and the construction of embankments during the Austro-Hungarian administration—the risk of flooding was reduced, land was prepared for cultivation, and an agrarian landscape of high productive value was formed. These interventions and the regulation of agrarian space continued until the 1990s.

Formation of the Agrarian Landscape and the Development of Capitalist Agrosocial Systems during the Austro-Hungarian Monarchy

Bosnia and Herzegovina represented an area of significant natural potential, whose development was constrained by long-standing feudal relations. During Ottoman rule, arable land was predominantly owned by the Muslim beylik class, while the majority of the population was burdened with labor, in-kind, and monetary obligations within tenant relations or belonged to impoverished peasantry (Kraljačić, 2001). Such agrosocial relations, which persisted in Bosnia and Herzegovina until the beginning of the twentieth century, were a frequent cause of uprisings among the Christian population and signif-

У периоду аустроугарске управе (1878–1918) спроведене су реформе у различитим сегментима државне управе, развоју институција, вредновању и експлоатацији природних ресурса, изградњи саобраћајне инфраструктуре, као и у територијално-административној и просторно-функционалној реорганизацији простора. Нови приступ вредновању просторних потенцијала потврђује Павићеву тезу да „садржај простора и његов положај намеће одређене функције као животна рјешења“ (Pavić, 2012: 62). Аустроугарска монархија располагала је богатим искуством у планском уређењу простора кроз организовано насељавање, техничке интервенције и проширење аграрних површина, чији коријени се везују за формирање Војне крајине. Премјер земљишта и успостављање катастра као документационе евиденције непокретности завршени су у XIX вијеку на цијелој територији монархије.

Окупацијом БиХ интензивирано је вредновање руралног простора и развој пољопривреде, прије свега путем колонизације становништва из Аустроугарске. Процес укидања феудалних односа одвијао се споро и кроз различите модалитете откупа земљишта, који већини аутохтоног становништва нису били доступни (Краљачић, 2001). Због тога су аграрни односи и социјалне прилике у руралним подручјима споро еволуирали. Значајан сегмент аграрне политике представљала је колонизација држављана Аустроугарске монархије, која се одвијала у периоду од 1879. до 1905. године. Колонизација је подразумијевала организовано насељавање на припремљеном земљишту уз обезбјеђивање одређених привилегија колонистима. Досељавање и подјела земљишта започели су објављивањем „Прогласа и позива за исељавање према Босни“ у Загребу 1878. године, којим је становништво монархије подстицано на улагање капитала у закуп земљишта. У том циљу формирана је Генерална агенција за исељавање према БиХ са сједиштима у Сарајеву, Мостару, Бањој Луци, Травнику и другим градовима, док су процесом колонизације управљали Заједничко министарство финансија и Земаљска влада у Сарајеву (Касумовић, 2009).

Колонизовано становништво представљало је носиоца формирања социјално стабилног и политички лојалног слоја, као и успостављања капиталистичких аграрних односа (Краљачић, 1989). У сврху насеља-

ificantly impeded the modernization of agriculture. Following the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina after the Berlin Congress in 1878, the process of dismantling the feudal social system began, accompanied by the gradual development of capitalist relations and changes in agrarian policy.

During the period of Austro-Hungarian administration (1878–1918), reforms were implemented across various segments of state governance, including institutional development, the valuation and exploitation of natural resources, the construction of transport infrastructure, as well as territorial-administrative and spatial-functional reorganization. This new approach to the valuation of spatial potential corroborates Pavić's thesis that "the content of space and its position impose specific functions as solutions to living conditions" (Pavić, 2012, p. 62). The Austro-Hungarian Monarchy possessed extensive experience in planned spatial organization through organized settlement, technical interventions, and the expansion of agricultural land, rooted in earlier practices associated with the Military Frontier. Land surveying and the establishment of the cadastre as a documentary system for recording real property were completed across the entire territory of the Monarchy during the nineteenth century.

Following the occupation of Bosnia and Herzegovina, the valuation of rural space and the development of agriculture were intensified, primarily through the colonization of settlers from the Austro-Hungarian Monarchy. The abolition of feudal relations proceeded slowly and through various modalities of land redemption, which were largely inaccessible to the majority of the autochthonous population (Kraljačić, 2001). As a result, agrarian relations and social conditions in rural areas evolved at a slow pace. A significant component of agrarian policy was the colonization of Austro-Hungarian citizens, carried out between 1879 and 1905. Colonization involved organized settlement on prepared land, accompanied by the provision of specific privileges to colonists. The process of settlement and land allocation began with the publication of the "Proclamation and Call for Emigration to Bosnia" in Zagreb in 1878, which encouraged the population of the Monarchy to invest capital in land leases. To this end, the General Agency for Emigration to Bosnia and Herzegovina was established, with offices in Sarajevo, Mostar, Banja Luka, Travnik, and other cities, while the colonization process was administered by the Joint Ministry of Finance and the Provincial Government in Sarajevo (Kasumović, 2009).

вања спровођене су планске и техничке интервенције у руралном простору, попут изградње канала и насипа, те је формирана мрежа новооснованих насеља. На тај начин простор је комплексније вреднован, социјално унапређен и физички преобликован, што је довело до нове морфозиономије културног пејсажа. Истовремено су смањени природни ризици, измијењена структура пољопривредне производње са нагласком на ратарство и увођење нових култура, те унапријеђени начини обраде земљишта. Овим активностима започет је плански приступ развоју наведеног геопростора, што је омогућило знатно већу насељеност.

Босна и Херцеговина третирана је као ресурсна база погодна за развој капиталистичке привреде и рјешавање проблема аграрне пренасељености појединих области монархије. Колонизација је била инструмент политичке стабилизације аустроугарске управе, посебно интензивана доласком Б. Калаја на мјесто управитеља БиХ 1882. године (Краљачић, 2001). Масовнија колонизација могла се спроводити искључиво уз познавање власничких односа и квалитета земљишта, због чега су котарске управе и Земаљска влада у Сарајеву добиле задатак да попишу државно земљиште и утврде његову погодност за насељавање (Kasumović, 2009).

Аустроугарска је извршила први попис становништва 1879. године, као и још три накнадна (1885, 1895. и 1910). Првим пописом регистровано је 1.158.440 становника, уз детаљан увид у конфесионалну структуру и просторни размјештај. У периоду 1880–1885. извршен је премјер земљишта и успостављен катастар (евиденција корисника и врста непокретности), формиране су земљишне књиге, регистрована рудна поља, а до 1888. године и грунтовница као евиденција власништва. У том периоду снимљено је 51.995 km² земљишта са 3.379.989 парцела и 622 велика комплекса државног шумског земљишта (Begić, 2012), што указује на изражену ситну парцелацију. Катастар и грунтовница омогућили су увид у плодност, намјену, власничку структуру и парцелацију земљишта и представљали основу за опорезивање, промет земљишта и рјешавање аграрног питања.

Први досељеници у БиХ били су Нијемци, Мађари, Италијани и Хрвати, који су као познаваоци европског правног система били ангажовани у државној администрацији и покретању нових дјелатности. Каснијом ко-

Colonized populations constituted the main agents in the formation of a socially stable and politically loyal stratum, as well as in the establishment of capitalist agrarian relations (Kraljačić, 1989). For the purpose of settlement, planned and technical interventions were implemented in rural areas, including the construction of drainage canals and embankments, accompanied by the establishment of a network of newly founded settlements. In this manner, space was more comprehensively valorized, socially improved, and physically reshaped, resulting in a new morphophysiology of the cultural landscape. At the same time, natural risks were reduced, the structure of agricultural production was altered with an emphasis on arable farming and the introduction of new crops, and cultivation techniques were improved. These activities marked the beginning of a planned approach to the development of the observed geospace, which enabled a significantly higher level of settlement density.

Bosnia and Herzegovina was treated as a resource base suitable for the development of a capitalist economy and for alleviating agrarian overpopulation in certain regions of the Monarchy. Colonization served as an instrument of political stabilization of Austro-Hungarian rule and was particularly intensified following the appointment of B. Kallay as governor of Bosnia and Herzegovina in 1882 (Kraljačić, 2001). Large-scale colonization could be carried out only with precise knowledge of land ownership relations and land quality; therefore, district authorities and the Provincial Government in Sarajevo were tasked with surveying state-owned land and determining its suitability for settlement (Kasumović, 2009).

The Austro-Hungarian administration conducted the first population census in 1879, followed by three subsequent censuses (1885, 1895, and 1910). The first census recorded a population of 1,158,440 inhabitants and provided detailed insight into confessional structure and spatial distribution. Between 1880 and 1885, land surveying was carried out and a cadastre was established (including records of land users and types of real estate), land registers were created, mineral fields were registered, and by 1888 a land registry (Grundbuch) as an ownership record was introduced. During this period, 51,995 km² of land were surveyed, comprising 3,379,989 parcels and 622 large complexes of state-owned forest land (Begić, 2012), indicating a pronounced fragmentation of land parcels. The cadastre and land registry enabled insight into land fertility, land use, ownership structure, and parceli-

лонизацијом сиромашнијег сељаштва досељавали су се Чеси, Словаци, Пољаци, Украјинци и Русини, углавном у простор Босанске Посавине и побрђа. Прве аграрне колоније у Лијевче пољу формирали су Нијемци, око 500 породица из Порајња, Шлеске и Вестфалије, на подручју котара Градишка. Од 1879. године настају насеља у Брезицима, Ровинама и Маглајанима на Врбасу, од којих су формирани Windthorst (Нова Топола) и Rudolfstal (Александровац). Италијани из јужног Тирола основали су колонију Маховљани 1883. године, а у наредном периоду формирано је више њемачких колонија, чиме су настала насеља Дубраве, Трошељи и Врбашка.

До 1910. године у БиХ је досељено између 150.000 и 200.000 колониста, од којих око 22.000 Нијемаца, што се може утврдити на основу документације о додјели земљишта, анализе промјена конфесионалне структуре и употребе језика у пописима из 1879. и 1910. године (Geiger, 2015). Више од трећине досељеника чинили су сеоски колонисти, док су странци, укључујући Јевреје, 1910. године чинили око 6% укупног становништва.

Формирање првих колонија одвијало се споро због неријешених власничких односа и оптерећености приватног земљишта дуговима закупаца, па је насељавање усмјерено на државно земљиште, тзв. ерарне колоније. Укупно су у БиХ формиране 54 ерарне колоније, од којих 12 њемачких. Хидротехничким радовима мочварни простор Лијевче поља трансформисан је у уређени аграрни пејсаж крупне, правилне парцелације, тзв. отворених блокова, са насељима линеарног типа. Прва насеља и припадајући атари плански су уређени, а окосницу насељавања чинила су насеља Нова Топола и Александровац, формирана дуж саобраћајнице Бања Лука – Градишка. Насеља су имала развијену физичку и друштвену инфраструктуру, а новоформирани културни пејсаж Лијевче поља био је сличан пејсажима Војводине и сусједне Западне Славоније.

Колонизацијом су успостављени нови аграрни односи, а у агросоцијалном систему издвојиле су се двије групе пољопривредних посједа. Прву групу чинили су велики, тржишно оријентисани, углавном њемачки посједа. Сиромашнији досељеници добијали су 10–12 хектара земље, били ослобођени плаћања пореза у периоду од 5 до 10 година, након чега су постајали њени власници (Краљачић, 1989; Kasumović, 2009). Они су чинили групу индивидуалних пољопривредних газдинстава, углавном

zation, and served as the basis for taxation, land transactions, and the resolution of agrarian issues.

The first settlers in Bosnia and Herzegovina were Germans, Hungarians, Italians, and Croats, who, as individuals familiar with the European legal system, were engaged in state administration and the initiation of new economic activities. Subsequent waves of colonization involved poorer peasant populations, including Czechs, Slovaks, Poles, Ukrainians, and Ruthenians, who primarily settled in the area of Bosnian Posavina and the surrounding hilly regions. The first agrarian colonies in Lijevo polje were established by Germans—approximately 500 families from the Rhineland, Silesia, and Westphalia—in the Gradiška district. From 1879 onwards, settlements were founded in Brezici, Rovine, and Maglajani along the Vrbas River, from which Windthorst (Nova Topola) and Rudolfstal (Aleksandrovac) emerged. Italians from South Tyrol established the colony of Mahovljani in 1883, followed in subsequent years by the formation of several German colonies, leading to the establishment of the settlements of Dubrave, Trošeljci, and Vrbaska.

By 1910, between 150,000 and 200,000 colonists had settled in Bosnia and Herzegovina, including approximately 22,000 Germans. This estimate is based on documentation on land allocation, analyses of changes in confessional structure, and language use recorded in the population censuses of 1879 and 1910 (Geiger, 2015). More than one third of the settlers were rural colonists, while foreigners, including Jews, accounted for approximately 6% of the total population in 1910.

The establishment of the first colonies progressed slowly due to unresolved ownership relations and the burden of lease-related debts on privately owned land. Consequently, settlement was directed toward state-owned land, known as *erarial colonies*. In total, 54 erarial colonies were established in Bosnia and Herzegovina, including 12 German colonies. Through hydrotechnical interventions, the marshland of Lijevo polje was transformed into an organized agrarian landscape characterized by large, regular parcels—so-called open blocks—and linear-type settlements. The first settlements and their associated cadastral areas were planned in advance, with Nova Topola and Aleksandrovac forming the core of the settlement network, established along the Banja Luka–Gradiška transport corridor. These settlements were equipped with developed physical and social infrastructure, and the newly formed cultural landscape of Lijevo polje closely resembled those of Vojvodina and neighboring Western Slavonia.

оријентисаних на сопствене потребе, слично аутохтоном становништву, али су располагали напреднијом технологијом производње у односу на старосједиоце. Досељеници су у пољопривредну праксу увели нове културе, метални плуг и прве машине, чиме су допринијели осавремењавању пољопривредне производње и развоју индустријске прераде. Њиховим доласком, као и постепеним укидањем феудалних односа, развијају се капиталистички односи у пољопривреди, док се на простору примарне вегетације формира нова морфофизиономија уређеног аграрног пејсажа.

Посматрани простор у цјелини или дјелимично, у савременој територијално-административној организацији, припада јединицама локалних самоуправа градова Градишка и Лакташи, док су сличне мјере провођене и у ширем простору који није предмет овог истраживања. Унутар дефинисаног подручја тежиште анализе усмјерено је на комплекс земљишта који је првобитно колонизован крајем XIX вијека, а у периоду социјализма трансформисан у највећи државни пољопривредни комплекс у БиХ — Пољопривредно-индустријски комбинат (ПИК) „Младен Стојановић“ (у даљем тексту ПИК МС). Овај комплекс обухвата дијелове територија насеља Нова Топола, Церовљани и Ламинци (ЈАС Градишка) и Александровац (ЈАС Лакташи) (С1.1).

Формирање колективних агросистема – ПИК „Младен Стојановић“

Престанком аустроугарске управе 1918. године, у периоду Краљевине Југославије, није дошло до значајнијих промјена у власничкој структури и организацији пољопривредних посједа посматраног простора, изузев укидања преосталих феудалних односа. Највеће промјене наступиле су након Другог свјетског рата као посљедица промјене друштвеног уређења, односно преласка са капиталистичког на социјалистички систем. Национализацијом земљишта у простору Нове Тополе и Церовљана (1.360 ha), заједно са пратећом механизацијом и сточним фондом, формирано је 1946. године државно пољопривредно добро, касније познато као Пољопривредно-индустријски комбинат (ПИК) „Младен Стојановић“. Већи дио површина (око 88%) налазио се у оквиру ЈАС Градишка, а мањи дио (12%) у простору ЈАС Лакташи (Александровац).

Colonization led to the establishment of new agrarian relations, within which two distinct groups of agricultural holdings emerged in the agrosocial system. The first group consisted of large, market-oriented estates, predominantly owned by German settlers. Poorer colonists were allocated 10–12 hectares of land and were exempt from taxation for a period of 5 to 10 years, after which they became legal owners of the land (Kraljačić, 1989; Kasumović, 2009). These settlers formed a group of individual agricultural holdings primarily oriented toward subsistence production, similar to the indigenous population, but they possessed more advanced production technologies compared to local farmers. The settlers introduced new crops into agricultural practice, along with metal ploughs and the first agricultural machines, thereby contributing to the modernization of agricultural production and the development of industrial processing. With their arrival, and with the gradual abolition of feudal relations, capitalist relations in agriculture began to develop, while areas previously covered by primary vegetation were transformed into a new morphophysionomy of a regulated agrarian landscape.

In contemporary territorial-administrative organization, the observed area—either wholly or partially—belongs to the local self-government units of the cities of Gradiška and Laktaši, while similar measures were implemented in the wider region beyond the scope of this study. Within the defined study area, the analysis focuses on a land complex that was initially colonized at the end of the 19th century and subsequently transformed during the socialist period into the largest state-owned agricultural complex in Bosnia and Herzegovina—the Agricultural-Industrial Combine “Mladen Stojanović” (hereinafter PIC MS). This complex encompasses parts of the territories of the settlements of Nova Topola, Cerovljani, and Laminici (City of Gradiška), as well as Aleksandrovac (City of Laktaši) (Fig. 1).

Formation of Collective Agrosystems – the Agricultural-Industrial Combine “Mladen Stojanović”

Following the end of Austro-Hungarian rule in 1918, during the period of the Kingdom of Yugoslavia, no major changes occurred in the ownership structure or organization of agricultural holdings in the study area, except for the abolition of the remaining feudal relations. The most profound transformations took place after the Second World War as a consequence of the change in the social system,

У почетној фази пољопривредне површине ПИК-а износили су око 2.200 ha обрадивог земљишта на четири локалитета (Церовљани, Нова Топола, Ламинци и Александровац), да би каснијим откупом земљишта од локалног становништва, замјеном, арондацијом и комасацијом, биле проширене на 8.527 ha пољопривредног земљишта 1985. године, када је достигнут земљишни максимум (Сл. 1; Таб. 1) (Савић, 1996).

Уз индивидуално власништво, државна пољопривредна добра представљала су основни облик просторне и социоекономске организације пољопривреде. Формирана процесом национализације и хидротехничких интервенција, у културном пејсажу су чинила велике комплексе обрадивог земљишта у отвореним блоковима исте намјене. Одликовала су се савременом механизованом производњом високе продуктивности, запошљавала значајан број радника и остваривала кооперативне односе са индивидуалним пољопривредним произвођачима, представљајући одржив модел агроиндустријске производње и сарадње државног и индивидуалног сектора.

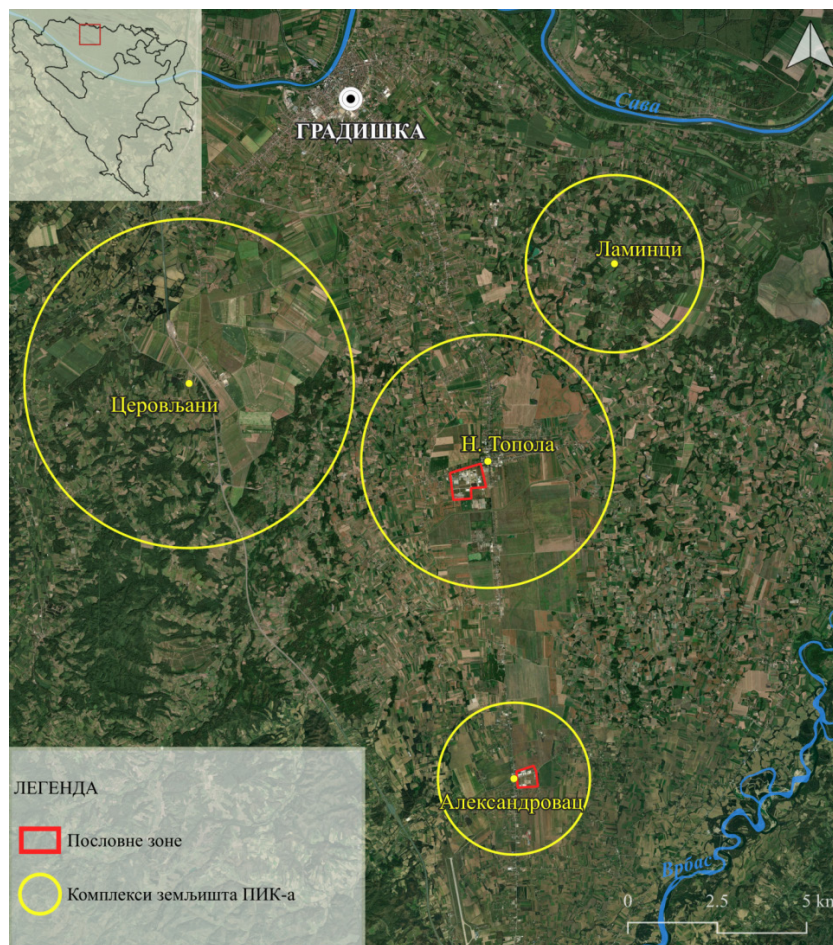
Пољопривредно-индустријски комбинат (ПИК), такозвани „југословенски модел“ трансформације традиционалне пољопривреде, обједињавао је више дјелатности у области производње и прераде хране. Развијан од краја педесетих година XX вијека, овај модел је укључивао модерну пољопривреду, задружни сектор, прехранбену индустрију и научноистраживачки рад, чинићи cjеловит агроиндустријски систем. У СФРЈ је функционисало око 20 великих пољопривредних комбината, од којих два у БиХ (Закић, 2019). Највећи међу њима био је Пољопривредни комбинат Београд (ПКБ), формиран исушивањем Панчевачког рита за потребе растуће урбане агломерације Београда.

that is, the transition from a capitalist to a socialist mode of organization. Through the nationalization of land in the areas of Nova Topola and Cеровљани (1,360 ha), together with accompanying agricultural machinery and livestock, a state-owned agricultural estate was established in 1946, later known as the Agricultural-Industrial Combine (PIC) “Mladen Stojanović”. The larger share of the land (approximately 88%) was located within the territory of the City of Gradiška, while the remaining 12% was situated within the City of Laktaši (Aleksandrovac).

In the initial phase, the agricultural land of the PIC covered approximately 2,200 ha of arable land distributed across four locations (Cеровљани, Nova Topola, Laminci, and Aleksandrovac). Subsequently, through land purchases from the local population, land exchanges, consolidation (arondation), and land re-parceling (land consolidation), the agricultural area was expanded to 8,527 ha by 1985, when the maximum land extent was reached (Fig. 1; Table 1) (Savić, 1996).

Alongside individual ownership, state-owned agricultural estates represented the primary form of spatial and socio-economic organization of agriculture. Established through nationalization and hydrotechnical interventions, these estates formed large, homogeneous complexes of arable land arranged in open blocks of uniform land use within the cultural landscape. They were characterized by modern mechanized production with high productivity, employed a substantial labor force, and maintained cooperative relationships with individual agricultural producers, thus representing a sustainable model of agro-industrial production and cooperation between the state and individual sectors.

The Agricultural-Industrial Combine (PIC), the so-called “Yugoslav model” of transforming traditional agriculture, integrated multiple activities related to food production and processing. Developed from the late 1950s onward, this model encompassed modern agriculture, agricultural cooperatives, the food-processing industry, and scientific research, forming a comprehensive agro-industrial system. Approximately 20 large agricultural combines operated within the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia, two of which were located in Bosnia and Herzegovina (Zakić, 2019). The largest among them was the Belgrade Agricultural Combine (PKB), established through the drainage of the Pančevo Marsh to meet the needs of the expanding urban agglomeration of Belgrade.

Сл. 1. Комплекси пољопривредног земљишта ПИК-а „Младен Стојановић“
Fig. 1. Agricultural Land Complexes of the PIK “Mladen Stojanović”

У другој половини XX вијека, у земљама развијеније и боље организоване пољопривредне производње, почиње развој агрокомплекса и агрокомбината. Термин агрокомплекс (агробизнис) први је употребио Џон Дејвис (John Davis) у САД-у, означавајући нове односе на тржишту пољопривредне производње која постаје све више индустријализована, превазилази оквири традиционалне производње и укључује већи број учесника различитих улога у производњи, маркетингу и продаји (Davis, 1956). Агрокомплекси и комбинати својом структуром и организацијом у пракси потврђују значај и примјењивост раних теоријских модела организације и развоја руралних подручја насталих још у XIX вијеку, као што су Тиненов модел диференцираног развоја пољопривреде на основу економских законитости и удаљености од тржишта и Руајеов модел просторног размјештаја пољопривредних култура. Тржишно оријентисана разматрања

In the second half of the twentieth century, the development of agro-complexes and agro-industrial combines began in countries with more advanced and better-organized agricultural production systems. The term *agro-complex* (agri-business) was first introduced by John H. Davis in the United States to denote new relations within agricultural markets, as production became increasingly industrialized, surpassed the framework of traditional farming, and involved a growing number of actors with diverse roles in production, marketing, and distribution (Davis, 1956). Through their structure and organization, agro-complexes and agro-industrial combines empirically confirmed the relevance and applicability of early theoretical models of rural organization and development formulated as early as the nineteenth century, such as von Thünen’s model of differentiated agricultural development based on economic principles and distance from markets, as well as Rūyae’s model of the spatial distribution of agri-

развоја пољопривреде и просторне организације стога имају дугу традицију и прилагођавају се друштвеним потребама (Мандић, 2019).

Развој Пољопривредног комбината Београд (ПКБ) током више деценија достигао је капацитет од преко 30.000 запослених у више бивших југословенских република. На пољопривредним површинама од око 65.000 ха, уз 50.000 приватних газдинстава у кооперацији и девет специјализованих истраживачких завода за унапређење производње и механизације, одвијале су се сложене активности производње и прераде за велико тржиште, што је ПКБ сврстало међу најмодерније агро-системе свога времена (Закић & Шеварлић, 1998). Његовим развојем између ријека Дунав и Тамиш формиран је културни пејсаж у којем су се преплитали пољопривредна производња, прехранбена индустрија, стамбени фонд и инфраструктура, уз очуване остатке барских екосистема. Почетком XXI вијека, у процесима транзиције власничке структуре, пољопривредна функција ПКБ-а постепено је потиснута урбаном изградњом.

Пољопривредно-индустријски комбинат „Младен Стојановић“ (ПИК МС), уз ПКБ и ПИК „Беље“ у Барањи, представљао је једно од најразвијенијих пољопривредних добара у бившој Југославији и имао је сличну развојну генезу. Од оснивања до краја осамдесетих година XX вијека ПИК МС карактерише континуиран развој, који се огледао у увећању фонда и побољшању квалитета земљишта, развоју фарми и модернизацији производње и механизације. Мелиорационим захватима култивисано је око 3.000 ха земљишта, док су комасацијом и арондацијом укрупњени земљишни посједи у државном и дијелу индивидуалног сектора. Формирањем већих земљишних парцела (укупно 126, просјечне величине 54,4 ха) омогућена је механизована обрада и повећана продуктивност пољопривреде (Сл. 2; Таб. 1; Савић, 1996).

cultural crops. Market-oriented approaches to agricultural development and spatial organization therefore have a long tradition and continuously adapt to changing societal needs (Mandić, 2019).

Over several decades, the development of the Belgrade Agricultural Combine (PKB) reached a capacity of more than 30,000 employees operating across several former Yugoslav republics. Agricultural activities were carried out on approximately 65,000 ha of land, supported by cooperation with around 50,000 private farms and nine specialized research institutes dedicated to improving production and mechanization. These conditions enabled complex production and processing activities aimed at large markets, positioning PKB among the most advanced agro-systems of its time (Zakić & Ševarlić, 1998). Its development between the Danube and Tamiš rivers resulted in the formation of a cultural landscape characterized by the coexistence of agricultural production, food-processing industries, residential areas, and infrastructure, alongside preserved remnants of wetland ecosystems. At the beginning of the twenty-first century, during the transition of ownership structures, the agricultural function of PKB was gradually displaced by urban development.

The Agricultural-Industrial Combine “Mladen Stojanović” (PIC MS), together with PKB and the Belje Agricultural Combine in Baranja, represented one of the most developed agricultural estates in the former Yugoslavia and shared a similar developmental trajectory. From its establishment until the late 1980s, PIC MS was characterized by continuous growth, reflected in the expansion of land resources, improvements in soil quality, the development of livestock farms, and the modernization of production processes and mechanization. Approximately 3,000 ha of land were reclaimed through land-improvement measures, while land consolidation and arondation processes enlarged agricultural holdings within both the state-owned sector and parts of

Таб. 1. Просторни размјештај, величина и парцелација земљишта ПИК-а МС 1985. године
Tab. 1. Spatial Distribution, Size, and Parcel Structure of Land Holdings of the PIK “Mladen Stojanović” in 1985

Радна јединица локација / <i>Organizational Unit Location</i>	Површина (ха) / <i>Area (ha)</i>	Број парцела / <i>Number of Parcels</i>	Површина парцеле (ха) – од–до / <i>Parcel Area (ha) – range</i>	Просјечна површина парцеле (ха) / <i>Average Parcel Area (ha)</i>	Максимум 1985. год. (ха) / <i>Maximum Area in 1985 (ha)</i>
Нова Топола / <i>Nova Topola</i>	2122	38	43.5 – 96.1	75.8	2633

Церовљани / <i>Cerovljani</i>	2241	39	40.9 – 96.7	57.5	3023
Александровац / <i>Aleksandrovac</i>	1209	24	38.2 – 57.5	50.4	1058
Ламинци – Долина / <i>Laminci – Dolina</i>	1281	35	27.7 – 96.7	36.6	1813
Укупно / <i>Total</i>	6853	126	27.7 – 96.7	54.4	8527

Извор / Source: Савић, 1996.

Највећи удио ораница забиљежен је на локалитету Александровац (99%), док је најмањи удио у Ламинцима (49%), гдје су готово половину земљишта чинили пашњаци и ливаде. Ареали шума и шикара били су заступљени у Церовљанима и Ламинцима, углавном у зонама мањих депресија и влажнијег земљишта. Природни услови и спроведене техничке интервенције представљали су кључне факторе диференциране структуре намјене земљишта у оквиру ПИК-а МС.

Пољопривредно земљиште државног добра, као колективног агросистема, обрађивано је примјеном најсавременијих агротехничких метода тадашње свјетске праксе. Ради постизања високе продуктивности ангажовани су стручњаци различитих профила, који су радили на увођењу нових сорти, унапређењу бонитета земљишта, интензивном наводњавању (преко 2.000 ha) и заштити од поплава кроз изградњу мреже канала и насипа. До краја осамдесетих година ПИК МС располагао је значајним фондом пољопривредне механизације, укључујући више од 110 трактора и комбајна различите намјене, као и око 3.000 тракторских прикључака. У истом периоду комбинат је запошљавао око 1.000 радника, од којих је 32% имало високу, а 60% средњу стручну спрему пољопривредне и ветеринарске струке (ibid.).

Иако је комбинат располагао земљиштем на више локација, централни дио ПИК-а МС налазио се у Новој Тополи. Насеље је формирано у периоду аустроугарске управе као колонија њемачког становништва и планирано као носилац модернизације пољопривреде, са развијеном инфраструктуром. Саобраћајно-географски положај дуж правца Бања Лука – Градишка, једног од најфреквентнијих саобраћајних коридора у БиХ, омогућавао је ефикасан транспорт производа и повезивање са ширим окружењем. На комплексу у Новој Тополи површине 2.633 ha, поред обрадивих површина, нала-

the individual farming sector. The formation of larger land parcels (a total of 126 parcels with an average size of 54.4 ha) enabled mechanized cultivation and significantly increased agricultural productivity (Fig. 2; Table 1; Savić, 1996).

The highest share of arable land was recorded at the Aleksandrovac site (99%), while the lowest share was observed in Laminci (49%), where nearly half of the land consisted of pastures and meadows. Forest and shrub areas were present in Cerovljani and Laminci, predominantly within zones of shallow depressions and wetter soils. Natural conditions combined with implemented technical interventions represented the key factors shaping the differentiated land-use structure within the PIC MS.

Agricultural land of the state-owned estate, functioning as a collective agro-social system, was cultivated using the most advanced agrotechnical methods of contemporary global practice. In order to achieve high productivity, experts from various fields were engaged in the introduction of new crop varieties, improvement of soil quality, intensive irrigation (covering more than 2,000 ha), and flood protection through the construction of an extensive network of canals and embankments. By the late 1980s, PIC MS possessed a substantial stock of agricultural machinery, including more than 110 tractors and combine harvesters of various types, as well as approximately 3,000 tractor attachments. During the same period, the combine employed around 1,000 workers, of whom 32% held higher education degrees and 60% secondary education qualifications in agriculture and veterinary sciences (ibid.).

Although the combine managed agricultural land at several locations, the central area of PIC MS was situated in Nova Topola. The settlement was established during Austro-Hungarian rule as a German colonial settlement and was planned as a focal point for agricultural modernization, equipped with developed infrastructure. Its transport-geo-

зиле су се говедарска фарма капацитета до 4.800 стајских мјеста, свињогојска фарма са годишњим капацитетом од око 120.000 прасади и фабрика сточне хране (ibid.).

У социјалистичком периоду у простору Лијевче поља паралелно су егзистирала два социоаграрна система и два типа културног пејсажа: ситни индивидуални посједи са претежно мјешовитом производњом и велики блокови савремене монокултурне производње у државном сектору.

Континуирани развој ПИК-а МС позитивно је утицао на развој пољопривредних задруга и индивидуалног пољопривредног сектора у регији, кроз трансфер знања, примјену механизације, развој нових сорти на експерименталним површинама и увођење савремених агротехничких мјера. На основу обимне ратарске и сточарске производње развила се хетерогена структура прехранбене индустрије, док је ПИК МС, као велики систем, апсорбовао значајне количине производа других грана привреде (транспортне, хемијске и машинске индустрије), доприносећи њиховом развоју. У складу са принципима социјалистичке солидарности, комбинат је учествовао и у изградњи физичке инфраструктуре у ширем простору Лијевче поља и Поткозарја (ibid.; Живковић, 2016). Већина домаћинстава имала је двојне изворе прихода — из пољопривреде и запослења у ПИК-у МС или индустрији — што је обезбјеђивало стабилну социоекономску основу развоја и подржавало демографску одрживост руралног простора. Око 3.000 пољопривредних газдинстава било је у кооперацији са ПИК-ом МС, а државна газдинства интензивне производње и индивидуални посједи давали су основни печат аграрној структури Лијевче поља све до почетка XXI вијека (ibid.).

Посљедице друштвене транзиције на развој агросистема и трансформацију културног пејсажа

Након грађанског рата у БиХ (1992–1995) услједила је промјена друштвеног уређења из социјалистичког у капиталистички систем, провођена кроз процес приватизације државне својине. Приватизација није била усмјерена ка очувању економских система, те је промјена власничке структуре резултирала деиндустријализацијом привреде. Иако се очекивало да ће либерална економија, оријентисана ка западним моделима, обезбиједити нови развојни импулс, у пракси је дошло до масовног колапса приватног сектора (Shukurov, 2016).

graphical position along the Banja Luka–Gradiška corridor, one of the most heavily trafficked transport routes in Bosnia and Herzegovina, enabled efficient product transport and strong connectivity with the wider region. Within the Nova Topola complex, covering an area of 2,633 ha, agricultural land was complemented by a cattle farm with a capacity of up to 4,800 stalls, a pig-breeding farm with an annual capacity of approximately 120,000 piglets, and a compound feed factory (ibid.).

During the socialist period, two socio-agrarian systems and two types of cultural landscape coexisted in the Lijevče Polje area: small individual farms characterized predominantly by mixed production, and large blocks of modern monocultural production operated within the state sector.

The continuous development of PIC MS exerted a positive influence on the growth of agricultural cooperatives and the individual farming sector in the region through knowledge transfer, mechanization, development of new crop varieties on experimental plots, and the introduction of modern agrotechnical practices. Based on extensive crop and livestock production, a heterogeneous structure of the food-processing industry emerged, while PIC MS, as a large economic system, absorbed substantial inputs from other branches of the economy, including transport, chemical, and machinery industries, thereby contributing to their development. In accordance with the principles of socialist solidarity, the combine also participated in the construction of physical infrastructure throughout the wider Lijevče Polje and Potkozarje area (ibid.; Živković, 2016). Most households relied on dual sources of income—from agriculture and employment within PIC MS or industrial sectors—providing a stable socio-economic foundation for development and supporting the demographic sustainability of the rural area. Approximately 3,000 agricultural holdings were engaged in cooperative relations with PIC MS, while state-owned intensive production farms and individual holdings together defined the agrarian structure of Lijevče Polje until the beginning of the twenty-first century (ibid.).

Consequences of Social Transition on the Development of Agro-Social Systems and the Transformation of the Cultural Landscape

Following the civil war in Bosnia and Herzegovina (1992–1995), a shift in the social system from socialism to capitalism

Транзиција власничке структуре обухватила је и пољопривредно земљиште у државном и задружном власништву, тако да су земљиште, објекти, механизација и сточни фонд ПИК-а МС ушли у процес приватизације. То се негативно одразило на економску продуктивност, запосленост, капацитете прехранбене индустрије и довело до готово потпуног нестанка кооперативних облика сарадње. Доминантно аграрни карактер простора Лијевче поља, у којем су индивидуална пољопривредна газдинства била тржишно оријентисана и интегрисана у агроиндустријски комплекс, у новим условима организације привреде почиње да слаби, са негативним посљедицама по социоекономски развој и одрживост.

Процес транзиције власничке структуре ПИК-а МС започео је 2005. године, када је новооснована фирма АД „Фармаланд“ (регистрована у Вајомингу, САД) купила говедарску фарму. У наредном периоду компанија је од Министарства пољопривреде Републике Српске добила вишемилионске кредите и субвенције, као и право располагања робним резервама и сточним фондом. Након вишегодишњег негативног пословања, распродаје механизације и сточног фонда и неуспјелих покушаја продаје имовине, предузеће је отишло у стечај. Локалитет бивше говедарске фарме након стечаја додатно је изложен девестирању, рушењу објеката, експлоатацији шљунка и неконтролисано одлагању отпада, чиме представља значајан еколошки ризик за локално становништво.

Аграрни потенцијал бившег ПИК-а релативно је очуван кроз ситан закуп пољопривредних домаћинстава са малим газдинствима, али је пољопривредно земљиште уситњено у бројне парцеле различите намјене. Издавање земљишта за стамбену изградњу дуж магистралног правца М16 доприноси даљој фрагментацији и губитку обрадивих површина. Овај процес траје већ више деценија као посљедица индустријализације, урбанизације и терцијаризације привреде, а посебно је интензиван у посљедње двије деценије досељавањем избјегличке популације. Просјечна величина пољопривредног газдинства дуж наведене саобраћајнице смањена је са 3 ха на 1,2 ха до 2001. године (Живковић, 2010). На тај начин аграрни пејсаж се трансформише, а хомогене просторне цјелине у функцији агара уситњавају и добијају грађевинску и полифункционалну намјену.

occurred, implemented through the privatization of state-owned property. The privatization process was not oriented toward preserving existing economic systems; instead, changes in ownership structure resulted in widespread deindustrialization of the economy. Although it was expected that a liberal economic model, aligned with Western approaches, would generate a new development impulse, in practice the private sector experienced large-scale collapse (Shukurov, 2016).

The transition of ownership structure also encompassed agricultural land held in state and cooperative ownership, whereby land, facilities, machinery, and livestock assets of PIC MS entered the privatization process. This had a negative impact on economic productivity, employment levels, and the capacity of the food-processing industry, leading to the near-complete disappearance of cooperative forms of production and collaboration. The predominantly agrarian character of the Lijevo Polje area—where individual agricultural holdings had been market-oriented and integrated into the agro-industrial complex—began to weaken under the new economic organization, with adverse consequences for socio-economic development and overall sustainability.

The ownership transformation of PIC MS began in 2005, when the newly established company AD “Farmaland” (registered in Wyoming, USA) acquired the cattle farm. In the subsequent period, the company received multi-million loans and subsidies from the Ministry of Agriculture of the Republic of Srpska, as well as rights to dispose of commodity reserves and livestock assets. After several years of negative business performance, liquidation of machinery and livestock, and unsuccessful attempts to sell assets, the company declared bankruptcy. Following bankruptcy, the former cattle farm site was further exposed to degradation, demolition of facilities, gravel extraction, and uncontrolled waste disposal, representing a significant environmental risk for the local population.

The agrarian potential of the former PIC has been relatively preserved through small-scale leasing by agricultural households with small holdings; however, agricultural land has become fragmented into numerous parcels of different uses. The allocation of land for residential construction along the M16 main road has contributed to further fragmentation and loss of arable land. This process has been ongoing for several decades as a consequence of industrialization, urbanization, and economic tertiarization, and has been particularly intensified over the past two decades due to the settlement of

Промјене у власништву, намјени земљишта и величини посједа

Простор Града Градишка обухвата већи дио Лијевче поља и Поткозарја, укупне површине 76.164 ха. Према катастарским подацима, пољопривредно земљиште заузима 50.003 ха (88%), од чега је обрадиво 46.624 ха, односно 66% (ГГД, Сл. 2). Под сјетвеним културама налази се око 30.000 ха, док се преостале површине не обрађују. У државном власништву је више од 8.000 ха пољопривредног земљишта, од чега је око 60% дато у закуп или концесију. Структура намјене земљишта указује на значајан неискоришћен потенцијал и могућности проширења обрадивих површина уз релативно мање техничке интервенције (Сл. 2).

Савремена трансформација морфофизиономије културног пејсажа и просторно-функционалне организације простора резултат је нових начина вредновања државног и приватног земљишта. Анализа промјена земљишта у државном власништву указује на неусаглашене развојне политике појединих сектора привреде и неплански приступ просторном уређењу. У културном пејсажу Градишке посљедњих година уочавају се сљедећи процеси: пораст удјела необрађеног обрадивог земљишта, повећање удјела воћњака у односу на друге намјене и пренамјена обрадивих површина у грађевинско земљиште (индустрија, стоваришта, тржни центри).

Неаграрне функције све више заузимају простор дуж магистралног пута М16 и новоизграђене дионице ауто-пута Градишка – Бања Лука, за чију је изградњу такође издвојено обрадиво земљиште. Употреба земљишта у односу на природне карактеристике (типологија аграрног земљишта) уз правац Градишка – Бања Лука условно се може диференцирати на три зоне: изразито аграрну, зону оријентисану на индустријализацију и зону са тенденцијом смањења пољопривредних површина у корист изграђених и неплодних површина (Живковић, 2016).

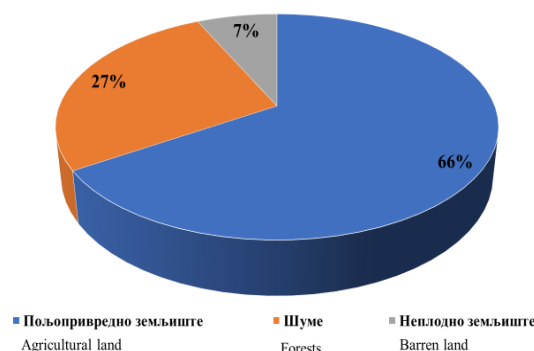
refugee populations. The average size of agricultural holdings along this transport corridor decreased from 3 ha to 1.2 ha by 2001 (Živković, 2010). As a result, the agrarian landscape has been transformed, while formerly homogeneous spatial units dedicated to agricultural functions have been subdivided and converted to construction and multifunctional land uses.

Changes in Land Ownership, Land Use, and Holding Size

The territory of the City of Gradiška encompasses the larger part of Lijevče Polje and Potkozarje, covering a total area of 76,164 ha. According to cadastral data, agricultural land accounts for 50,003 ha (88%), of which 46,624 ha, or 66%, is classified as arable land (GGD, Fig. 2). Approximately 30,000 ha are used for field crops, while the remaining areas are not currently cultivated. More than 8,000 ha of agricultural land are under state ownership, of which about 60% is leased or granted under concession agreements. The existing land-use structure indicates a considerable underutilized potential and the possibility of expanding arable land through relatively limited technical interventions (Fig. 2).

The contemporary transformation of the morphophysiology of the cultural landscape and its spatial-functional organization is the result of new approaches to the valuation of both state-owned and private land. An analysis of changes in state-owned land reveals inconsistencies in sectoral development policies and a largely unplanned approach to spatial planning. In recent years, the cultural landscape of the Gradiška area has been characterized by several notable processes: an increase in the share of uncultivated arable land, a growing proportion of orchards relative to other land-use categories, and the conversion of arable land into construction land for industrial facilities, storage areas, and shopping centers.

Non-agricultural functions increasingly occupy space along the M16 main road and the newly constructed section of the Gradiška–Banja Luka motorway, for which arable land has also been allocated. Based on land use in relation to natural characteristics (agricultural land typology), the corridor along the Gradiška–Banja Luka route can be conditionally differentiated into three zones: a predominantly agricultural zone, a zone oriented toward industrialization, and a zone exhibiting a tendency toward the reduction of agricultural land in favor of built-up and non-productive surfaces (Živković, 2016).

Сл. 2. Структура намјене земљишта Града Градишка (ГГА)

Fig. 2. Land Use Structure of the City of Gradiška (CGD)

Индивидуална пољопривредна газдинства у Градишци располагала су 2001. године са 38.189 ха, односно 75,6% укупног пољопривредног земљишта, од чега је обрадиво износило око 36.000 ха. Просјечна величина посједа била је око 3 ха, распоређена у више парцела поликултурне производње, при чему су посједи били мањи дуж магистралног правца, а већи у побрђу (ibid.). По величини и структури, индивидуална газдинства Лијевче поља, као и Градишке и Републике Српске у цјелини, припадају тзв. „јужном моделу европске пољопривреде“, који карактеришу посједи величине 4–6 ха и поликултурна производња (Закић и Стојановић, 2008).

Из тог разлога кооперативни однос са ПИК-ом МС у периоду постојања колективних агросистема, као и могућност закупа државног земљишта у постсоцијалистичким условима, били су од кључног значаја за опстанак индивидуалних газдинстава. Отвореност либералног тржишта пољопривредним производима, подстакнута бројним међународним конвенцијама, додатно угрожава мале произвођаче на локалном тржишту. Неконкурентност газдинстава „јужног модела“ доводи до напуштања обраде земље или њеног давања у закуп, што је често економски исплативије од самосталне производње (ibid.). До процеса приватизације државни сектор располагао је са 24,4% пољопривредних површина, углавном у оквиру ПИК-а МС, па социоекономска одрживост дијела индивидуалних газдинстава ЈАС Градишка у великој мјери зависи од начина прерасподјеле државног земљишта.

Компаративном анализом намјене обрадивог земљишта за период 2001–2022. и 2023. године уоча-

Individual agricultural holdings in the Gradiška area managed 38,189 ha in 2001, accounting for 75.6% of total agricultural land, of which approximately 36,000 ha was arable. The average holding size was about 3 ha, distributed across several parcels under polycultural production. Holdings were generally smaller along the main transport corridor and larger in the adjacent hilly areas (ibid.). In terms of size and structural characteristics, individual farms in Lijevo Polje—as well as in Gradiška and the Republic of Srpska as a whole—belong to the so-called “southern European model of agriculture,” characterized by holdings of 4–6 ha and diversified polycultural production (Zakić & Stojanović, 2008).

For this reason, cooperative relations with PIK MS during the period of collective agrosystems, as well as access to leased state-owned land under post-socialist conditions, were of crucial importance for the survival of individual farms. The openness of liberalized agricultural markets, reinforced by numerous international conventions, has further increased pressure on small producers at the local level. The limited competitiveness of farms operating under the “southern model” has led to land abandonment or the leasing of land, which is often economically more viable than independent production (ibid.). Prior to privatization, the state sector controlled 24.4% of agricultural land, largely within PIK MS; consequently, the socio-economic sustainability of a segment of individual farms within the City of Gradiška largely depends on the manner in which state-owned land is redistributed.

A comparative analysis of arable land use for the periods 2001–2022 and 2023 reveals differences in the total

вају се разлике у укупном фонду обрадивог земљишта, као посљедица различитог начина евидентирања, али и запуштања земљишта. Повећање регистрованих површина у АПИФ-у 2023. године (19.579 ha) у односу на 2020. годину (12.927 ha) резултат је закупа земљишта ван подручја Градишке, у другим јединицама локалне самоуправе (ГГД – Секторска анализа пољопривреде, 2023). Око 80% закупљеног земљишта чине оранице (Сл. 3). Већи закупци, који чине свега око 2% укупног броја купаца, заузимају земљиште које би могло обезбиједити егзистенцију већем броју индивидуалних газдинстава и социоекономску одрживост руралних породица. Због тога би при прерасподјели државног земљишта у фокусу требало да буде становништво традиционално усмјерено на пољопривреду. Крупни закуп представља проблем у цијелом региону (Хрватска, Србија), јер обухвата велики дио обрадивог земљишта и слаби социоекономску основу пољопривредних домаћинстава, због чега је неопходно законски регулисати земљишни максимум.

arable land stock, resulting from both variations in registration practices and land abandonment. The increase in land registered with APIF in 2023 (19,579 ha) compared to 2020 (12,927 ha) is primarily attributable to land leased outside the Gradiška area, in other local self-government units (GGD – Sectoral Analysis of Agriculture, 2023). Approximately 80% of the leased land consists of arable fields (Fig. 3). Large-scale lessees—representing only about 2% of all lessees—occupy land areas that could otherwise sustain a much larger number of individual farms and ensure the socio-economic viability of rural households. Therefore, in the redistribution of state-owned land, priority should be given to populations traditionally engaged in agriculture. Large-scale leasing represents a broader regional problem (e.g., Croatia and Serbia), as it encompasses a substantial share of arable land and weakens the socio-economic foundations of agricultural households, underscoring the need for statutory regulation of a maximum landholding threshold.

Сл. 3. Регистровано земљиште АПИФ. 2020. и 2023. године (ГГД – АПИФ)
Fig. 3. Registered Agricultural Land in 2020 and 2023 (CGD–APIF)

Компаративна анализа статистике земљишта указује на значајне разлике између регистрованог и стварно обрађеног земљишта, које произлазе из непродуктивности газдинстава и несистемског приступа њиховој подршци, па власници често не врше регистрацију. Просјечна величина газдинства у ЈАС Градишка у периоду 2001–2023.

године повећала се са 3 на око 5 ха, као посљедица заку- па земљишта и смањења удјела пољопривредног станов- ништва, при чему и даље доминирају мала газдинства до 5 ха. Године 2023. регистровано је нешто више од 1.000 пољопривредних газдинстава, што је релативно мало у односу на њихов укупан број (2.598), катастарску структуру и број становника (око 59.974; Попис 2013). Поређењем података из истраживања пољопривредне структуре Градишке из 2001. године (Живковић, 2016) и Студије Пољопривредног факултета (ОЗУКПЗ, 2022) уочава се да је удио обрађеног земљишта у посљедње двије деценије смањен за око 5.000 ха, уз пад удјела ораница и пораст површина под воћњацима, ливадама, пашњацима и запуштеним пољопривредним земљиштем.

Удио пољопривредних газдинстава мањих од 5 ха из- носи 60% (Таб.2, Сл.4). Само 9% газдинстава је веће од 20 ха (углавном закуп), што омогућава социоекономску стабилност становништва.

A comparative analysis of land-use statistics indicates significant discrepancies between registered and actually cul- tivated land, resulting from the low productivity of farms and an unsystematic approach to institutional support, which often discourages landowners from registering their hold- ings. The average farm size in the City of Gradiška increased from approximately 3 ha to about 5 ha during the period 2001–2023, primarily as a consequence of land leasing and a decline in the share of the agricultural population. Never- theless, small farms of up to 5 ha remain dominant. In 2023, slightly more than 1,000 agricultural holdings were regis- tered, which is relatively low compared to their total number (2,598), the cadastral structure of land ownership, and the total population (approximately 59,974; Census 2013). A comparison between data from the agricultural structure survey conducted in Gradiška in 2001 (Živković, 2016) and the Agricultural Faculty study (OZUKPZ, 2022) shows that the area of cultivated land has decreased by about 5,000 ha

Таб. 2. Величина земљишног посједа Града Градишка 2023. године у ха и удио у % (ГГА)
Tab 2. Size of Agricultural Land Holdings in the City of Gradiška in 2023 (ha) and Share (%) (CGD)

Величина пољопривредног газдинства (ha) / <i>Agricultural Holding Size (ha)</i>	Број газдинстава у 2023. години / <i>Number of Agricultural Holdings (2023)</i>	
	Апсолутно / <i>Absolute values</i>	Релативно (%) / <i>Relative share (%)</i>
< 5	1578	60.75
5 – 10	494	19.01
10 – 20	288	11.08
20 – 50	188	7.24
50 – 100	42	1.61
> 100	8	0.31
Укупно / <i>Total</i>	2598	100

Доминација малог посједа отежава тржишну оријен- тацију пољопривреде индивидуалног сектора, те је нуж- но сачувати фонд земљишта од претварања у неаграрну функцију.

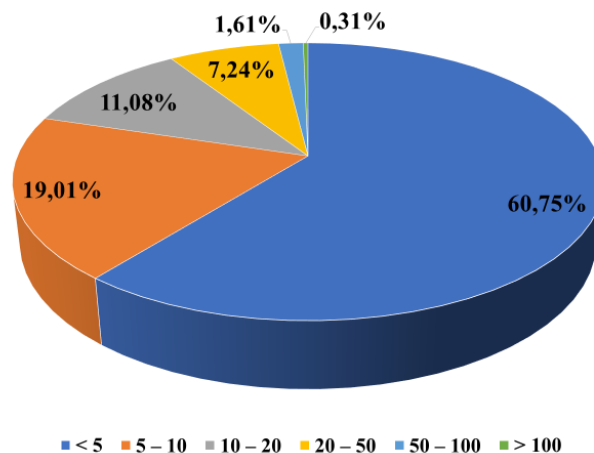
Обзиром на величину газдинства, тржишну оријен- тацију (комерцијално и некомерцијално), врсту пољо- привредне производње, структуру и бројност сточног фонда, број чланова домаћинстава и број запослених у пољопривреди на простору Градишке утврђене су па- раметри за категорије пољопривредних произвођача и система од екстензивне сваштарске до специјализоване интензивне производње (ГГА).

over the past two decades, accompanied by a reduction in the share of arable land and an increase in areas under orchards, meadows, pastures, and abandoned agricultural land.

Holdings smaller than 5 ha account for 60% of all agri- cultural farms (Table 2; Fig. 4). Only 9% of farms exceed 20 ha—mostly through leased land—which provides a basis for socio-economic stability of the rural population.

The dominance of small-scale landholdings hampers the market orientation of agriculture within the individual sec- tor, making it essential to preserve the agricultural land fund from conversion to non-agricultural uses.

Based on farm size, market orientation (commercial and non-commercial), type of agricultural production, structure

Сл. 4. Величина земљишног посједа града градишка 2023. године (ГГА)

Fig. 4. Size Structure of Agricultural Land Holdings in the City of Gradiška in 2023 (CGD)

Трансформација културног пејсажа формирањем пословних зона и просторни конфликти

У власничкој структури пољопривредног земљишта Град Градишка, односно Република Српска, располаже са око 8.000 ха, што чини приближно 15% укупног обрадивог земљишта. Ово земљиште у аграрној структури има већи значај од свог процентуалног удјела због високе вриједности и крупне парцелације. У процесу транзиције кључно је питање начина располагања овим ресурсом ради очувања његове употребне вриједности. Након негативних искустава са крупним закупом, последњих година присутна је тенденција да се концесије додјељују индивидуалним газдинствима, уз јасно дефинисана правила закупа, максимално до 30 ха земљишта (ГГА). Ипак, дио обрадивог земљишта добио је неаграрну функцију.

Издавањем 144 ха обрадивог земљишта бившег ПИК-а „Младен Стојановић“, подијељеног у 91 парцелу површине од 3.000 до 41.000 м², формирана је Пословна зона Нова Топола. Зона је смјештена око 10 km јужно од центра Градишке, у непосредној близини магистралног пута М16 Бања Лука – Градишка и са директним излазом на ауто-пут Бања Лука – Градишка. Саобраћајно-географске предности зоне додатно појачавају близина аеродрома Маховљани и граничног прелаза са Хрватском. Земљиште пословне зоне третира се као „greenfield“, односно неизграђено и инфраструктурно неопремљено земљиште намјењено инвестицијама.

Пословна зона има првенствено индустријску функцију (металоперађивачка, дрвна, текстилна индустрија,

and size of livestock holdings, household size, and the number of persons employed in agriculture within the area of Gradiška, parameters were defined for categorizing agricultural producers and production systems, ranging from extensive mixed farming to specialized intensive production (GGD).

Transformation of the Cultural Landscape through the Development of Business Zones and Spatial Conflicts

Within the ownership structure of agricultural land, the City of Gradiška—i.e., the Republic of Srpska—controls approximately 8,000 ha, accounting for about 15% of the total arable land. Despite its relatively modest share, this land has a disproportionate importance within the agrarian structure due to its high value and large parcel size. In the context of socio-economic transition, a key issue concerns the mode of allocation and management of this resource in order to preserve its functional value. Following negative experiences with large-scale leasing, recent years have seen a tendency toward granting concessions to individual agricultural holdings, under clearly defined leasing rules, with a maximum limit of 30 ha per holding (GCD). Nevertheless, a portion of arable land has been converted to non-agricultural uses.

By reallocating 144 ha of arable land formerly belonging to the Agricultural–Industrial Combine “Mladen Stojanović,” subdivided into 91 parcels ranging from 3,000 to 41,000 m², the Nova Topola Business Zone was established. The zone is located approximately 10 km south of the city center of Gradiška, in close proximity to the M16 Banja Luka–Gradiška main road, with direct access to the Banja Luka–Gradiška

производња коже, обуће и пластичних маса), уз развој различитих услужних дјелатности, а инвеститори долазе из Републике Српске, Италије, Словеније и Хрватске. Комунална инфраструктура и унутрашња саобраћајна мрежа изграђене су у складу са потребама дјелатности. Пренамјена обрадивог земљишта довела је до смањења аграрног потенцијала и повећања еколошких ризика. Погон за производњу сточне хране представља једину дјелатност која наставља ранију агроиндустријску функцију и одржава кооперативне односе са локалним пољопривредним произвођачима. Укупно је у Пословној зони запослено око 1.500 радника из Градишке и сусједних јединица локалне самоуправе (ГГА).

За постојеће и планиране Пословне зоне Александровац 1 и 2 издвојено је око 120 ха обрадивог земљишта. Ове зоне планиране су као *greenfield* и *brownfield* локације, односно као неизграђени и дјелимично изграђени простори прије доласка инвеститора, са сличним географским положајем и функцијама као зона у Новој Тополи.

Са економског становишта, пословне зоне (Сл. 1) представљају облик реиндустријализације локалне привреде и доприносе запослености и приходима у секундарном и терцијарном сектору. Међутим, због нестабилности глобалног тржишта, дугорочна одрживост пословања, нарочито код страних инвеститора, остаје неизвјесна, што доводи у питање трајност ових функција. Потенцијална релокација пословних зона на локације девастираних индустријских комплекса (*brownfield*), којих у Градишци има, или на мање вриједно земљиште у близини ауто-пута, била би у складу са локалним и глобалним политикама очувања пољопривредног земљишта (FAO–IFESLM, 1993; ОЗУКПЗГГ, 2022). Морфoфизиономија простора тиме губи природна обиљежја и постаје дио урбаног индустријског пејсажа, док структура индустријске производње представља потенцијални ризик за квалитет животне средине. Плитка водоносна издан додатно повећава осјетљивост еколошке безбједности, због чега је од посебне важности редовно одржавање хидротехничке инфраструктуре.

Просторно-планска документација јединица локалне самоуправе Градишка и Лакташи образлаже оправданост формирања и намјене пословних зона очекиваним профитом од закупа и промета земљишта, као и отварањем нових радних мјеста. Међутим, негативно искуство

motorway. Its transport-geographical advantages are further enhanced by the vicinity of the Mahovljani Airport and the border crossing with Croatia. The land within the business zone is classified as *greenfield*, referring to undeveloped and infrastructure-unprepared land designated for investment.

The business zone has a predominantly industrial function, encompassing metal processing, wood processing, textile production, leather and footwear manufacturing, and plastics production, alongside a range of service activities. Investors originate from the Republic of Srpska, Italy, Slovenia, and Croatia. Utility infrastructure and internal transport networks have been developed in accordance with operational requirements. The conversion of arable land has reduced agrarian potential and increased environmental risks. A feed production facility represents the only activity that continues the former agro-industrial function and maintains cooperative relations with local agricultural producers. In total, approximately 1,500 workers from Gradiška and neighboring local government units are employed within the business zone (GCD).

Approximately 120 ha of arable land have been allocated for the existing and planned Aleksandrovac 1 and 2 Business Zones. These zones are designed as *greenfield* and *brownfield* sites—i.e., previously undeveloped and partially developed areas prior to investor arrival—and share similar geographical locations and functional characteristics with the Nova Topola zone.

From an economic perspective, business zones (Fig. 1) represent a form of reindustrialization of the local economy and contribute to employment and income generation in the secondary and tertiary sectors. However, due to volatility in global markets, the long-term sustainability of these activities—particularly those driven by foreign investors—remains uncertain, calling into question the permanence of these functions. The potential relocation of business zones to sites of devastated industrial complexes (*brownfield* locations), which exist within the territory of Gradiška, or to less valuable land in the vicinity of the motorway, would be more consistent with local and global policies aimed at preserving agricultural land (FAO–IFESLM, 1993; OZUKPZG, 2022). Such transformations result in the loss of natural landscape features and the incorporation of space into an urban–industrial landscape, while the structure of industrial production poses potential risks to environmental quality. The presence of a shallow aquifer further increases environ-

компаније „Фармаланд“ доводи у питање оправданост крупног закупа државног пољопривредног земљишта. Девастирани комплекс бивше говедарске фарме, површине око 52 ha, поново је продат, а његова будућа намјена остаје неизвјесна. Локално пољопривредно становништво представља значајну интересну групу која, због малих посједа, исказује потребу за земљиштем, али нема реалан утицај на доношење одлука. Конфликт интереса у процесу пренамјене државног пољопривредног земљишта присутан је и у другим локалним заједницама, што указује на нужност успостављања ефикасније правне регулативе у области закупа. Давање права првенства куповине пољопривредно активном становништву представљало би значајан корак у очувању агросоцијалних система. Додатну сложеност представљају неријешена питања власништва и располагања државним земљиштем (БиХ или ентитети), која као актуелно политичко питање надлежности могу додатно угрозити управљање аграрним ресурсима. Очување аграрног потенцијала има и национални значај, будући да БиХ годинама биљежи негативан спољнотрговински салдо у размјени хране, као и већина земаља у транзицији (Јелић & Коларевић, 2019).

Почетком XXI вијека, у процесу транзиције друштвеног система, приватизацијом и закупом државни комплекси земљишта у Лијевче пољу су подијељени, функционално пренамијењени и у значајној мјери девастирани, чиме су ослабљени њихови агропотенцијали. Изградњом дионице ауто-пута Бања Лука – Градишка дуж западне границе бившег агрокомплекса побољшан је његов саобраћајно- и економско-географски положај, што је створило предуслове за полифункционални приступ развоју. Како истичу Ђато и др. (2017), „логика простора генерише различите просторне форме“, које у новим друштвеним околностима и условима тржишта могу бити функционално оправдане. Проблем, међутим, лежи у начину имплементације нових функција и социогеографској трансформацији агросистема, која се често одвија кроз нерационално управљање аграрним ресурсима, при чему је угрожена одрживост пољопривредног земљишта као добра од општег интереса.

Брига о унапређењу продуктивности пољопривредне производње ради обезбјеђивања исхране растуће популације одражава се и на ставове о вриједности земљишта. На XVI конгресу Међународне географске уније 1949.

mental vulnerability, making the regular maintenance of hydrotechnical infrastructure particularly important.

Spatial planning documentation of the local government units of Gradiška and Laktaši justifies the establishment and designated use of business zones by the expected revenues from land leasing and transactions, as well as by the creation of new jobs. However, the negative experience of the company *Farmaland* raises serious doubts regarding the justification of large-scale leasing of state-owned agricultural land. The devastated complex of the former cattle farm, covering approximately 52 ha, has been sold again, while its future use remains uncertain. The local agricultural population constitutes a significant stakeholder group that, due to the small size of individual holdings, expresses a clear demand for land but lacks real influence over decision-making processes. Conflicts of interest related to the conversion of state-owned agricultural land are also evident in other local communities, highlighting the need to establish a more effective legal framework governing land leasing. Granting pre-emptive purchase rights to agriculturally active populations would represent an important step toward preserving agro-social systems. Additional complexity arises from unresolved issues of ownership and control over state-owned land (Bosnia and Herzegovina versus the entities), which, as an ongoing political issue of jurisdiction, may further complicate the management of agricultural resources. The preservation of agrarian potential also has national importance, given that Bosnia and Herzegovina has recorded a persistent negative trade balance in food exchange for years, a trend shared by most countries in transition (Jelić & Kolarević, 2019).

At the beginning of the 21st century, during the transition of the social system, state-owned land complexes in the Lijevče Field were subdivided, functionally repurposed, and to a considerable extent degraded through privatization and leasing processes, resulting in a significant weakening of their agrarian potential. The construction of the Banja Luka–Gradiška motorway along the western boundary of the former agro-complex improved its transport and economic-geographical position, creating preconditions for a polyfunctional development approach. As emphasized by Gnjato et al. (2017), “the logic of space generates different spatial forms,” which, under new social circumstances and market conditions, may be functionally justified. The core problem, however, lies in the manner of implementing new

године формирана је Комисија за свјетску инвентаризацију земљишта, док је у периоду 1964–1976. дјеловала Комисија за типологију пољопривредног земљишта под руководством Јержија Костровицког, користећи искуства Пољске академије наука. Типологија је обухватала друштвена, организационо-техничка, производна и структурна обиљежја пољопривреде, при чему су друштвена обиљежја посебно третирали структуру агро-социјалних система (власништво, величину посједа, парцелацију и активност становништва у пољопривреди). У ова истраживања била је укључена и СФР Југославија (Мишковић, 2009). Социолози бивше Југославије дали су значајан допринос проучавању развојних могућности руралних подручја, што је резултирало и израдом комплексне типологије руралних подручја Југославије 1978. године (Шувар).

У протеклим деценијама научна истраживања и развојне политике систематски су приступале анализи руралних простора ради унапређења културног пејсажа и руралне економије. Без улажења у детаљну анализу институционалног оквира и савремених европских руралних политика, потребно је апострофирати препоруке FAO-а у публикацији *International Framework for Sustainable Land Management* (IFESLM, 1993), које наглашавају неопходност управљања и кориштења обрадивог земљишта заснованог на заштити и одрживости. Питање прехранбене безбједности постаје све значајније, а поремећаји глобалне размјене хране током пандемије COVID-19 додатно су указали на нужност јачања прехранбене независности. У том контексту у раду је анализирана вишеструка трансформација агросистема, развој културног пејсажа и појаве „конфликтног управљања“ на простору агрокомплекса од значаја за привредни развој Републике Српске и јединица локалне самоуправе у којима се налази.

ЗАКЉУЧАК

Морфoфизиoномска, функциoнална и социoекономска трансформација културног пејсажа Лијевче поља проистиче из карактера историјско-географског развоја простора Босне и Херцеговине, односно Републике Српске, и доминантних развојних процеса. Некада слабо насељени мочварни пејсаж Лијевче поља током XX вијека трансформисан је у уређени културни ландшафт,

functions and in the socio-geographical transformation of agro-systems, which often proceeds through irrational management of agrarian resources, thereby threatening the sustainability of agricultural land as a good of public interest.

Concerns related to increasing the productivity of agricultural production in order to ensure food supply for a growing population are also reflected in prevailing perceptions of land value. At the 16th Congress of the International Geographical Union in 1949, the Commission for World Land Inventory was established, followed by the Commission for the Typology of Agricultural Land, which operated between 1964 and 1976 under the leadership of Jerzy Kostrowicki, drawing on the experience of the Polish Academy of Sciences. This typology encompassed social, organizational–technical, production, and structural characteristics of agriculture, with particular emphasis on the structure of agro-social systems, including ownership, holding size, parcelization, and the share of the active population in agriculture. The former SFR Yugoslavia also participated in these research efforts (Mišković, 2009). Sociologists of the former Yugoslavia made a significant contribution to the study of rural development potentials, culminating in the development of a comprehensive typology of rural areas in Yugoslavia in 1978 (Šuvar).

Over recent decades, scientific research and development policies have systematically addressed rural areas with the aim of improving cultural landscapes and rural economies. Without engaging in a detailed analysis of institutional frameworks and contemporary European rural policies, it is important to highlight the recommendations of the FAO presented in the *International Framework for Sustainable Land Management* (IFESLM, 1993), which emphasize the necessity of managing and using arable land based on principles of protection and sustainability. The issue of food security has become increasingly important, while disruptions in global food supply chains during the COVID-19 pandemic further underscored the need to strengthen food self-sufficiency. Within this context, the present study analyzes the multiple transformation of agro-systems, the development of the cultural landscape, and the emergence of “conflict-based management” in the agro-complex area of strategic importance for the economic development of the Republic of Srpska and the local government units in which it is located.

представљајући јасан примјер утицаја човјска и друштвене организације на обликовање географског простора. Анализа социогеографског развоја и елемената културног пејсажа у посљедњих 150 година недвосмислено оповргава географски детерминизам који апсолутизује утицај природне средине на развој простора.

Смјена феудалних, индивидуално-капиталистичких и колективних агросоцијалних система, укључујући агрокомплексе социјалистичког периода, те савремене транзиционе агросистеме, указује на изузетан значај државних пољопривредних политика у обликовању структурних карактеристика агросоцијалних система, хоризонталне и вертикалне организације пољопривредне производње и укупног социоекономског развоја руралних подручја. Упоредивањем четири доминантна агросоцијална система може се закључити да је економски развој имао узлазну путању од краја XIX до почетка XXI вијека, односно до процеса приватизације у оквиру транзиције друштвеног система из државне у приватну својину. Дезинтеграција колективних агросистема негативно се одразила на индивидуални сектор пољопривреде и прерађивачке индустрије, који су у новим условима препуштени конкуренцији глобалног тржишта хране. Истовремено су интензивирани процеси деаграризације, манифестовани кроз пренамјену и запуштање обрадивог земљишта, док су еколошки ризици у порасту, умањујући укупну вриједност културног ландшафта.

На примјеру Лијевче поља јасно се уочава да економски закони ренте и локацијских погодности убрзано конзумирају и трансформишу аграрно највриједније пољопривредно земљиште. Недостатак системске подршке додатно доприноси слабљењу индивидуалних пољопривредних газдинстава и порасту социјалне угрожености руралног становништва. Укупне геопросторне карактеристике Лијевче поља потврђују доминантан значај пољопривредне валоризације простора, при чему се не искључују друге функције, већ се наглашава потреба за заштитом пољопривредног земљишта као ресурса од општег интереса. Иновирање катастарских евиденција и успостављање редовног мониторинга намјене и стања земљишта омогућили би ефикаснију заштиту и његово вредновање у складу са најпродуктивнијим облицима коришћења.

CONCLUSION

The morphophysionomic, functional, and socio-economic transformation of the cultural landscape of the Lijevče Field results from the historical–geographical development of Bosnia and Herzegovina, that is, the Republic of Srpska, and from dominant development processes shaping this space. Once a sparsely populated wetland landscape, the Lijevče Field was transformed during the 20th century into an organized cultural landscape, representing a clear example of human influence and social organization in shaping geographical space. The analysis of socio-geographical development and elements of the cultural landscape over the past 150 years unequivocally refutes geographical determinism that absolutizes the influence of the natural environment on spatial development.

The succession of feudal, individual-capitalist, and collective agro-social systems, including socialist-period agro-complexes and contemporary transitional agro-systems, highlights the exceptional importance of state agricultural policies in shaping the structural characteristics of agro-social systems, the horizontal and vertical organization of agricultural production, and the overall socio-economic development of rural areas. A comparative analysis of four dominant agro-social systems indicates that economic development followed an upward trajectory from the late 19th century until the early 21st century, that is, until the privatization process within the transition from state to private ownership. The disintegration of collective agro-systems had a negative impact on the individual agricultural sector and the processing industry, which, under new conditions, were exposed to competition in the global food market. At the same time, processes of deagrarianization intensified, manifested through the conversion and abandonment of arable land, while increasing environmental risks reduced the overall value of the cultural landscape.

The case of the Lijevče Field clearly demonstrates how economic laws of rent and locational advantages accelerate the consumption and transformation of the most valuable agricultural land. The lack of systematic support further contributes to the weakening of individual agricultural holdings and the growing social vulnerability of the rural population. The overall geospatial characteristics of the Lijevče Field confirm the dominant importance of agricultural valorization of space; while other functions are not excluded, priority is

У том контексту анализиране су промјене у агросистемима и процес изградње пословних зона Нова Топола и Александровац. У условима глобалних тржишних процеса агросоцијални системи земаља у транзицији показују изражену неконкурентност, што њихово унапређење чини нужним. Као основни елементи руралног пејсажа, агросоцијални системи својом трансформацијом и пропадањем рефлектују укупне друштвене прилике и потврђују да је културни пејсаж прије свега друштвени продукт.

given to the protection of agricultural land as a resource of public interest. Updating cadastral records and establishing regular monitoring of land use and condition would enable more effective protection and valuation in accordance with the most productive forms of land use.

Within this context, changes in agro-systems and the development of the Nova Topola and Aleksandrovac business zones were analyzed. Under conditions of global market processes, agro-social systems in transition economies exhibit pronounced non-competitiveness, making their improvement a necessity. As fundamental elements of the rural landscape, agro-social systems, through their transformation and decline, reflect broader societal conditions and confirm that the cultural landscape is, above all, a social product.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Begić, M. (2012). Geodetska služba Bosne i Hercegovine 1880.–2012. *Geodetski glasnik*, 42, 53–105.
- Crkvenčić, I., & Malić, A. (1988). *Agrarna geografija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Davis, J. H. (1956). From agriculture to agribusiness. *Harvard Business Review*, 34, 107–115.
- FAO–IFESLM. (1993). *International framework for sustainable land management*. Rome: FAO.
- Ѓато, Р., Поповић, С., & Ѓато, О. (2017). Географија и простор. *Гласник / Herald*, 21, 3–15. <https://doi.org/10.7251/HER2117003G>
- Ѓато, Р., Поповић, С., Поповић, Г., & Трбић, Г. (2011). Одрживи рурални развој и животна средина Републике Српске. *Гласник / Herald*, 15, 53–79. <https://doi.org/10.7251/HER1115053G>
- Град Градишка. (2024). *Секторска анализа пољопривреде Града Градишка*. Одјељење за развој и међународне пројекте.
- Грчић, М. (2011). Гнесеолошки модели географских проучавања односа природе и друштва. *Гласник српског географског друштва*, 91(1), 19–32.
- Јелић, М. С., & Коларевић, В. (2019). Значај пољопривреде у привредној структури и привредном развоју земаља у транзицији. *Социолошки преглед*, 53(3), 999–1019. <https://doi.org/10.5937/SOCREG53-22695>
- Kasumović, A. (2009). Modeli eksterne kolonizacije u Bosni (1890–1914): Case study za njemačke erarne kolonije. *Prilozi*, 38, 81–120.
- Краљачић, Т. (1989). Колонизација страних сељака у Босни и Херцеговини. *Историјски часопис*, 36, 111–124.
- Краљачић, Т. (2001). *Калајев режим у Босни и Херцеговини (1882–1903)*. Бања Лука – Српско Сарајево: Академија наука и умјетности Републике Српске.
- Lefebvre, H. (2009). *State, space, world: Selected essays*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Мандић, М. (2019). *Географски аспекти руралног развоја*. Бања Лука: Географско друштво Републике Српске.
- Mišković, M. (2009). Prilog poznavanju razvoja istraživanja ruralnih prostora u Bosni i Hercegovini. У S. Musa (ур.), *Zbornik radova Prvog međunarodnog znanstvenog simpozija „Transformacija ruralnog područja JI Evrope u uvjetima tranzicije i integriranja u Evropsku Uniju“* (стр. 11–20). Kupres: Geografsko društvo Hercegovine.
- Myga-Piątek, U. (2011). Cultural landscape of the 21st century: Geographical consideration between theory and practice. *Hrvatski geografski glasnik*, 73(2), 129–140. <https://doi.org/10.21861/hgg.2011.73.02.09>
- Основа заштите, уређења и коришћења пољопривредног земљишта Града Градишка. (2022). Бања Лука: Пољопривредни факултет Универзитета у Бањој Луци – Институт за агроекологију и земљиште.

- Pavić, R. (2012). Na temeljima geografije I: Prostor (u politici). *Geografski horizont*, 58(1), 59–79.
- Penfield, G. (1996). Beyond sustainability indicators. *Local Environment*, 1(2), 151–153.
- Popis stanovništva, domaćinstava i poljoprivrednih gazdinstava. (1991). *Statistički bilten* (Br. 220). Sarajevo: Republički zavod za statistiku BiH.
- Савић, Д. (1996). 50 година ПИК „Младен Стојановић“ Нова Топола 1946–1996. Нова Топола: ПИК „Младен Стојановић“.
- Shukurov, S. (2016). Determinants of FDI in transition economies: The case of CIS countries. *Journal of International and Global Economic Studies*.
- Тошић, Д. (2012). Културни пејсаж у географској парадигми. У *Проблеми и изазови савремене географске науке и наставе*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
- Закић, З. (2019). ПКБ од покретача традиционалне пољопривреде до распродаје породичне сребрине. *Нова политичка мисао*.
- Закић, З., & Стојановић, Ж. (2008). *Економика аграра*. Београд: Економски факултет.
- Закић, З., & Шеварлић, М. (1998). Велики агросистеми у перманентној транзицији – примјер ПКБ. *Економски видици*, 3, 275–286.
- Живковић, М. (2010). Неки аспекти трансформације аграрних површина у функционалном подручју Градишке. *Гласник / Herald*, 14, 117–130. <https://doi.org/10.7251/HER1014117Z>
- Живковић, М., & Мандић, М. (2012). Културни пејсаж у теорији и пракси просторног планирања. *Гласник / Herald*, 16, 61–73. <https://doi.org/10.7251/HRLD1316061Z>
- Живковић, М. (2016). *Функционално подручје Градишке – социогеографска трансформација*. Бања Лука: Географско друштво Републике Српске.

Примљено / Received: 19. 11. 2025.

Исправљено / Revised: 27. 11. 2025.

Прихваћено / Accepted: 01. 12. 2025.

